

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

Hefte 7 Åbenrå Provsti
C De sydvestlige Sogne
Sønderborg Provsti: A Sønderborg

Bov sogn afsluttet 511 – I Rommerdahl: Rinkenæs sogn 518 – Inga Blåbjerg og HP: Adsbøl-Gråsten sogne 531 – J H Jensen, JWO og HP: Felsted sogn 540 – Urban Schrøder: Varnæs sogn 547 – Supplement 564 – JWO: Provstioversigt for Sønderborg provsti 566 – G Weitling: Sønderborg, Marie og Christians sogne 569

ÅRHUS 1981

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
Biolex = P Engelstoft: Dansk biografisk Leksikon
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
Kir Hdbg = Kirkelig Haandbog
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
PN = Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie I-IX
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer
egr = egregie (udmærkelse), l = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

dekrav, senere forårsaget af de nationale spændingsforhold. Politisk hældede han mod slesvigholstenismen. Palmesøndag 24/3 1850 læste han en skrivelse op fra den slesvigholstenske amtmand syd for demarkationslinien vedrørende vejsager, og han bad ikke for den danske konge. Dette medførte, at han blev afskediget 14/4 s å med besked om at rømme præstegården inden 14 dage (B S, 186 og A P T VII, 139). Han boede derefter i Uge og ernærede sig ved undervisning, pensionats- og forfattervirksomhed, til han 1864 blev sp i Broager.

Tiden 1850-1920

Andreas Hansens efterfølger blev *Peter Hansen* (1850-61), der i øvrigt er biograferet og omtalt i bd V, s 212 og 221. Han tog efter sin teologiske embedseksamen ved Kiels universitet 1842 på sin kommende svigerfader, Flensborg-præsten C C J Asschenfeldts forlangende yderligere den filosofiske doktorgrad sst. Hans dansksindethed førte ham til embedet i Bov; der taltes dog stadig tysk i hjemmet.

Der er ikke oplyst meget om hans tid i Bov. Han var en godmodig mand, som ikke glemte de fattige i sognet, var afholdt af mange, og efter sigende levede han efter maximen »Den lever vel, som forbliver uomtalt«. Ifølge sønnen, den kendte IM-præst C C J Asschenfeldt-Hansen, var han oprindelig præget af rationalismen, som han senere helt forlod. (PN V, s 222).

I 1861 flyttede han til Højslev-D-L, senere til S N Kongerslev-Komdrup, altså til pastorater i kongeriget.

Den næste sp *Johann Gottlob Ehrenreich* (1862-64) havde som oftest en fyldt kirke. Han forstod dels ved tro og samvittighedsfuld embedsførelse og sjælesorg, dels ved sin hensynsfulde optræden i politiske forhold at vinde hjerterne for sig og sikre sig et hæderligt minde. For nogle stod han som en gud (C P, s 158, B S, s 187). Han blev afsat af prøjserne i august 1864 og kom i sine 6 sidste år ikke mere i embede. I hans tid (1862) blev Roskilde Konvents Salmebog indført, den blev benyttet til ca 1890, da den blev afløst af Den sønderjydske Salmebog.

Det næste tiår var *Georg Christian Petersen* sp (1864-74). Efter sin afskedigelse som sp i Hellevad-Egvad 1850 (se der) havde han embede flere steder i Tyskland, men kom på Bertel Godts initiativ til Bov kort efter Wienerfreden. Biskoppen var dog ikke tilfreds med ham, idet han i sine visitatsoptegnelser fra 1871 skrev: »Pastor Petersen er hverken særlig begavet eller betydelig, men en trofast prædikant og sjælesørger«.

Petersen gav – som flere kolleger i kirkeligt svage sogne – »den nationale agitation skylden for sognets ukirkelighed. Eventyrlige historier om hans omflakkende præstetid i Baden i tiden mellem krigene beretter hans efterfølger i Bov i sognekrøniken. De bør nok tages med forbehold«. Petersen kom i 1874 til Hanved, nabosognet mod syd, hvor han (CP, s 173) blev en skattet præst. (Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, s 488 f).

Som nævnt ovf hørte Bov til genforeningen under Flensborg provsti. Dette har haft konsekvenser for arkivmaterialet: noget findes i La Åbenrå, andet – hovedmassen – i Landesarchiv, Gottorp. Fra pastor Petersens tid har vi 3 beretninger – udførlige, men meget svært læselige. Alle tegner de et billede af et kirkeliv i stagnation eller tilbagegang. Sit almindelige indtryk af sognet samler Petersen i flg: »Det kirkelige liv i herværende sogn er som jordbunden, vi bor på. Der findes kun få frugtbare områder, det meste er tørt, lidet givtigt land ... endnu stadig som tilgroet med lyng. ... Det kirkeligt-religiøse liv har ingen kraft i sig selv«.

Det er bemærkelsesværdigt, at *Treårskrigen* – selv i et sogn så langt mod syd – anses som *et kirkehistorisk vendepunkt.* Til 1849 havde *altergæsternes* tal regelmæssigt ligger på ca 900 (omkring 50%), men sank så som følge af de politiske forhold til 346 (i 1850 (?)), var stagnerende i en længere periode og steg derefter til 713 og 717 i hhv 1862 og 1863, hvorefter det i 1864 nåede et lavpunkt – 178. 1865 bragte en stigning, men kun til 329.

Konventikler var et ukendt fænomen, ej heller forekom der *sekterisk virksomhed.* Dog var i Vejbæk for år tilbage en *lærer Nielsen* udtrådt af kirken uden at have tilsluttet sig nogen bestående sekt. Hans seksårige datter var udøbt.

Det stod vel til med *den offentlige sædelighed,* idet fødsler i og uden for ægteskab fordelte sig således: 1863 62/2, 64 55/6, 65 72/2.

Kirketugt var gået af brug.

(Beretning 1866)

De flg 2 beretninger vidner vedvarende om kirkelig stilstand. Den første angiver indbyggertallet til 1980, den anden til ca 2000. Lægges disse tal til grund, fås flg *altergangsfrekvenser* (procentsatser i parentes): 1866-67 292 (14.7), 1868 397 (20.1), 69 446 (22.5), 70 416 (21.0), 71 428 (21.4), 72 433 (21.7), 73 414 (20.7).

Altergang holdtes i tiden palmesøndag til 7. eller 8. s e trin og atter fra 17. s e trin til jul.

Foruden kollekterne indkom der også frivillige gaver til *Gustav-Adolfforeningen,* og sabbatsordningen overholdtes (1871). *Konventikler* og *sektvæsen* var fremdeles ukendte.

Fødsler i og uden for ægteskab: 1868 60/0, 69 49/3, 70 54/4, 71 58/3, 72 65/3, 73 63/2, hvorefter den gnsn frekvens af »uægte« fødsler i pågældende seksår var 4.1%.

(3 læg: Generalkirchen- und Schulvisitation Probstei Flensburg, 1866, 1871, 1874, Gottorp).

Edvard Carl Thomas Rønnau (1874-1904) kom fra Ensted (s 402f). Biskop Bertel Godt fandt ham for usikker der, og han kom yderligere i modsætningsforhold til mghen, der vægrede sig ved at betale ham offer. Han blev så forflyttet til Bov, men heller ikke her faldt han alt for godt til. B G noterede ved visitatsen 1877 dette: »Pastor Rønnau er ikke tilfreds med mghen og den ikke med ham. Han søger at gøre sig gældende på en helt forkert måde ved at lade befolkningen føle sig afhængig af ham«. Ydermere fandt Godt, at sp var en virkelig ringe prædikant og kateket. Efter alt at dømme vedvarede den ovf nævnte stagnation i kirkelivet også under Rønnau.

Hans største bedrift blev nedskrivningen af sognekrøniken, anlagt i h t en anordning af 1897. Den blev en stor fremstilling af historisk-topo-

grafiske forhold og et uvurderligt kildeskrift for lokalhistorikere. Det andet minde, han satte sig, var bygningen af kirketårnet (jfr ndf). Da det blev indviet 10/12 1905, året efter hans afsked, holdt han en tale og slog herunder fra tysk over i dansk: »... und so könnte es jetzt heissen: I Guds navn bygged de ved Bov kirke et tårn«.

I 1901 blev antallet af danske gudstjenester skåret ned fra 31 til 15 – første søndag i måneden og de 3 højtiders andenhelligdage.

Åbenrå provstearkiv har ikke meget beretningsstof fra Rønnaus tid, og det, der er, er mestendels ødelagt som følge af fugt, musegnav o l. Kun en enkelt beretning – til Specialkirchenvisitation 1897 – er nogenlunde velbevaret. Hovedindtrykket af den er, at kirkelivet stod helt i stampe, og at sp var isoleret fra sognets liv. Dette indtryk bekræftes af de 3 overleverede beretninger fra Gottorp (1877, 1880, 1883).

Og dog var han til en begyndelse ikke uden intentioner m h t igangsætning af kirkeligt arbejde: 1877 berettes, at der var sket ikke så lidt for *Gustav-Adolfsagen*, idet sp havde holdt foredrag om foreningen i de enkelte skoler i sognet og fået tegnet årsbidrag på over 60 M. Men symptomatisk for tilstandene er meddelelsen i 1880, at interessen for sagen snarest var i aftagen, og at årsbidraget var sunket til 40 M. I 1883 var det nede på 30 M, og i 1897 nævnes foreningen overhovedet ikke. Også et *bibelarbejde* påbegyndtes med indmeldelsen af sognet i Landsbibelselskabet. Der blev hertil indsendt 10 M og solgt ca 20 Bibler (1877), men dette initiativ synes at have delt skæbne med sps bestræbelser for Gustav-Adolfsagen. Iflg. 1883- beretn fordeltes der nu kun 4-5 hellige skrifter pr år.

I 1880 oplyses, at et mghsmedlem var indmeldt i *Landesverein für innere Mission* – og herefter høres kun om et enkelt fremstød for vækkelse af kirkelivet (1883), dette tilmed af sælsom art: En arbejdsmand (Bornholmer) fra Tinglev havde med sps billigelse og med ham som deltager ved det første holdt 3-4 møder i skolen på Kragelund Mark, alle velbesøgte. Bemeldte retning ansås ellers af mange nordslesvigske præster som halvvejs – eller helt ud – sekterisk.

De sociale skær, som – foruden en mulig mangel på visse personlige egenskaber – medvirkede til forliset af Rønnaus kirkelige initiativer, beskrives livligt allerede i 1877: Der var i sognet et talrigt proletariat – koncentreret især i *Wassersleben* (1880- beretn) – men også beskæftiget på *Kobbermøllen* og navnlig i de *talrige tørvemoser*. I dette havde socialdemokratiske ideer vundet indpas. Desuden prægedes sognet af nogle få storbønder, »en klike, som adspreder sig ved jagt og l'hombre, betragter præsten som et – nu om dage næppe mere nødvendigt – onde, og som ikke bekymrer sig om den kære Gud og hans hus. Disse såkaldte honoratiores, der med deres halvdannelse og deres penge betragter sig som højt hævet over de andre mghsmedlemmer, taler tysk og er tyske, og i den kristne religions sted hylder de dels indifferentismen, dels den krasseste nihilisme«. Som følge af deres indflydelse som arbejdsgivere »fordærves ved deres slette eksempel og ... påvirkning mange gode sæder. De bedste elementer i mghen er de såkaldte småbønder og håndværkere, hvis hjemme- og omgangssprog for største delens vedkommende er dansk«.

Og så var der *kirkesproget*. Det havde i ca 25 år været alternerende, og Rønnau mente (1877), at denne ordning snart havde overlevet sig selv, da af 7 skoler kun 2 havde dansk undervisningssprog, og at man derfor uden skade for kirkebesøget kunne halvere de danske gudstjenesters antal. I 1880 så han endog ordningen som en væsentlig hindring for et regelmæssigt kirkebesøg.

Men i 1883 vaktes sps indignation på det danske sprogs vegne, fordi en petition – muligt i anledning af bispebesøget – om fuldstændig afskaffelse af de danske gudstjenester skulle være i cirkulation, sat i omløb af just de tyske kredse, som »yderst sjældent kommer i kirke og aldrig til alters«. Dette var dog en forhastet begyndelse! Thi denne petition var aldeles ikke udtryk for et religiøst behov. Tværtimod – det forholdt sig således, at mange medlemmer af mghen endnu ikke ville få samme udbytte af en tysk som af en dansk prædiken, mens ydermere mange overhovedet ikke ville kunne forstå en tysk.

Og hvordan var så tilstandene i denne mgh på en national yderpost? Det tyske socialdemokrati med August Bebel som chefideolog var i firserne – sagt med en underdrivelse – ukirkeligt. Fra de mange løsarbejdere inficeret fra denne side kunne der følgelig ikke ventes opslutning om kirken. Ikke heller fra den indifferente overklasse. Og den i hovedsagen dansktalende mellemklasse af småbønder og håndværkere kunne næppe føle sig draget af en kirke, i hvilken dens sprog var et stridens æble. Hertil kom, at lovene af 1874 efter Rønnaus mening havde virket skadeligt, om de end ikke formindskede de kirkelige handlingers tal – endnu i 1883 blev alle børn døbt og konfirmeret, alle par kirkeligt viet og alle døde begravet med gejstlig medvirkning. Men i 1877 skriver sp, at lovene virkede skadeligt ind på folks tænkemåde. »Man var fra gammel tid vant til, at statens love var i fuld overensstemmelse med de guddommelige og kirkelige anordninger; at det ikke er sådan mere, må forvirre begreberne«.

Kirkegangen betegnes i 1877 som fremdeles moderat eller mådelig (mässig). Billedet af kirkebesøget sløredes noget ved, at begravelser som regel fandt sted om søndagen, og da følget deltog i gudstjenesten, fik dette deltagelsen til at se bedre ud, end den i virkeligheden var. I 1880 fandt sp, at kirkegang var sjælden, i 1883, at den som sædvanlig var mässig, men dog ikke aftagende, og de danske og tyske gudstjenester blev ligeligt besøgt.

I 1877 holdtes der *kirkekatekisationer* i fasten og på de altergangsfri trinitatissøndage. I 1883 var de sidste bortfaldet, da børnene ikke mødte frem.

Husandagter og bordbøn var sjældne (1877).

Sp aflagde regelmæssige sygebesøg (1880).

Altergæster. I 1877 opgives folketallet til 2285 (ikke opgivet senere). Med dette grundtal var altergangsfrekvensen (procentsats i parentes) 1874 272 (11.9), 75 231 (10.1), 76 335 (14.7), 77 495 (21.7), 78 442 (19.3), 79 364 (15.9), 80 408 (17.9), 81 334 (14.6), 82 323 (14.1).

Konventikler og sekter. I vinteren 1876/77 holdt en kolportør religiøse forsamlinger i privatskolen i Kobbermøllen, men bortset herfra erfares intet om konventikelvæsen i de 3 beretninger. 1877- beretn har intet om sektvæsen, hvorimod der i 1880 meldes om nogle få tilhængere af baptismen i Wassersleben og Kobbermøllen (jfr ovf om befolkningens sammensætning på disse steder). I 1883 synes sognet atter at have været frit for sekterere – en følge af den fremherskende indifferentisme.

Mghens *sædelige liv* betegnes som i almindelighed bedre end dens kirkelige. Dog florerede værtshusbesøgene om søndagen (1880).

Antallet af fødsler uden for ægteskab var fremdeles ret lavt. Procentsatsen af det samlede fødselstal i årene 1874-82 anføres i parentes: 1874 60/3 (4.8), 75 58/3 (4.9), 76 82/3 (3.5), 77 65/3 (4.4), 78 78/4 (4.9), 79 64/6 (8.6), 80 60/5 (7.7), 81 69/6 (8.0), 82 70/3 (4.1)

(Generalkirchen- und Schulvisitation Probstei

Flensburg 1877, 1880, 1883, Landsarkivet, Gottorp).

Beretning af 22/8 1897:

Gudstjenesteordningen var uforandret fra foregående visitats, men vi ved intet om ordningen da. Der fandtes et kirkekor på 6-8 skolebørn; det var dog ikke ordentligt skolet og understøttedes kun på mangelfuld vis af orgelet.

Fastetjenester holdtes regelmæssigt, men besøgtes ikke af voksne, hvorfor de indskrænkedes til altertjeneste og katekisation. Desuden havde sp forsøgt sig med kirkekatekisationer i trinitatistiden, men de havde måttet indstilles som følge af mangel på fremmøde. Det pauvre resultat henførtes til vejr(!)- og vejforhold, kirkesprogets vekslen mellem dansk og tysk og sidst, men ikke mindst til mangel på tvangsmidler.

Gudstjenestebesøget (det danske(?)) forekom at være stigende, dog var skolebørnenes sehr gering, da vejene var lange, og forældrene ikke ville undvære børnene – vel deres arbejdskraft – om søndagen.

Lærernes besøg ved den tyske gudstjeneste kunne være bedre – den danske besøgtes selvsagt hverken af dem eller deres elever.

Altergæsternes antal havde i 1894 været 327 (16.4%), 95 280 (14.0%), 96 390 (19.5%). Rønnau angiver indbtallet til ca 2000. Frekvensen lå således endog under købstadniveau (s 363).

Menighedsliv. Dåb forrettedes for det meste i hjemmene, vielser altid i kirken. Civilstandsloven (1874) udøvede endnu skadevirkning i form af en vis ligegyldighed over for disse kirkelige handlinger: Dåb blev ofte udskudt utilbørligt længe, og den kirkelige vielse ansås af mange for en overflødig appendiks til den borgerlige handling, således at den undertiden ikke begæredes hos præsten, eller man modsatte sig den ligefrem.

Sp var heller ikke tilfreds med kirkekollegiets medlemmer, der kun tog yderst ringe del i arbejdet for kirkelivets højnelse, ja, end ikke til gudstjenesten kom de hyppigere end folk flest.

Sabbatsordningen overholdtes i det store og hele, især i de sluttede landsbyer. Kun på Kobbermøllen arbejdedes der også om søndagen, og af og til så man småbrugere pløje søndag eftermiddag, ligesom daglejere ofte benyttede helligdagen til brændselstransport eller syssel i haven.

Med den herskende religiøse indifferentisme var der ingen grobund for *sekter*, wenn man nicht die Goodtemplar dahin rechnen will. De havde to ret talstærke loger i sognet, af hvilke kvindelogen betjente sig af dansk som foreningssprog og endog sang danske nationalmelodier (!)

Rønnau havde holdt bibeltimer i vinteren 1895/96 i nogle skoler, men skønt besøget siges at have været sehr gut, ses arbejdet ikke at være blevet fortsat.

Derimod arbejdede *andre* i sognet til sps åbenbare fortrydelse. Stedet var Kragelund, hvor en udsending for den mere konservative fløj af Gemeinschaftsbevægelsen – ein gewisser *Peters* aus Lügumkloster – havde holdt flere forsamlinger i et privathjem. Også ein Apostel des Pastor Tonnesen in Hoptrup – *Friis* – havde virket i Kragelund, og de to udsendinge får flg salut, typisk for en strikt sognekirkelig synsmåde: »At sådanne agitationsforsamlinger støtter præsten i hans embede, tror jeg næppe; måske kan de endog have den modsatte virkning, for så vidt som de i mange folks øjne står som et korrektiv til præstens virke eller ligefrem synes at overflødiggøre dette«.

(Åbenrå provstearkiv, Bov præstearkiv, Bd 6, Kirchenvisitationen 1894-1903, La Aabenraa).

Da pastor Rønnaus efterfølger, *Theodor Clausen* (1904-29), skulle vælges i 1904, gav det visse problemer. Fordi man forudså en overfyldt kirke og ikke stolede på pulpiturets sikkerhed, var der anbragt støtter under det, samtidig med, at det også var fastgjort med reb. Alt forløb dog vel, og pastor Clausen blev valgt med 239 jastemmer. Han fik i 1915-16 foretaget moderniseringer af præstegården.

Tiden efter 1920

Der forlyder vistnok intet om pastor Clausens politiske ståsted, men der var et solidt flertal i sognet for at beholde ham efter genforeningen. I de 2 beretninger til Kir Hdbg 1923 og 1927, han har forfattet, fortæller han om 450 altergæster, 8 ungdomsforeninger og vågnende kirkelig interesse (1923), der senere (1927) bliver til rolige, ikke dårlige, kirkelige forhold. Men der er nationale brydninger i det typiske grænsesogn. I 1925 blev et forsamlingshus opført i Kollund. I overensstemmelse med loven blev der holdt 15 årlige tyske gudstjenester i kirken. Med genforeningen blev Bov sogn henlagt under Åbenrå provsti.

Pastor Clausen lod sig førtidspensionere 1929 og efterfulgtes af *Lauritz Michael Lauritzen* (1929-48), tidl Varnæs. Under ham skærpedes de nationale modsætninger ligesom i andre sønderjyske sogne i 1930'rne. En tysk frimenighed blev grundlagt i vacancetiden 1929. Den kom i modsætningsforhold såvel til hele den danske folkekirkemenighed som til de tyske medlemmer af samme. Denne splittelse af de tyske sognebeboere indtraf på trods af biskop Ammundsens forsøg på at imødekomme deres krav ved at foranledige nyoprettet et rkpembede, der skulle besættes med en tysktalende teolog. Pastor Lauritzen var selv uddannet i Kiel. I et brev fra denne fra omkr 1950 til P N fortælles herom: »Der blev dog saa mange tilbage (tyske folkekirkemedl), at der kunde holdes ganske godt besøgte tyske Gudstjenester indenfor Folkekirken den 1. Søndag i Maaneden, 2. Jule-, 2. Paaske, 2. Pinsedag og paa Nytaarsaftensdag. Forholdet mellem de to tyske Menigheder artede sig saaledes, at Medlemmer af Folkekirken vel besøgte de tyske Frimenighedsgudstjenester, men det samme skete ikke omvendt. En af de tyske Frimenighedspræster forlangte endog, at vi skulde bekendtgøre hans tyske Frimenighedsgudstjenester i vort danske Folkekirkeblad, ellers vilde han sørge for, at vore tyske Folkekirkegudstjenester ikke mere som hidtil blev bekendtgjort i det tyske Kirkeblad, skønt dette ikke var et specielt Organ for Frimenigheden, men et Fællesblad for alle Tyskere, altsaa for dem indenfor Folkekirken ligesaa vel som for de udtraadte. Og han førte sit Forsæt igennem, skønt Redaktøren ved det nævnte Blad var en Folkekirkepræst! Denne Fremfærd kunde vel ikke opfattes anderledes end som en stor Hensynsløshed mod Tyskerne i Folkekirken eller som et plumpt Forsøg paa at slaa de tyske Folkekirkegudstjenester i Stykker.

Ellers var det gensidige Forhold »schiedlichfriedlich«. Det føltes dog som noget af en kirkelig Uanstændighed, at Folk med fælles Sprog og

fælles Tro ikke engang kunde takke den samme Gud i Fællesskab for Aarets Høst, men at vi maatte have Høstgudstjeneste 3 Søndage i Træk i September: Den 1. Søndag for Tyskerne indenfor Folkekirken, den 2. Søndag for Danskerne og den 3. Søndag ifølge Regulativ for den tyske Frimenighed«.

Brevet fortsætter med at beskrive den nye drejning i det kirkeligt-nationale forhold, der skete, da nazismen vandt indpas. Dens tilhængere fik efterhånden presset de fleste hjemmetyskere ud af folkekirken og over i frimenigheden. De tyske folkekirkegudstjenester hørte op af sig selv og kom ikke igen, heller ikke efter besættelsens ophør. Der blev derfor heller ikke noget behov for en sp eller rkp med tysk uddannelse mere. Ved besættelsens ophør blev den tyske frimenighed ophævet, og det samme gjaldt 3 tyske privatskoler, oprettet i 30'rne. Senere er dog en tysk frimenighed og en tysk privatskole kommet igen.

Et andet forhold, der dengang inden bilismens tid voldte vanskeligheder for kirkegangen, var de store afstande. Det blev nødvendigt at holde 1 månedlig gudstjeneste 6 andre steder (sen kun 5) i sognet, som regel i en skole. I 1930'rne og i begyndelsen af 1940'rne blev der yderligere indrettet forsamlingshus i hhv Fårhus, Kruså og Padborg. Sidstnævnte sted blev også oprettet et missionshus (sen menighedshus).

Menighedsrådets sammensætning var stadig ret blandet. En lille IMgruppe med 1 repræsentant holdt stadig stand, medens der var en større skiften mellem de andre partifarver, gr, up, s, borgerlig, højkirkelig og FDF m fl.

Om morgenen den 9/4 1940 blev 3 grænsegendarmer dræbt, inden de militære operationer var begyndt. Der faldt en del bomber i Bov sogn under krigen, 42 i alt, også brandbomber. Nogle huse blev udslettet eller beskadiget, men ingen mennesker kom noget til. Der fandt heller ingen sabotage sted (B S, s 414).

Et ganske særligt præg fik sognet i det sidste besættelsesår af den af tyskerne anlagte interneringslejr for frihedskæmpere i Frøslev plantage mellem Frøslev og Fårhus. Den skiftede navn fra Frøslevlejren til Fårhuslejren i 1945 med internerede for landsskadelig virksomhed, især fra det tyske mindretal. 1949 blev den omdannet til militærlejr under navn af Padborglejren, og i 1968 afløstes denne af en instruktionskaserne for civilforsvaret, CF-kaserne Padborg. Pastor Lauritzen kom kun i ganske få tilfælde i kontakt med de af tyskerne internerede, men blev derimod ansat som præst ved Fårhuslejren.

I hans tid steg altergæstetallet til 700 1949. Kirkegangsprocenten kunne kun opgøres skønsmæssigt til 2-9. Den var lav i selve kirken og høj ved de udenbys gudstjenester. Pastor Lauritzen tog sin afsked p g a alder 1948, men fortsatte som vikar til sin død 1969.

Efterfølger blev *Axel Wildt Harritsøe* (1948-62). Under ham fremkom enkelte tilhængere af pinsemissionen, og den tyske frimenighed kom igen. I 1952 blev en kirkesal med plads til 80 personer indviet i Kollund i det nye plejehjem, hvor der blev holdt gudstjeneste med altergang hveranden søndag. Præstegården blev moderniseret i 1950. En tysk privatskole blev oprettet i Padborg, men i øvrigt har det tyske islæt været stadigt faldende og udgjorde ved valget 1968 kun knap 4 % af de afgivne gyldige stemmer. I 1939 tegnede tyskerne sig for godt 20 %. Pastor Harritsøe tog sin afsked i 1962 for at blive undervisningsinspektør ved civilforsvaret. Han døde i 1965. Nuværende sp er *Aage Poulsen* (1963-). (B S, s 191-195, 401-410; Kir Hdbg 1923-67, Den danske Skolehåndbg 1945-78). I 1971 indviedes en egentlig filialkirke i Kollund med plads til 120 personer.

Skolen

Omkr 1800 var der i Bov sogn følgende skoledistrikter: Bov med Smedeby og Nyhus; Vejbæk med Egvad, Bejlhus, Fårhus og Bommerlund; Kollund med Kiskelund og Kruså samt biskolerne i Kragelund og Klus. Desuden var der en privatskole i Kobbermøllen.

Det må imidlertid erindres, at sognegrænsen var en anden dengang, og vi vil her begrænse os til de lokaliteter, der hørte til sognet efter 1920.

Bov degneskole kan føres tilbage til 1700tallet. Den først kendte skolebygning var fra 1800, den udvidedes i 1839 og blev helt udskiftet med en ny i 1909. I 1936 blev der bygget gymnastiksal, bibliotek, 2 nye klasseværelser, sløjdskole, skolekøkken og en ny førstelærerbolig. En endnu større tilbygning opførtes 1960-63 (ved arkitekt N A Nielsen). Bov skole har (1977/78) 179 elever fordelt i 9 klasser (1-7, bh) med 12 lærere. Skoleinsp er H A Sørensen, f 12/12 1930.

I årene 1850-64 giver biskop U S Boesen den megen rosende omtale i sine visitatsberetninger. Dens fortrinlighed kunne i stor målestok henføres til den fremragende degn Wilhelm Jensen (1816-96) (1849-87). Han fik skudsmålet: »duelig og nidkær«. I Bov skole genindførtes tysk som undervisningssprog allerede fra foråret 1865 med 4 ugentlige dansktimer, der dog snart faldt bort. Den sidste lærer og degn under fremmedherredømmet var Thomas Nissen Iversen (1853-1938) (1888-1919). I 1920 fik skolen en tysk afdeling, således som loven foreskrev det, når forældre med mindst 10 skolepligtige børn begærede det, men den bortfaldt allerede i 1935.

I Kiskelund fandtes en biskole, der blev nedlagt i 1846 og børnene derefter sendt til Bov, hvor degnen af den grund fik et løntillæg på 5 Thaler. Efter genforeningen begyndte man undervisningen igen i lejede lokaler, og i 1925-26 blev der opført en skolebygning, der yderligere blev udvidet i 1940. Skolen blev imidlertid nedlagt 1963.

Bommerlund skoledistrikt omfattede både byen Bommerlund og byen Gejlå i Holbøl sogn. Hvornår skolen er oprettet, vides ikke, men den var tidligere biskole til Vejbæk. I 1837 blev skolehuset gjort i stand, og forskellige udvidelser

fulgte i årene op til århundredskiftet. I 1913 flyttede skolen til Gejlå og blev i øvrigt nedlagt i mellemkrigsårene.

I Kollund blev der i 1803 opført en ny skolebygning, der dog var lille og tarvelig. Den afløstes 1874 af en ny på en anden grund, men den brændte i 1909. Den efterfølgende, udvidede bygning holdt, til den blev stærkt beskadiget af en bombe 3/5 1945. Den nuværende skole er fra 1948 og har (1977/78) 121 elever i 8 klasser (1-7, bh) med 9 lærere. Skoleinsp er Sven Gammelgaard, f 20/8 1912.

Ved sin visitats i 1854 bemærker biskop Boesen, at læreren Christian Sørensen i Kollund (1829-63) ikke er seminarist, men virker med flid efter evne. Ved samme lejlighed beretter pastor, dr P Hansen om ham, at han tilhørte den gamle skole, var elskværdig og agtværdig og gjorde, hvad han kunne. I 1857 lyder det, at skolen i Kollund lod adskilligt tilbage at ønske, men den gode ånd, der var over Sørensen, autodidakten, fortjente dog at roses. Denne må nu have været temmelig til års (der er hverken fødsels- eller dødsår hos L S Ravn), og i 1860 udtaler biskoppen, at Kollund skole er i en næsten beklagelig tilstand, og at der p g a lærerens alder og affældighed ikke er nogen fremgang i udsigt. Undervisningen fortsatte på dansk indtil 1872. Da blev der også der fra tysk side fremsat ønske om tysk undervisningssprog, som også blev indført 1/7 s å, hvorefter der kun resterede 4 ugentlige dansktimer. De forsvandt 1888.

Den ældste skolebygning i Kragelund var et lille trefags hus vest for smedien. Halvdelen af børnene kom fra 2 fattighuse, og fattigkassen betalte 1/3 af lærerlønnen. Et nyt skolehus blev bygget i 1887 samtidig med, at skolen blev distriktsskole. Der skete en fornyelse igen 1913. Lærerne skiftede temmelig hurtigt undtagen den sidste, Chr Hansen, f 20/10 1910. Skolen blev nedlagt 1963.

U S Boesen giver i 1854 og 1860 ros til den daværende lærer Lorenz Lorenzen Haaman (1795-1868) (1848-67). Han var autodidakt, men havde et godt greb om undervisningen alligevel.

Det lykkedes her, ligesom i Vejbæk skole, at holde tysk ude som undervisningssprog helt til 1888.

I Vejbæk havde der langt tilbage i tiden eksisteret en biskole, som i 1700tallet blev distriktsskole. Den ældste bygning blev først grundigt restaureret i 1863. 1888 blev den imidlertid kasseret af kredsskoleinspektøren, og en ny opført i 1894. Indtil 1914 var Vejbæk skole enklasset, så blev de yngste årgange skilt fra og undervist af en nyansat lærerinde i et lejet lokale. Efter 1920 blev skolejorden solgt, og udhuset omdannet til forskole og lærerindelejlighed. I 1940 blev skolen atter enklasset, og den blev nedlagt i 1963.

I beretningen fra 1854 hedder det, at læreren Detlef Martin Hansen (1797-1873) i Vejbæk (1825-62), der var seminarist, var ret duelig og gjorde sig megen flid. Sangen var god, og der var god orden. Børnenes svar i bibelhistorie og geografi såvel som i hovedregning var tilfredsstillende. Dog var et stort antal børn p g a kreaturpasning ikke begyndt vinterskolen rettidig.

Dette gode indtryk skulle ikke blive bestående. I 1857 var der kun enkelte meget flinke børn, mens flertallet var tilbagestående. Det tilføjes, at lærer Hansen er en ældre mand. Og i 1860 var tilstanden lige så håbløs som i Kollund.

I 1799 blev der oprettet en biskole i Frøslev, der jo dengang lå i nabosognet Hanved. Den var imidlertid fælles med Harreslev og Ellund, og først 1834 fik Frøslev sin egen distriktsskole. Bygningen gennemgik forskellige udvidelser gennem 1800- og begyndelsen af 1900tallet, men var i hovedsagen i brug helt til 1923, da en ny endelig blev færdigbygget efter en hel del administrative genvordigheder.

Nu troede man sig velforsynet foreløbig, men havde ikke forudset Padborg stationsbys hurtige vækst, så skolen allerede i 1931 måtte underkastes en betydelig udvidelse for at kunne optage børnene derfra. Den kom derefter til at hedde Frøslev-Padborg skole. I årene derefter fulgte flere udvidelser og moderniseringer, den sidste i 1967. Frøslev-Padborg skole havde 1977/78 632 elever i 31 klasser (1-10, R, U T F) med 40 lærere. Skoleinsp er Niels Brinch, f 19/2 1925.

Blandt stedets førstelærere er Christian Lorenzen (1829-89) (1852-63) en af de interessanteste. »Han var en sjælden dygtig Mand, der forstod at bibringe Børnene Kundskaber i alle Retninger og vække Interesse for Oplysning hos de ældre«, skriver hans hjælpelærer Hans Paulsen. Han, der var udpræget dansksindet, fik videre oprettet et lille dansk bibliotek ved skolen, bl a ved en gave på 50 bind fra grevinde Danner. De 2 ugentlige tysktimer blev efter gensidig overenskomst mellem L og skolebørnene ofte erstattet af skrivning. Også den voksne ungdoms undervisning tog han sig af, idet han holdt dansk aftenskole. Hans dansksindethed bragte ham imidlertid i modsætningsforhold til sp Hanved Imm Friis, og da der samtidig indløb klager fra nogle forældre over, at han havde straffet deres børn for strengt, måtte han søge sin afsked og blev lærer i Bevtoft.

De følgende lærere skiftede hurtigt, og her skal kun nævnes Peter August Bernhard Thomsen (1848-1907) (1878-1902). Foruden at passe skolen og det dertil hørende landbrug var han homøopat. Et forsøg på at kurere nogle syge under difteritisepidemien i 1885-86 bragte ham en anklage for kvaksalveri på halsen, som han dog vistnok slap helskindet fra. Med tiden blev han drikfældig, men da han var godhjertet og hjælpsom, tilgav befolkningen ham denne brist. (R P Sørensen: Bogen om Bov Sogn, 1939, s 122-123).

Der blev i 1932 oprettet en tysk privatskole i Padborg, som blev ophævet i 1945. 1950 vendte den tilbage, men dens elevantal forblev yderst beskedent. I 1977/78 havde Padborg Deutsche Schule 24 elever i 2 klasser (1-6). Lærer er Helmut Thomsen.

I Padborg findes tillige Ungdomsskolen for Bov Kommune. Den ledes p t af skoleinsp Erik Møller, f 3/12 1917.

Det var ikke alene Frøslev-Padborgområdet, der fik stor befolkningstilvækst p g a grænsetrafikken, det samme gjaldt også grænsebyen Kruså, og i 1963 blev der derfor også oprettet en skole her. Der havde været lange diskussioner i kommunalbestyrelsen om rimeligheden heraf, og visse kredse mente i hvert fald, at dens daværende størrelse, der var beregnet til 208 elever, var helt overdimensioneret. Udviklingen viste noget andet. Kruså skole havde 1977/78 652 elever fordelt i 32 klasser (1-10, bh, R, U T F) med 42 lærere og er således sognets største skole. Skoleinsp var Knud Lauritzen, f 8/1 1922, til 1980, nu skoledirektør for Bov Kommune, derefter blev H H Reimer skoleinspektør her.

En i 1933 grundlagt tysk privatskole blev nedlagt igen i 1945. Samme skæbne fik en tysk privatskole i Fårhus fra 1939. (B S, s 196-219; R P Sørensen, anf værk; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-78).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 8 up; 1934 2 IM, 1 gr, 3 s, 5 up; 1945 2 IM, 2 gr, 2 up, 3 s; 1953 1 IM, 3 gr, 2 up, 4 s; 1965 1 IM, 1 FDF, 6 borgerl, 4 s (valg, sidst kendte fm købmd Sv Jakobsen, Frøslev).

Folketal 1860 1880, 1910 2025, 1925 3606, 1955 5700, 1970 7486 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 7753 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Altergæster 1926 450, 1942 650, 1954 1412, 1966 1510.

Bibelkredse, fælles mdl mghmøde i prg, YMkredse, ungdomsmøder, 4 fh, mgh i Padborg, kirkebl indtil febr 79, nu blot medd i Bov sogns annoncebl, FDF og FPF, spejdere, gule og blå, IMsmf (Johs Jacobsen, Padborg), KFUM & K, 6 ungdforen (nærmest gr), 4 sdsk. Mariadøtrene (evangeliske), Mariagården, Kollund Østerskov. Sp er deres præst.

Trossmf u f folkekirken ty frimgh (ca 200 medl), enkelte pinsemiss (alt efter Kir Hdbg 1967).

Kirkebygningerne

Tæt øst for Oksevejen, midt i byen og over for kroen, ligger den skiferhængte hvidkalkede sognekirke, der består af romansk kor og skib med en vestforlængelse i 1668, et våbenhus ud for syddøren fra 1817 og en ukalket vesttårn fra 1905. Den romanske del er sikkert opført i 2 tempi. Forlængelsen af skibet står vistnok i forbindelse med reparationer efter svenskekrigene 1657-60. Det høje kampestenstårn med 4 gavle om et ottekantet spir er rejst ved arkitekt C Vosz, Kiel, af kløvede marksten, samlet i sognet. I årene 1964-65 gennemgik hele kirken en grundig istandsættelse ved arkitekt Mogens Meyling, og inventaret maledes efter anvisning af Helge Nielsen i friske, milde og stærke farver.

Altertavlen, der er et rokokoarbejde fra 1771 af billedhugger Fr Windekilde i Flensborg, har skråtstillet, brudt gesims over rokokopilastre og usymmetriske vinger. I storfeltet er der et krucifiks, i topstykket Guds øje i trekant og sky- og stråleglans. Altertavlen er restaureret af maleren Helge Nielsen personligt. Fra et senromansk sidealter stammer en yderst sjælden, næsten legemsstor figurgruppe, Jesu dåb, nu efter afrensning ophængt på triumfvæggens nordside. Kalken er fra 1796, udført af Hans Andreas Toldberg, og det ene par stager er fra midt i 1600'rne, men med skænkerindskrift fra 1715, det andet fra 1700tallets midte. Der er i kirken 2 fonte, den ene, som er i brug, en romansk granitfont af arkadetype med moderne messingfad, den anden af træ fra 1715, båret af 3 putti og med samtidig himmel, er opstillet i tårnrummet. Prædikestolen med samtidig himmel er fra 1626. Den tilhører den såkaldte vestflensborgske type og er udført i Ringerincks værksted. I hjørnepilastrene er der apostelrelieffer, i storfelterne bibelske relieffer. Stoleværket er fornyet for få år siden. I korets nordvæg sidder et vægskab fra 1745 med svagt hvælvet, jernbunden dør, og langs skibets nordvæg er der et pulpitur fra 1705 med naive, men fortællende bibelske malerier i felterne. Orglet er leveret 1954 af Marcussen & Søn. Den ene klokke er støbt 1914 af brødrene Ohlsson, Lübeck, den anden er en genforeningsklokke, tegnet af arkitekt Niels Johansen.

Kollund kirke har været på tale at bygge siden 2. verdenskrig. Efter mange års forhandlinger blev det til, at arkitekt Karsten Rønnow skulle tegne den. Grundstenen blev nedlagt 4. søndag i advent 1969, og kirken (120 s) blev indviet den 2. maj 1971 af biskop Kragh. 1979 fik kirken sit eget hovedinventar og et større orgelpulpitur (4 st.) i forbindelse med en reparation af den vestlige og sydlige mur. I kirken findes et maleri af Helge Nielsen: Brylluppet i Kana.

Den nyere sognepræsterække

Præsteløn 1907 4261 RM, 1922, 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

13. 1850-61 **Peter Hansen,** se sp S-N Kongerslev-Komdrup.

14. 1862-64 **Johann Gottlob Ehrenreich,** f Hardenberg, Lolland 4/6 1821. Forældre: Godsforv Hardenberg, justitsråd og landbrugskomm Gottlieb E og Birthe Marie Christophersen. Dim 40, c 2/5 45 (h), g Laura Frederikke Ebbesen, f 18, d 25/2 1906. 11/1 51 cst sp Olderup, 16/6 s å sp Rylskov, 25/1 62 sp Bov, afsat 12/8 64, d 5/6 70. Svigerfader til rkp Stege S C Borch.

15. -1864- **Edvard Carl Thomas Rønnau,** se 17.

16. 1864-74 **Georg Christian Petersen,** f S Stenderup 12/1 1817. Forældre: Sp S Stenderup Ivar P og Maria Catharina Scherrebeck Jacobsen. Dim Had 36, imm Kiel 10/10 s å, c Gott 41 (2. kar m A), g Gaartz, Naustadt 6/6 49 Louise Margrethe Capsius, f Gaartz 29, d Halk 31/3 1901. Forældre: Godsforp Gaartz Christian C og Ernestine Jeanette Danielsen. 1/3 49 sp Hellevad-Egvad, afsat 23/7 50, 22/8 51 Pfarramtsverweser Lohrbach, 4/10 53 sp Aglasterhausen, 12/4 54 sp Ihringen, Baden, 12/11 64 sp Bov, 19/8 74 sp Handved, afsk 1/8 93, d Flensborg 30/12 96. Svigerfader til sp Starup-Grarup H P A Lorentzen, sp St Vi E F O Aye og sp Halk L Ketelsen.

17. 1874-1904 **Edvard Carl Thomas Rønnau,** f Odenbøl, Nordstrand 11/9 1835. Forældre: Sp Odenbøl Thomas R og Ida Friederikka Henriette Jebe. Dim 55, imm Kiel 12/10 s å, c Flensborg 28/6 62 (h), g 13/5 64 Christiane Dorothea Elisabeth Hinrichsen, f 25/5 38, d 18/8 99. For-

ældre: Hermann H og Eliabeth Schultz. 29 (20)/9 diakon Burg, Femern, 18/8 64 cst sp Bov, 22/12 s å cst sp Adsbøl-Gråsten, 11/4 65 sp Ensted, 5/4 67 cst sp Emmerlev, afsk herfra 12/8 s å, 24/10 74 sp Bov, afsk 1/3 1904, d Flensborg 26/3 27. Fader til sp Løgumkloster Thomas C F R.

Adj min 1) -1898- **Max Friedrich Gustav Kirchmann,** se sp Daler.

2) -1898- **Claus Rickers,** se sp Abild.

3) 1899-1903 **Theodor Schmidt,** se sp Skrydstrup

18. 1904-29 **Theodor Clausen,** f Årslev, Hjordkær 11/3 1866. Forældre: Gdr Årslev Claus C og Botilla Tygeline Schmidt. Dim Had 88, c 93, g Åbenrå 16/10 95 Louise Christine Brag, f Hygum 30/4 74, d Bov 11/7 1911. Forældre: Sp Hygum Gustav Emil B og Johanne Ernestine v Johnsen. 12/11 93 pers kap Hygum, 27/9 95 sp Rejsby, 17/2 04 sp Bov, 16 Røde Kors medl, 31/3 21 stadf efter valg, afsk 4/2 29, d Åbenrå 11/7 46.

19. 1929-48 **Lauritz Michael Lauritzen,** f Styding, Hammelev 20/7 1878. Forældre: Gdr Styding Lauritz L og Cathrine Marie Moos. Dim Had 99, c Kiel 1906, g Tønder 6/8 07 Anna Cornelia Braren, f Breklum 21/5 87, d 66 (ivrig forkæmper for kvinde- og fredssagen). Forældre: Lærer Breklum Cornelius Bror B og Anna Lund. 25/6 06 sp Rømø, 3/1 10 sp Tinglev, 15/9 14 sp Varnæs, stadf efter valg 31/3 21, 10/7 29 sp Bov, afsk 7/7 48, d dec 69. Fader til sp Fole M M L.

20. 1948-62 **Holger Axel Wildt Harritsø,** f Nyborg 12/6 1918. Forældre: Stadionsforst Jens Peter Sørensen H. og Emilie Kirstine Wildt Andersen, Ellidshøj. Dim Odense 36, ansat Sparekassen Kbh og O 1937-40, huslærer Bækkeskov 40-41, c 43 (h), g 4/7 s å Jytte Birgit Kragh Møller, f Århus 12/6 22. Forældre: Overassistent Jens Møller og Karen Kirstine Petrea Andersen Kragh. 43 hjpr Vejgård, 44 sp Ø Tørslev, 48 sp Bov, 62 undervisningsinsp Forsvarets Civilundervisning, d 17/4 65. Fm Grundtv Konvent Randers 46-48.

21. 1962- **Aage Poulsen,** f Veggerby, Vegger 20/10 1913. Forældre: Gdr Jens Christian Ludvig P og Bodil Kirstine Jakobsen. Dim Ålborg 35, c 41 (h), g Sejlflod 7/7 40 Marie Elisabeth Høyer-Petersen, f Sejlflod 5/11 17. Forældre: Førstelærer Viggo Agathon Sonne H-P og Johanne Elisabeth Karleborg Andersen. 11/2 42 hjpr Kbh, Højdevangs K, 9/4 43 kkp sst, 1/12 47 sp Ibsker og Svaneke, 28/2 63 sp Bov.

Leder af det kirk og kult arb i Kløvermarkslejren 45-48, studierejse til flygtningelejre i Tyskland 49, herredsrpr Kirkesagens Venner 48-63, medl af Kirkefondets rprskab 52-63 og fra 73-, folketingskand (Venstre) Bornholm 57 og 60, fm Kirkens Korshær Storkreds 57-63, medarb Bornholms Tidende, stifter og arrangør Svaneke Kirkes Turistkoncerter fra 55, fm »Svanekes Venner« 58-62, bm DMS kredsforb 59-63, studierejse USA 60, lærer Forsvarets Civilundervisn Almegårds kas 56-60, midlt folketingsmedl 61, fm Rinkenæs Ungdomssk best 68-75, bm Kirkeligt Forb 68, distrsekr Kirkefondet 69.

Udg: Art i festskr t Ehlers koll 250 års fest 1942; Højtidsstunder, 1963; Bov Kirkes Genaabning, 1965; Træl eller fri (fjernsynsprædiken), 1966; Bov kirke og om Bov prgs beboere gn 200 år (Bov Sogn, 1969); Kollund kirke, 1971; kirkel og politiske art i dagspressen. Red Vor Kirke 1975.

Residerende kapellaner

Embedet blev oprettet 6/4 1929

1. 1929-47 **Johannes Cargø,** f Sønderho 6/2 1881. Forældre: Sp Magleby, Skelskør Martin Frederik Christian C og Anna Susanne Sophie Münster. Dim Herlufsholm 1900, c 19/1 07 (1), s å huslærer Ingelstadgd, Småland, 14 huslærer Lerchenborg, 19/7 19 pers kap Tim-Madum, 14 cand mag tysk, 22/3 20 sp Torsted-Hover, 12/9 29 rkp Bov, d her 25/1 47.

2. 1947-60 **Henry Emil Pedersen Bach,** f Kbh 3/2 1905. Forældre: Fm Kbh Anton P B og Anna Amanda Hansen. Dim Kbh Akad Kurs 34, c 29/1 45 (h), g 15/6 47 Yrsa Margith Skov Nielsen, f N Sundby 25/2 14. Forældre: Frisørmester N Sundby Søren S N og Juliane Elisabeth Johansen. 8/3 46 hjpr Lindholm, 11/7 47 rkp Bov, 60 sp Vilsted-V, afsk 71.

3. 1961-64 **John Wedell Hørbo,** f Frederbg 7/3 1932. Forældre: Kriminalass Peter Emil Christensen H og Ellen W. Dim Kbh, Ø Søg gym 52, c 59 (l), g 12/6 s å Birgit Rankil, f Kbh 14/9 34. Forældre: Eksped Hans Peter R og Betty Schwartz. 11/5 59 hjpr Skagen, 19/5 61 rkp Bov, 30/11 64 sp Vigersted og Kværkeby.

Udg: Art i »Tidehverv«; medudg »Fra Esajas kirken«; art fra et kirkebl af K Olesen Larsen, 1972.

4. 1965-72 **Günther Gerhard Reinhold Hintze,** se sp Augustenborg.

5. 1973-77 **Finn Erling Nørgaard,** f Nakskov 27/5 1943. Forældre: Indremiss Johannes N og Eva Nielsen. Dim Rønde Kursus 62, c Århus 72, g 18/3 67 Kirsten Poulsen, f Århus 24/12 44. Forældre: Kbmd Olaf P og Harriet Hansen. Ass KFUM soldaterhjem, 1/6 73 rkp Bov, 1/4 77 sp Vedsted.

6. 1977- **Niels Wilche,** f Dronninglund 29/3 1933. Forældre: Cykelhandler og sognefoged William Kristian W og Anna Kristine Schøn. G 27/10 57 Karin Elisabeth Hansen, f Rinkenæs 24/3 39. Forældre: Smedemester Nicolaus H og Kristine Fohlmann-Hansen. 1/9 77 rkp Bov.

Litt: Trykte kilder: J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; H Hejselbjerg Paulsen (H H P): Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sønderjydske Aarbøger 1934; Erik Horskjær: De danske Kirker bd 18, 1970; Kirkelig Håndbog (Kir Hdbg) 1923-75; P Nedergaard: Dansk Præste og Sognehistorie bd V, Ålborg Stift, 1959; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Statistiske Meddelelser 1968, 8; Statistisk Tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; samme 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; Chr. Stenz og R P Sørensen: Bov Sogn, 1969 (B S); R

P Sørensen: Bogen om Bov Sogn, 1939; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850 (1980); Trap 1864, 1930, 1967. Utrykte Kilder: Åbenrå provstearkiv, Bov præstearkiv, Bd 6, Kirchenvisitationen 1894-1903, La Aabenraa; Generalkirchen- und Schulvisitationen Probstei Flensburg, Landesarchiv, Gottorp; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

RINKENÆS

af Imm Rommerdahl

Topografi

Areal 1769 ha. Rinkenæs sogn omgives af Gråsten, Adsbøl, Kværs og Holbøl sogne samt af Flensborg fjord, Egernsund og vigen Sildekule. I landskabelig henseende er sognet i hovedsagen et morænebakkeland med største højder i vest og nordvest. Et punkt i Rinkenæs skov når 72 m, og i egnen ved Buskmose og Keldbjerg møder man højder på 50-60 m. Man har en storslået udsigt over hele Flensborg fjordland fra Ravnsbjerg syd for Rinkenæs skov. Det urolige, mest småbakkede landskab ved sognets sydvestrand danner en overgang til de meget urolige, bakkede områder i Kværs og Holbøl sogne. Sognets nordlige del er et meget afvekslende, delvis skovklædt område, der går over i Dyrehaven ved Gråsten og sammen med denne udgør et sammenhængende landskab af smådale og kløfter med mellemliggende fladerester. Mod øst er relieffet svagere, og man får hist og her små stumper af moræneflade i højder på 20-30 m. Disse brydes imidlertid mod øst af en næsten sammenhængende skrænt, der kan følges fra Alnor øst om Rinkenæs-og så langt som til sognets sydligste spids ved Brændstoft. Mellem denne skrænt og kysten ligger landet lavere, kun afbrudt af flade småbakker med en højde af 10-15 m. Et enkelt sted ses en lille lagunesø, Minde, som er afspærret mod Rinkenæs af strandvoldsdannelser. Kystlinien Sandager-Dalsgård har lave, men smukke klintlandskaber, der delvis er fredet mod bebyggelse. Kysten har jævnt rundede linier med åbne bugter mellem fremskudte næs.

Rinkenæs sogn rummer en del løvskov af høj kvalitet. Den sydvendte skråning har navnlig i forårstiden et gunstigt lokalklima og huser en rig og frodig forårsflora. De levende hegn, som endnu er delvis bevarede, er ligeledes meget frodige, og hele landskabet har – navnlig i det tidlige forår – et præg af sydligere himmelstrøg.

Bebyggelsen er hovedsagelig knyttet til morænefladerne i 20-30 m højde og er navnlig koncentreret i den åbne bebyggelse Rinkenæs, der består af flere systemer af gårdgrupper langs en ældre vejlinie og nyere bebyggelse ved vejstrækningen Gråsten-Rønshoved. Langs kysten på det lave niveau findes flere samlinger af gårde og huse samt af sommerhuse. Resten af gårdene, der dels er storgårde, dels mindre brug, ligger spredt.

Gennem sognet går hovedvej A 8 og vejen Rinkenæs-Kollund (kystvejen) samt jernbanen Tinglev-Sønderborg.

Byer Rinkenæs (tidl delt i Over- og Nederby) med den ny kirke (Korskirken), præstegård, skole, ungdomsskole, børnehave, forsamlingshus, plejehjem, campingplads Lærkelunden; Alnor med Nalmadebro og Trappen (delvis i Gråsten sogn), skole, kro og bro til Egernsund.

Bebyggelser Sandager; Stranderød med lejrskole Brændstoft; Bækken med lejrskole for Ringsted kommunelærerforening; Dalsgård med fyr; Årsbjerg; Toft med teglværk; Markbæk; Hovgård; Rinkenæs Mark med den gl kirke og kirkegd; Buskmose Mark; Volsballe.

Gårde Buskmose, Tummelsbjerg, Benniksgd, Dyrkobbel, Mindegd, Saksagergd, Askagergd, Ovn, Schönheim.

Skove Rinkenæs skov og Buskmose skov er de største og hører begge under Gråsten statsskovdistr. Desuden findes lidt privat bønderskov.

Fredede oldtidsminder 1 langdysse uden kammer, 1 langhøj og 3 mindre høje, alle i Rinkenæs skov.

Stemmetal ved flg tyske rigsdagsvalg 1871 81 da, 14 ty; 1884 91 da, 58 ty; 1912 114 da, 78 ty, 82 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 582 da, 283 ty (tilrejsende 73 da, 141 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 217 da, 116 ty, 70 s; 11/4 1924 209 da, 113 ty, 156 s; 16/11 1932 213 da, 135 ty, 289 s; 3/4 1939 624 da, 219 ty (s er nu optalt under da), 28/10 1947 663 da, 130 ty; 14/5 1957 798 da, 113 ty; 22/9 1964 927 da, 108 ty. Efter kommunesammenlægningen i 1966 offentliggøres stemmetal fra den gl sognekommune ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Gråsten herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med dele af Kværs sogn Rinkenæs amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Bækken og Rinkenæs.

1/4 1966 blev Rinkenæs kommune indkorporeret i Gråsten storkommune.

Den ældre præsterække

Fra kirkens opførelse i midten af 1100tallet til 1400tallet hørte Rinkenæs til Kliplev og betjentes af en kapellan. Der foreligger ingen oplysninger om dette embede.

1. **Paul,** sidste katolske og første lutherske sp.

2. **Peter,** sp Rinkenæs
3. -1587 **Peter Jonassen Paludan,** se sp Bylderup (hvor han dog kun er ufuldstændigt biograferet).
4. 1587-1624 **Jørgen Lange,** 1587 sp Rinkenæs, d sst 1624.
5. 1624-28 **Johan Johansen Berndes,** f Broager. Forældre: Sp Broager Johannes B og Anna Hansd Fischer. 14/11 24 sp Rinkenæs, d her 28.
6. 1629-64 **Gregers Henriksen Sterndorff,** f Flensborg 1600. Fader: Borger Flensborg Henrik S. Imm Rostock 20, g, 29 sp Rinkenæs, d her 9/3 64. Svigerfader til 7.

De fjendtlige svenske tropper under Torstensonkrigen 1643 rev blytaget af kirken for at støbe kugler af det og nedbrændte præstegården, fordi pastor S ikke, selv under tortur, ville røbe, hvor han havde gemt sølvkalken. (Beretningens rigtighed er dog tvivlsom). Han måtte genopbygge præstegården for egne midler, og hans velhavende familie i Flensborg ydede tilskud til kirkens restaurering. I 1658 ramtes sognet så stærkt af både polakkernes hærgen og pesten, at det ikke kunne udrede præstens løn. Han holdt imidlertid ud i lidelserne sammen med sine sognebørn.

7. 1664-80 **Niels Brodersen,** f N Hacksted. Forældre: Broder Thadersen og Sille Dideriksd (?). G Synnet Gregersd Sterndorff, f Rinkenæs, d Hjoldelund 27/12 1708. Fader til sp Hjoldelund Stephan G B.
8. 1681-89 **Frederik Petersen (Hansen) Fabricius,** f Tønder (Lendemark/Bylderup) 1651. Forældre: Sp Varnæs Johannes Petersen F (?) og Marie ... Imm Kiel 20/3 72, g 9/5 81 Catharina Andreasd Ambders, f Burkal 16/12 58, d Åbenrå 1729. Forældre: Sp Burkal Andreas A og Elisabeth Carstensd. 16/1 81 sp Rinkenæs, d her 89. Fader til sp Jørl Lorentz F.
9. 1690-1724 **Christian Lund,** f Ladelund 29/10 1665. Forældre: Landmd Lorenz Sünnicksen og Kathrine Christiansd Høyer af Ladelund. Imm Kiel 14/11 85, imm Jena 25/4 87, g Rinkenæs 22/7 90 enke efter 8, 14/2 90 sp Rinkenæs, d her 1724.
10. 1725-37 **Frederik Christopher Christiansen Bruhn,** f Løgumgård 16/7 1692. Forældre: Sp N Løgum Christian Christoffersen B og Anna Cathrine Stahl. Dim Tønder 1710, imm Jena 13/5 s å, imm Kiel 14/10 14, imm Halle, g 1) Johanne Roeptin. G 2) 46 Marie Sophie Johansd Autsen, f Aventoft 14/3 26, d Christiansfeld 9/4 1806. Forældre: Sp Aventoft Johann Ludolph A og Anna Elisabeth Bahnsen. 8/7 25 sp Rinkenæs, 11/6 37 sp Humptrup, d her 12/11 56.

Pastor Bruhn røgtede i det første par år sin præstegerning »handwerksmässig, obwohl vor Menschen verantwortlich«, som han selv udtrykker det. Men i 1728 kom han ud for en åndelig omvæltning, som helt ændrede hans liv. Han blev vakt under den stærke pietistiske vækkelse, der herskede i Sønderjylland på den tid. Hans prædikener blev alvorlige og indtrængende, men efterhånden også mere og mere revsende og fordømmende. Åbenlyse syndere nægtede han sakramentet. Især drik og hor ivrede han imod. Efterhånden kom menigheden i vældigt oprør. Der dannedes partier både for og imod ham. Præsten begyndte at holde møder for fiskerne og andre småfolk nede ved stranden. Her kom en vækkelse i gang, men disse møder blev brugt som et af punkterne i den klage over ham, som modstanderne i 1735 rettede til overretten på Gottorp. Møderne blev betegnet som »forbudte Konventikler baade ved Dag og Nattetide«. Endvidere anklagedes præsten for 1) at besvære menigheden med nye bestemmelser (vedr skriftemål og altergang), som den ikke kunne unddrage sig uden at risikere sakramentets nægtelse 2) at fremføre nye sekteriske læresætninger, såsom at et menneske formår at holde Guds bud fuldkomment, og at det kan blive lig Gud (syndfrit), 3) egenmægtigt at have afskaffet messeklæderne og solgt dem til en jøde(!) Klagen blev behandlet ret hurtigt. Det skete ved en bispevisitats i Rinkenæs kirke 24/7 1735 ved generalsuperintendent G J Conradi, der i øvrigt var en god ven af pastor Bruhn. Conradi prædikede over Mt 5,9: »Salige er de, som stifter Fred«, hvorefter han opfordrede alle, der havde noget at klage over, til at træde frem med deres klagemål. Men han havde vurderet stemningen forkert. Det hele endte i råben og skrigen og i så fuldstændigt et kaos, at Conradi måtte skynde sig ud af kirken og søge ly i præstegården forfulgt af mængden, der råbte på at få præsten afsat. Da generalsuperintendenten om aftenen kørte bort i sin lukkede vogn, blev den omringet af vrede sogneboere, der ville aftvinge ham løfte om F Bs afsked. Conradi slap dog uskadt bort og indberettede sagen til kong Chr VI. Enden på historien blev, at Bruhn måtte flytte fra sognet og blev sp i Humptrup syd for Tønder.

Pastor Bruhn skildres fra én side som en nidkær martyr i kamp mod vantroen, fra anden side som en præst, for hvem lære og bekendelse ingen rolle spillede. En kendsgerning er det, at han omgikkes separatister og ikke tog sig i vare for deres spiritualistiske opfattelse af sakramenterne og deres lære om syndfrihed. (C P, s 106f; H Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang, 1962, s 204ff).

11. -1737- **Johann Gotfried Schreiter,** f Flensborg, imm Jena 25/5 1726, 28/6 37 sp Rinkenæs, d Flensborg s å inden indsættelsen.
12. 1737-53 **Nicolaus Lorenzen,** (se diakon Tønder, hvor han dog ikke er biograferet), f Lysabild 2/3 1712. Forældre: Sp Lysabild Nicolaus L og Anna Maria Paulsen. Dim Jena 28, g Rinkenæs 20/11 38 Maria Catharina Hinrichsen, f Rinkenæs 23/4 14, d Læk 65(?). Forældre: Hrdfg Lundtofte hrd, ejer af Buskmose Hinr H og Hanna N. 37 sp Rinkenæs, 53 diakon Tønder, d sst 20/10 55. (O F Arends II, s. 20-21).
13. 1753-84 **Ludwig Rolofsen,** f Åbenrå 27/11 1715. Forældre: Borger Åbenrå Boy R og Mette Ludig. Imm Jena 8/10 36, c 3/8 47 (h), g Rinkenæs 20/9 54 Anna Christina Nielsd Høyer, f Flensborg 15/9 33, d Rinkenæs 19/1 64. Forældre: Diakon Flensborg St Johannes K Nikolai

Andersen H og Mette Christina Nielsd H. 19/12 53 sp Rinkenæs, d her 5/9 84. Fader til sp Sommersted Conrad R.

R skal have været den sidste »rettroende« præst, før rationalismen i 60 år førte sit regimente i sognet. I øvrigt var han også ret udadrettet, hvilket gav sig til kende i hans forbedringer af skolevæsenet og kirkebogsføringen. Han indførte således faste slægtsnavne ved barnedåb. Mere kuriøse er visse af hans egne bemærkninger til indførelserne. Ved en selvmorder: »Möchte doch Gott seiner armen Seele sich erbarmet haben. Ach Herr, Du bist gerecht, und Deine Wege sind gerecht«. Ved en dreng kørt ihjel af en lastvogn: »Er gab nach wenigen Stunden seinen erlösten Geist auf und ist also kraft seines Taufbundes bald in die selige Ewigkeit versetzt worden«.

Umiddelbart efter at menigheden havde forladt gudstjenesten og kirken juledag 1779, styrtede hele pulpituret langs nordvæggen ned. At man heri så Guds almægtige hånd, der afværgede en ulykke, er forståeligt. Kirken kunne ikke tages i brug igen før nytårsdag 1780. (J H Höck i kirkebladet »Kirkebudet« 1/2 1886 og samme: Bilder aus der Geschichte einer Landkirche«. Hamburger Stiftskirchenbote 1893).

14. 1784-88 **Ewald Hansen,** f Højer 30/5 1758. Forældre: Christian H og Cathrine Heilwig Fincke. Imm Kiel 9/4 79, c Gott 83 (3. kar), g 84 Catharina Witt, f 50, d Lindholm 9/10 1816. 18/11 84 sp Rinkenæs, 14/8 88 sp Lindholm, d her 16/4 1820.

15. 1788-1817 **Jes Asmussen,** f Eggebæk, Tinglev 4/2 1758. Forældre: Asmus Jacobsen og Ellen Petersen. Dim Tønder 79, imm Kiel 19/10 s å, c Gott 84 (2. kar), g Rinkenæs 14/7 90 Antonette Charlotte Bruun. Forældre: Knud B fra Århus og Margrethe Broe fra Horsens. 10/11 88 sp Rinkenæs, d her 22/12 1817.

Jes Asmussen var en moralsk streng herre, der optrådte med stor ydre værdighed. Han var absolut retlinet og rationalist. Hvad han bød sin menighed »war ein verwässertes Christentum der traurigsten Sorte«. Han var naturligvis også en begejstret tilhænger af generalsuperintendent Adler, hvis agende han trods protest fra menigheden indførte i 1798. Da nu også skolerne fik rationalistiske lærere, en rationalistisk katekismus blev indført, (Cramers Landeskathechismus), og de gamle lidt efter lidt uddøde, gik menighedens trosliv til grunde, og fornuftlæren blev eneherskende. Kun sin salmebog, Pontoppidans, med den rige skat af gamle kerne- og trossalmer lod menigheden sig ikke fratage. Her kom præstens list til kort, indtil Adler fik indført et rationalistisk tillæg, Christelig Psalmebog, der blev indbundet sammen med den gamle salmebog. Præsten lod herefter menigheden udelukkende synge efter tillægget. »Welche entsetzliche Vergewaltigung einer christlichen Gemeinde«! (Hamburger Stiftskirchenbote, 1893).

16. 1818-42 **Hans Christian Haustedt,** f Korntved, Tønder 10/9 1780. Forældre: Sgf Korntved Hans Christian H og Kristine Jürgensen. Dim Tønder 1801, imm Kiel 27/4 s å, c Gott 09 (3. kar m A), g 15 Maria Nannsen, f Buttersbøl, Klægsbøl 7/9 85, d Rinkenæs 18/8 33. Forældre: Gdr Klægsbøl Hans N og Anna Lasz (Lassen). 16/1 15 sp Ording, 11/8 18 sp Rinkenæs, d Broager 28/1 42.

H C H var drikfældig og forsømmelig foruden at være rationalist. Han indberettede intet selv, men ifølge provst Ahlmanns visitatsberetninger var hans forkyndelse overfladisk og gammelrationalistisk og tilmed »etwas ostentiert« med platte og trivielle eksempler. Menigheden var stærkt utilfreds med ham, men en klage til provsten førte kun til en formaning, og Haustedt afgav endda en kontraklage over »proselytmageri«. Hans liv formede sig nogenlunde som diakon Backmanns i Løjt (ovf s 413). 3. søndag efter Helligtrekonger 1842 hentede en drikkebroder ham, da han var kommet hjem fra kirken, hvorefter de kørte til kroen i Broager, hvor Haustedt døde senere på dagen. (A P T VII, s 135; H H P Sdj årb 1936, s 210-211; J H Høck, anf sted).

17. 1842-45 **Bertel Petersen Godt,** se ovf s 42ff. Allerede året efter fandt provsten kirkelivet helt ændret. En fremgangstid begyndte: Kirkegangen voksede, nadverdeltagelsen, der havde været usædvanlig lav, steg 1842-43 fra 551 til 866 (godt 1100 indb.), ungdommen mødte meget flittigt til katekisationerne, værtshusbesøget tog af. Hans forflyttelse til Felsted blev meget beklaget (A P T VII, s 136).

18. 1846-49 **Christian August Valentiner,** se sp Gl Haderslev, s. 128. Også C A V ville kun prædike »Kristus, den korsfæstede« uden hensyn til den indbildte oplysning, og hos de fleste mødte han megen velvilje, selv om han savnede wahrhafte Erweckungen (A P T VII, s 136).

19. -1849- **Eichbaum Wilhelm Lange,** afsat før indsættelsen, se sp Ullerup.

Tiden 1850-1920

Sognet kom først i roligt leje efter Bertel Godts forflyttelse med ansættelsen af *Johann Preben Sutor Wernich* (1850-66).

I 1856 indberetter han til biskop U S Boesen, at krigen har medført nedgang i kirkebesøget og i antal af altergæster, men begge dele er nu oppe på det gamle niveau, siger han. Noget af skylden får dog kirkens uheldige beliggenhed i det yderste hjørne af sognet. Ellers ser det ud til, at det mest er de uregelmæssigt fordelte stolestader i kirken, indberetningen drejer sig om. Flere gårdmænd besad rigeligt mange af disse, mens småfolk (kådnere og inderster) ingen havde. Det er der blevet rådet bod på i indberetningen af 1862, sådan at enhver ejendom i sognet nu har sit stolestade. Beretningerne er i øvrigt meget kortfattede.

Der forlyder intet om Ws politiske indstilling, men han fortsatte efter 1864 og forblev i Nordslesvig resten af sine dage, først i Døstrup, senere i Nordborg.

De åndelige vækkelser, der skabte røre rundt

om i de nordslesvigske sogne, synes ikke at have spillet nogen afgørende rolle i Rinkenæs sogn. Man fik ellers kort efter krigen en præst, der kom til at indtage en førende stilling i Nordslesvigs kirkeliv for resten af århundredet, en åndelig igangsætter af rang. Det var *Peter Johannes Georg Emil Wacker* (1867-75). Om hans betydelige indsats for diakonissesagen, ydremissionssagen og ved udgivelsen af det opbyggelige ugeblad »Kirkeligt Søndagsblad« o a kan man læse s 29-30. Da Wacker som 28årig kom til Rinkenæs, lå alt dette endnu i svøb, men han mødte med betydelige forudsætninger til gerningen. Carsten Petersen skriver om Wacker, at han var af de præster, der kunne opbygge med deres prædiken og drage dybere ind i livssamfund med Gud. Han talte som den, der havde myndighed (C P, s. 268). Og Jens Holdt peger på hans stærke »udstrålingsevne« og fortsætter: »Der var ånd i den mand. Og det kendtes på hans omgivelser og på det, han tog fat på« (Sdj årb 1931, s 121).

Hvordan har en mand med et sådant åndeligt format virket i et sogn som Rinkenæs, over hvilket rationalismens tørre ørkenvind havde blæst i 2-3 generationer? Generalsuperintendentens arkiv giver svaret. Bertel Godt visiterede 8/7 1868 og skriver, at småfolk kommer mere til kirke end før, enkelte af de ansete og dannede i sognet mere sjældent. Forklaringen finder han i Wackers prædiken, »hvis Afgjorthed og Alvor nøder enhver til personlig Afgørelse og maa være Grækerne en Daarskab og Jøderne en Forargelse, mens den guddommelige Visdom og Kraft aabenbarer sig for de enfoldige«. Pastor Wacker er efter Godts opfattelse åndeligt set langt den betydeligste og bedst begavede prædikant i hele provstiet. Det »gærer« imidlertid på flere måder i ham, men »mit des Herrn Gnade und Hilfe wird er ein auserwähltes Rüstzeug in seiner Hand werden«. I sine egne notater skriver Godt: »Pastor ist zu aufgeregt bei der Predigt und muss noch ruhiger werden«. Den gode Wacker har haft sit temperament at slås med!

I 1871 er der igen visitats, om hvilken Godt beretter, at Wacker med stor indre bevægelse holdt en godt udarbejdet prædiken, men han gjorde indtryk af at være noget deprimeret over forholdet til menigheden eller i hvert fald til mange i den. Grunden hertil mener Godt atter at finde i Wackers prædikener, for selv om han som prædikant er fremragende begavet og som sjælesørger meget alvorlig og ivrig, så er han »nicht immer besonnen genug und zuweilen stürmisch, wodurch er nicht wenige in der Gemeinde, besonders unter den sogenannten Gebildeten, verletzt und abgestossen hat«, hvilket dog ikke er nogen hindring for, at hans betydelige evner på prædikestolen bliver anerkendt af alle. Visitatsgudstjenesten var ikke talrigt besøgt, beretter G, og om menigheden skriver han, at den rummer »viele bedenkliche und schwierige Elemente. Sie ist meine Heimats- und zugleich meine erste Pfarrgemeinde und mir daher vor anderen bekannt«. Menighedssangen betegner Godt som middelmådig. Wacker klager over mangel på pietet over for Kirken, navnlig blandt de velhavende og blandt mændene, hvorimod kvinderne for største delen skal være kirkeligt sindede. De er også flittige deltagere i hans bibeltimer i skolen, mændene derimod ikke. Wacker har dog kunnet sælge en del andagtsbøger, hvilket må tages som et tegn på, at der er en spørgen efter Guds ord i hjemmene.

Endelig 10/5 1874: Godt mener, at Wacker kunne tage sig mere af den specielle sjælesorg. Forholdet til menigheden er noget forbedret. W får dog flg skudsmål: »sehr tüchtig, recht schroff, zieht an, stösst ab, so dass die Gemeinde sich scheidet«. Men han holder flittigt bibeltimer og missionsmøder og udbreder ivrigt kristelige skrifter. Tager sig også særligt af de unge, han har konfirmeret. Visitatsgudstjenesten var denne gang godt besøgt. Kirkegangen synes i det hele taget god, omend ikke tiltagende. Men sognets sædelige liv får betegnelsen »mehrfach hinterstellig«.

Disse visitatsindberetninger giver et ganske skarpt billede både af præsten og sognet. Rinkenæs har givetvis været en hård arbejdsmark selv for så begavet og flittig en præst som Wacker. Troligt nok, at en så begavet mand ikke kunne have blivende sted i et sogn som dette. Hans manddomsgerning skulle komme til at ligge et helt andet sted. I 1875 drog han til Flensborg, hvor han var blevet udnævnt til leder af den nyoprettede diakonisseanstalt.

Hans prædikemåde og omgangsform har nok ikke ubetinget virket til hans fordel. Hans udstrålingsevne prellede af på de store i sognet, og de små har næppe kunnet værdsætte hans betydelige evner efter fortjeneste.

Wackers afløser blev *Johann Heinrich Höck* (1876-86), der var født i Flensborg 1850. Generalsuperintendenten har visiteret 2 gange hos ham og omtaler ham meget rosende. Første visitats fandt sted 10/5 1877, knapt et år efter Höcks ansættelse. Godt skriver om hans prædiken, at den er »textgemäss, praktisch, gut ausgearbeitet und gut gehalten«. Han betegnes som rolig og venlig mod børnene under katekisationen, som i øvrigt forløber særdeles godt. Det hedder videre om Höck, at han høres gerne og er meget afholdt af både tysk- og dansksindede, fornemme og ringe. Godt har hørt meget rosende – og kun rosende om ham. Han viser umiskendeligt stor alvor og forstandig iver, er en trofast sjælesørger og en flittig og omsorgsfuld skoleinspektør. I vinterens løb har han holdt månedlige missionstimer i kirken, der uagtet den afsides beliggenhed er blevet godt besøgt. Han har fremmet interessen for Gustav-Adolfforeningen og for diakonissesagen. I skolerne i Rinkenæs og Bækken har han holdt bibeltimer, der var så talrigt besøgt, at pladsen ikke rakte til. Han berettiger på enhver måde til meget gode forhåbninger. Der var talrigt besøg ved visitatsgudstjenesten. Kirkebesøget har været i tiltagende og er nu ulige bedre end i Wackers tid og bedre end i nabomenighederne. Man-

ge tidligere fremmede for kirken har atter indfundet sig, og glæden over det nyvakte kirkelige liv er fra mange sider kommet til udtryk over for Godt. Der falder dog også skygger over det smukke billede, for der findes også mange lunkne og ligegyldige og nogle fjendtlige. Trods dette har de nye kirkelove indtil nu ikke ændret de gamle kirkelige sæder.

Der hentydes her til Zivilstandsgesetz (s 30 et passim)

Höck skriver selv i sin indberetning i 1877, at folk ved, at de ikke behøver at søge kirken, men de vil ikke være hedninger, og de, der ville undgå de kirkelige handlinger, ville blive anset for at være behæftet med en plet på deres sædelighed.

Næste visitats (Godts sidste dér) finder sted 2/5 1880. Om prædikenen hedder det, at den er »entschieden evangelisch«. Sognets kirkelige indstilling har bedret sig på glædelig vis. Også det sædelige liv er blevet alvorligere og renere. Alligevel må det noteres, at der stadig ikke er mangel på ukirkelige, ja, endog kirkefjendtlige, ligesom også nogle er hengivet til drik og utugt, og det endda også i de såkaldt bedre kredse og navnlig blandt de såkaldt tysksindede.

Lægger man visitatsberetningerne til grund, får man det indtryk, at Höck fandt bedre genklang for sin virksomhed i sognet end Wacker. Ligesom denne udgav han et kirkeblad, »Kirkebudet«, fra 1/9 1884, men det var kun beregnet for sognet. Blandt meget andet godt stof offentliggjorde han med udførlig omtale hele rækken af sognets præster fra reformationen op til ham selv. Sidste nummer af »Kirkebudet« udkom 1/9 1886, og søndag 26/9 s å holdt han høst- og afskedsprædiken.

Efter 2 år som sp i Hjordkær blev Höck præst i Hamborg. Her udgav han igen et kirkeblad, Hamburger Stiftskirchenbote, hvori han i 1893 gav en skildring af Rinkenæs sogn (Bilder aus der Geschichte einer Landkirche).

Skoleinstruksen af 1888 (s 54ff) ramte Höcks efterfølger, den i sjæl og sind danske *Niels Johannes Jensen* (1886-1906). I ham fik sognet en præst, der uden frygt tog kampen op for modersmålets ret, dels direkte gennem sine protester over for myndighedernes overgreb, dels indirekte gennem sin digtning på det sønderjyske folkemål. Om dette skriver hans datter, forfatterinden Anna William Rasmussen: I provstisynoden vedblev han at stemme for, at de danske sprogtimer i skolen skulle bevares, og han erklærede, at børnene nødvendigvis måtte have konfirmationsundervisning på dansk, hvis forældrene ønskede, at de skulle konfirmeres på dansk. (Det havde de formelt ret til, men ikke, hvis de var blevet undervist i religion i skolen på tysk!)

Den tyske amtsforstander og sognerådet indsendte gang på gang klager over ham til myndighederne. Det gik endda så vidt, at der blev rettet angreb på ham, fordi et juletræ i kirken var pyntet for udpræget med de danske farver – med røde papirsroser og hvidt vat – omend også mange andre farver var anvendt. Heri fik tyskerne dog ikke medhold under provsteforhøret.

Pastor Jensen protesterede vedholdende mod alle klager og gjorde det udførligt. På ét område lykkedes tyskernes aktion. Hvervet som tilsynsførende ved sognets skoler blev frataget ham og overdraget til en nabopræst. Men efter 16 års strid blev det til en sejr for ham. Medvirkende hertil var uden tvivl den forståelse, biskop Kaftan udviste i denne sag. Konsistoriet fandt frem til den løsning, at præsterne i Nordslesvig fik tilladelse til at forberede børn fra dansksindede hjem til konfirmation på dansk i »særlige timer«.

I denne kamp for det danske sprog er det værd at bemærke, at den, der førte den, havde fået hele sin uddannelse på tysk. Vi har her et af beviserne for, at om det danske sindelag var ægte, gjorde det ingen forskel, at man i hele sin uddannelsestid var under tysk påvirkning. »E Sandhee kunne ikke kues«!

Han havde fået rige talenter betroet – var velbegavet – havde kunstneriske evner – i sin gerning havde han let ved at vinde mennesker – og ejede megen kærlighed til sine medmennesker – navnlig til dem, der led nød.

Han arbejdede flittigt med de evner, der var ham givet. Ikke alene var han en god præst og sjælesørger og en ihærdig stridsmand i sprogkampen. Han var tillige en af pionererne i digtning på det sønderjyske folkemål. Han var overbevist om, at også alvorlige emner kunne udtrykkes digterisk på dette sprog. Med dette formål udgav han i 1903 på et forlag i Århus: »Simon Peder«, en religiøs digtning – det eneste, han selv udgav.

I 1955 udgav Anna William Rasmussen sin fars digte under titlen »Den Rinkenæs Præst«. Herfra skal gengives et par vers fra digtet »E Sandhee sejrer«, der siger noget om NJJ's holdning under hans ensomme sprogkamp:

Vær stolt kun, vil di ne dæ rakke,
Saa snart do for e Sandhee stri'r,
Ven doffeld styv do bær din Nakke,
Saa blyvr di kjæv dera omsi'r.

For aller kan e Sandhee kues,
Den må ga frem a Kamb te Sejr,
Saa vist som aller kan forskrues
Den Vej, som Sol aa Stjænne tejr.

Som præst i Rinkenæs et halvt århundrede efter pastor N J Jensens død oplevede man, at mindet om denne mand stadig levede i mange gamle sogneboeres sind. Hvad de fortalte, stemte godt nok med den skildring, som afd. redaktør af Flensborg Avis, L P Christensen, i 1954 gav af ham i forordet til digtsamlingen »Den Rinkenæs Præst«, som »den nidkære Sjælesørger, Børnenes og de unges omsorgsfulde Ven, de fattiges og nødlidendes Hjælper og Trøster. Når han stadig var i Pengetrang – jeg husker bl a engang, at Sognebørnene forærede ham en ny Præstekjole, da den gamle var helt slidt op, og han ikke havde

råd til en ny –, så skyldtes det udelukkende, at han skænkede så meget bort. Hans Godgørenhed over for de fattige kendte ingen Grænser. En anden Side af hans ihærdige Virke var, at han gerne ville være noget for de unge. Han indbød de små og ganske unge til Børnegudstjeneste og til Samvær i Præstegården, hvor han ved siden af Ordets Forkyndelse glædede dem med Sang og Musik. Enkelte af os Konfirmander opretholdt han en varig Forbindelse med, også når vi var kommet ud i Livet.« Sin musikalitet holdt præsten ikke for sig selv. Han havde til stadighed et lille hornorkester i gang af sognets unge. En af de gamle kaptajner holdt af at fortælle mig om dengang, han spillede trompet hos pastor Jensen!

Om morgenen 6/3 1906 blev han fundet død ved vejkanten lidt uden for Gråsten, ramt af en hjertelammelse på vej hjem fra et møde i Felsted aftenen i forvejen. 20 års virke var slut, et virke, som huskes i sognet endnu 75 år efter hans død.

Den sidste sp inden genforeningen var *Johann Jensen* (1906-15). Hans forældre var tysksindede fromme mennesker, der stod Brødremenigheden i Christiansfeld nær. Noget tyder imidlertid på, at han under sin skolegang og videre uddannelse efterhånden er blevet sig bevidst som dansk. I Rinkenæs prædikede Johann Jensen på dansk, kun én gang månedligt på tysk, og da holdt han dansk gudstjeneste om eftermiddagen. Kirkeforstanderskabet var dansk dengang, og imod forventning skete der ingen forandring deri ved det følgende valg. De tysksindede var åbenbart ikke tilstrækkelig kirkeligt interesserede. Danskheden voksede i Rinkenæs i de år, Johann Jensen var der. Det første år blev kun 3 piger konfirmeret på dansk, det sidste år mindst halvdelen af alle konfirmanderne. Ved konfirmationsundervisningen sang også børn fra tyske hjem danske salmer, hvorefter præsten forklarede indholdet på tysk. Langt de fleste var dog dansktalende.

I øvrigt bragte årene i Rinkenæs præsten flere sorger. Hans eneste søn var døvstum og måtte på døvstummeskole for sin uddannelses skyld. En langvarig og dyb uenighed med en mand, der var knyttet til Rinkenæs kirke, bragte også både sorg og bitterhed samt folkesnak, så at det gode forhold, hvori han og hans hustru ellers stod til menigheden, til dels blev overskygget af det. (Anna William Rasmussen: Den Rinkenæs Præst, 1955; Hans Magle: En præsteskæbne (Johann Jensen, sp Rinkenæs 1906-15). Sdj månedsskr 1957).

Tiden efter 1920

Embedet stod derefter vacant i 3 år, indtil krigen var endt. Den fra Østafrika hjemvendte missionær, der havde været i Breklummissionens tjeneste, *Peter Jørgen Jessen* (1918-24) blev først konstitueret og siden ansat som sognepræst i Rinkenæs. Foruden Rinkenæs blev det ham også pålagt at betjene 3 andre sogne med tysksprogede gudstjenester. Dette var ham dog for stor en arbejdsbyrde, så han søgte til N Snede og siden til Ejstrup.

P J Jessens efterfølger blev kkp Frederiksberg kirke Kbh *Frode Beyer* (1924-56), udnævnt 7/8 1924 uden forpligtelse til at overtage tysk betjening (se dog ndf). Hermed gik sognet ind i en periode på godt 31 år med en flittig og initiativrig sognepræst med umiskendelige evner for præstegerningen. Vi vil nu følge biskop Beyers egen beretning om sin tid her i uddrag fra hhv »Efterklang og eftertanke,« (1967) og »Et grænsesogn efter 1920« i Haderslev Stiftsbog 1970, s. 39-50.

Han omtaler først den ejendommelige sammenkædning af det danske og tyske sprog, fortyskningen havde medført også hos dansksindede. Tysk var for mange blevet det religiøse, det »hellige« sprog, og han fortsætter:

»Efter 1920 havde befolkningen besluttet at bevare den fælles kommuneskole med den tidligere, tyskuddannede lærer som førstelærer. Når blot alle børn fik én time tysk daglig, var både danske og tyske tilfredse.

På samme måde ønskede man at bevare sognemenigheden ubrudt. Dette mødte jeg straks efter min ankomst til sognet, idet den tidligere tyske amtsforstander sagde til mig: »De kan forhåbentlig overtage de tyske gudstjenester? Vi vil ikke have frimenigheder her«. Det var et af de problemer, der kom helt bag på mig, da der ikke stod noget om det i mit kaldsbrev, som tilfældet havde været i min forgængers. Men da jeg fik indtrængende opfordringer både fra tysk og ikke mindst fra dansk side, besluttede jeg efter samråd med biskop Ammundsen at overtage de månedlige tyske gudstjenester og forrette kirkelige handlinger på tysk, hvorimod jeg ikke ville undervise konfirmander på tysk. Det var heller ikke nødvendigt, da alle børn gik i den danske skole. Dette fortsatte jeg med i 20 år.

Det lykkedes da også i en lang række år at samle menigheden om alt kirkeligt arbejde, til møder i skolerne og i præstegården, symøder og også ungdomsmøder. Ved de første ungdomsmøder strømmede så mange unge fra begge lejre til, at det blev nødvendigt at ombygge en gammel lo og hestestald til forsamlingssal. Også om det nye – selvfølgelig danske – kirkeblad var alle fælles. Og da det kom på tale at bygge ny kirke, gav både danske og tyske bidrag hertil.

Det var vel kun naturligt, at den tyske frimenighed, der var oprettet i Tinglev 1923, forsøgte at udstrække sin virksomhed til Rinkenæs gennem den dygtige pastor W Wassner, man havde ansat i Gråsten. Det første forsøg skete i 1927, men blev afvist af tyskerne selv. Pastor Wassner trak sig tilbage med ordene: »Vi ser foreløbig bort fra en hvilkensomhelst offentlig foranstaltning i Rinkenæs sogn. Vi anerkender, agter og påskønner Deres arbejde og enighedsbestræbelser som værdifulde«.

I en række år var der således ro om det kirkelige arbejde. Kirkegangen var forholdsvis god, selv om den gamle kirke lå langt fra den egentlige bebyggelse. På flere punkter gjorde der sig

stor konservatisme gældende, også på gudstjenestens område. Af den sønderjyske liturgi var der bevaret nogle værdifulde led, som var med til at skabe en festlig gudstjeneste.

Derimod var det tungt at arbejde med den gamle sønderjyske salmebog fra 1889, som sønderjyderne ikke ville opgive efter 1920. Mange af dens salmer var meget lange, præget af den Brorsonske pietisme, og den manglede næsten helt Grundtvigs festlige salmer. Dette blev der dog rådet bod på i 1925 ved et tillæg. I 1954 indførtes den nye danske salmebog uden modstand.

For sakramenternes plads i gudstjenesten var der ingen forståelse. Dåb var næsten altid hjemmedåb. Nok var der en døbefont i kirken, men i mange hjem havde man dåbsfade, der var benyttet gennem generationer. Det varede år og dag, før dette ændredes, men ved stadig at forklare, at dåb er ikke blot en familiefest, men også en menighedsfest, lykkedes det endelig at få dåben henlagt til kirken med de efter danske regler fastsatte undtagelser. Fremstilling i kirken efter hjemmedåb var et helt fremmed begreb.

Hvis der var altergang, hvad der endnu i 1924 langtfra var tilfældet ved alle gudstjenester, blev denne holdt efter udgangsbønnen og skriftemålet før. Den gamle degn (C. Bruhn) kunne ligefrem ikke lide, at hele menigheden skulle overvære, at han gik til alters. Først da nogle forstod, at præsten alene ikke kunne sørge for den del af gudstjenesten, højdepunktet i den, men at det var menighedens ansvar, at der blev altergang, lykkedes det at få altergang ved alle højmesser.

De første år efter genforeningen bevaredes det gamle landsbyfællesskab, og det daglige liv mellem danske og tyske forløb roligt. Den økonomiske krise for landmænd og arbejdere bevirkede dog nogle år nogen uro og misfornøjelse, der kulminerede i Cornelius Petersens »selvstyrebevægelse«. Som modvægt mod alt dette startede folketingsmand I P Nielsen »Sønderjysk Hjælpefond«, der i en lang årrække under kronprinsesse – senere dronning – Ingrids protektion og store indsats gjorde et uvurderligt arbejde til afhjælpning af nød og i det nationales tjeneste.

Men med nazismens indtrængen i sognet sprængtes fællesskabet, ikke blot mellem danske og tyske, men også mellem tyske indbyrdes. Der blev opført en tysk privatskole i 1933. Den tyske frimenighedspræst fik her konfirmandundervisning, og så fulgte også gudstjenester i kirken. En del tyske, hovedsageligt blandt de yngre, meldte sig ind i frimenigheden, medens mange ældre blev stående i folkekirken og stadig blev betjent af mig. I de følgende svære år styrkedes danskheden i sognet, de »blakkede« blev sig nationalt bevidste. Den 5. maj 1945 fejredes med jubel og inderlig glæde og tak, i hjemmene, i kirken og i forsamlingshuset.

Det tyske stemmetal faldt hurtigt efter krigen. Den tyske privatskole, der blev lukket i nogle år, havde svært ved at skaffe de nødvendige børn til at åbne igen. Nu fungerer den kun som børnehave. Den tyske frimenighed fører en næsten hensygnende tilværelse – udtalte en af dens egne præster. Mange udmeldte har igen tilmeldt sig folkekirken, rettere forstået: sognemenigheden.

Men på en helt anden måde er landsbyfællesskabet nu – som så mange andre steder – ved at forsvinde. Rinkenæs sogn er blevet en del af Gråsten storkommune. Mange nye huse bygges med fremmede beboere. Man kender ikke mere alle som før. Rinkenæs er ikke mere en landsby, men en almindelig, omend stadig smuk by, hvor landbruget kun spiller en mindre rolle. Ungdomsskolen, flere lejrskoler og campingpladser sætter ikke mindst om sommeren sit præg på livet, også på kirkegangen. Det sidste kan man kun glæde sig over. En sommersøndag kan den nye kirke være fyldt med ungdom.

Da jeg kom til sognet, fandtes der en lille indremissionskreds, en »samtalekreds«, og en endnu mindre grundtvigsk kreds, af hvilken endda kun helt få havde et videre kendskab til grundtvigianisme. Det kunne undre mange, der regnede med, at de danske frimenigheder hernede havde præget en stor del af befolkningen i grundtvigsk retning. Men selvom deres betydning havde været betydeligt større end deres ret lille medlemstal, var deres indflydelse dog ret lokal. Frimenigheden på Sundeved havde ingen betydning haft for Rinkenæs. Først omkring Rønshoved højskole dannedes der en bevidst grundtvigsk kreds gennem Aage Møllers virke. Men da han og mange andre forstod, at det kunne blive skæbnesvangert for en genforening mellem nordfra kommende, der sluttede sig til denne kreds, og den stedlige befolkning, afstod han fra at danne en egtl frimenighed. Kredsens medlemmer blev stående i folkekirken og deltog også i vid udstrækning i sognemenighedens liv. (se i øvrigt ovf om Holbøl).

Ved en gennemgang af menighedsrådenes sammensætning har det vist sig, at der i den sydlige del af Haderslev stift var betydeligt færre menighedsrådsmedlemmer, der bekendte sig til én af de 2 større kirkelige retninger, end i den nordlige del. Denne forskel vil dog nok snart udglattes. Og andre kirkelige retninger som højkirkeligheden og tidehvervsbevægelsen har ingen rolle spillet blandt befolkningen, kun blandt enkelte præster«.

31 år virkede Frode Beyer som sognepræst i Rinkenæs sogn. Hans virke kom også til at strække sig ud over sognets grænser. I begyndelsen af 1937 blev han indvalgt i Åbenrå amts skoledirektion og samme år udnævnt til provst for Åbenrå provsti efter Anton Marius Nielsens død. I foråret 1956 valgtes provst Beyer til biskop over Haderslev stift. Om hans otteårige virke i dette embede kan læses i indledningen til Haderslev stift s 68.

Frode Beyers efterfølger som sp i Rinkenæs blev præst for den danske menighed i Slesvigs nordlige bydel *Immanuel Rommerdahl* (1956-73), som meddeler: »Efter 9 års kirkeligt pionerarbejde i Sydslesvig kom de følgende 17 år i Rin-

kenæs til at danne tyngdepunktet i min præstegerning. Fra naturens side er det som bekendt det rene paradis med en underskøn udsigt fra præstegården over Flensborg fjord, men stedets skønhed til trods rummede sognet ikke så få menneskelige tragedier. En broget sammensat befolkning med en del landmænd, endnu flere arbejdere, der tjener deres brød på Gråsten slagteri, de omliggende teglværker og andre virksomheder samt et ikke ringe antal, der har Danfoss på Als som deres fjerne arbejdssted. Hertil kommer et mindre antal fiskere, en del søfolk (jeg har begravet mange gamle skibskaptajner, barkede ulke, der virkelig har kendt til et hårdt liv på søen i sejlskibenes periode), handelsfolk af forskellig art og endelig ikke så få pensionister. Sognet har hele 3 lejrskoler og en ungdomsskole. Det giver et stort antal udensogns unge året igennem, hvilket præger kirkegangen en hel del.

Lige uden for sognegrænsen (i Holbøl sogn) ligger Rønshoved højskole, der kort efter genforeningen blev startet af *Aage Møller,* en mand med store syner, lidt af en profet og en fremragende genfortæller af de gamle nordiske myter. Han mærkede sine elever for livet, gav dem så at sige »et andet hjerte«. Da krisen i 30'rne satte ind og truede med at tvinge de sønderjyske landmænd ud af deres gårde, som derefter var i fare for at blive opkøbt af tyskerne med støtte af den sydfra kommende »Kreditanstalt Vogelgesang«, skrev Aage Møller til sine gamle elever og fik den ene efter den anden af dem til at købe gårde i højskolens opland, hvor der var fare for, at de kom på tyske hænder. På den måde fik Rinkenæs sogn en hel del landmænd fra »det gamle land«, især fra Fyn, hvorfor disse tilflyttere under ét blev kaldt »fynboerne«. Det var dygtige landmænd, men altså kommende nordfra, og da de ydermere kirkeligt set søgte til Rønshoved højskole, hvor Aage Møller, der var ordineret frimenighedspræst, regelmæssigt holdt gudstjenester, opstod der en kløft mellem disse »fynboer« og de hjemmehørende. Først i de allerseneste år er denne kløft ved at være nogenlunde overbygget.

Jeg lærte disse folk at kende som meget levende familier i sognet. Et samvær i et fynbohjem forløb aldrig uden et betragteligt antal sange fra Højskolesangbogen. Deres deltagelse i de nationale og folkelige fester – afstemningsdagen, 5. majfesten, høstfesten m m – bidrog i høj grad til at mindske afstanden til de hjemmehørende for til sidst helt at udviske den. De svigtede aldrig disse aftener, der betød så meget for sognefællesskabet, og som har skænket én minder for livet. De bevarede deres medlemskab i folkekirken og viste sig også af og til i sognekirken, men »det egentlige« skulle hentes i Rønshoved! Dér blev også deres børn døbt og konfirmeret, hvorimod deres unge blev viet i sognets kirker og deres døde begravet derfra – men altid med Aage Møller som præst! Det måtte man leve med som sognepræst! Men selvom det kunne være et savn at måtte undvære den tilknytning, det kunne have givet at være også disse hjems »huskapellan«, så bevarede jeg dog et udmærket forhold til dem såvel som til deres præst, der holdt gudstjenester og udførte kirkelige handlinger næsten lige til sin død i januar 1978. I de sidste år blev gudstjenesterne dog færre, hvilket gav en større søgning af »fynboer« til sognets gudstjenester.

Endnu i min tid var så at sige alle hjem i sognet åbne for præsten. Navnlig ved markante familiebegivenheder såsom guldbryllupper og runde fødselsdage ventede man simpelthen præstens besøg. Dette »fødselsdagsraseri« kunne nu og da blive til en byrde, der grænsede til det plagsomme, idet man selv i det store og hele måtte holde øje med de guldrandede datoer! Det samme gjaldt på sin vis sygebesøgene. Sognets højt værdsatte diakonisse, *Søster Helene (Bislund),* ydede her en stor hjælp.

Et spændende sogn at være præst i! Altid noget der prikkede én vågen! Søndagsgudstjenesterne kunne holde et gennemsnit på ca 80. Ingen søndag uden altergang. Festlige gudstjenester med en fortræffelig organist og god salmesang med villighed fra menighedens side til at lære nye gode salmemelodier. Men altså også et stort antal mennesker, der regnede det for en overdrivelse at gå i kirke ud over juleaften og så ved de sædvanlige lejligheder, når tilværelsens højdepunkter indtraf. Det gjaldt især begravelserne. Ved disse kom folk i stort tal. Det hørte sig til, at man fulgte folk fra nabolaget til graven. Det gav naturligvis præsten en chance.

Men sognet undergår nu en hastig forandring. Det gamle sogn havde med dets brudlinier sit værdifulde sognefællesskab. Det bliver nu mere og mere tyndet ud af de nye parcelhuskvarterer, der dukker op det ene efter det andet. Der bliver noget at gøre, nye initiativer at tage for en ung præst. Min efterfølger i embedet blev *Jørgen Bækgaard Thomsen* (1974-), der 26 år gammel blev kaldet til sp, frisk fra eksamensbordet. Der er grund til at ønske ham al lykke og Guds velsignelse med hans virke i dette naturskønne sogn med den noget stormfulde fortid. Er der noget sted, man kan lære at være præst, så er det her!«

Skolen

Ifg generalsuperintendent Bertel Godts visitatsberetninger fra 1868-80 fandtes der 2 skoler i Rinkenæs sogn, én i Rinkenæs Nederby og én i Bækken. I 1874 var skolen i Rinkenæs blevet 3klasset. Undervisningssproget var dansk, hvilket åbenbart er faldet de tysksindede i sognet for brystet, for i 1874 omtaler visitatsberetningen en privatskole, hvor der undervises på tysk, bortset fra 4 ugentlige religionstimer på dansk. Den ledes af en autodidakt, en tidligere gymnasieelev. Denne skole mistede formentlig sin eksistensberettigelse med skoleinstruksen af 1888, men det manglende kildemateriale gør det umuligt at følge den.

Skolen i Rinkenæs lededes i et halvt århundrede af degn *Hans Jørgen Nielsen* (1807-91) (1832-83). I de første beretninger taler B G om, at Nielsen efterhånden er blevet mærket af alderen, og at disciplinen er blevet svækket. I årene 1877-80 synes han imidlertid at have fået et »come back«; han måtte dog have flere

hjælpelærere. Den sidste degn inden genforeningen, *Christian Carl Lorenz Bruhn* (1873-1937) (1901-37) førte skolen videre gennem genforeningens overgangsår indtil sin død i 1937. »Degn Bruhn« var nok præget af sin tyske uddannelse, men meget afholdt af sine elever, kendt i sognet som organist, kirkesanger og leder af hele 2 sangkor. Han efterfulgtes af *H. Fabricius* (1937-52) både som skoleleder, kirkesanger og organist ved kirken. En skolebygning i Rinkenæs Overby blev taget i brug 1945. Fabricius blev i 1952 lærer ved det danske skolevæsen i Sydslesvig. Hans efterfølger blev *W P Clausen* (1952-72), en fremragende pædagog og skoleleder, der i fuld forståelse med sine kolleger kunne holde skole på en sådan måde, at børnene ikke bare fik en forsvarlig undervisning, men også et skoleliv, der fik dem til at opfatte og omtale skolen med glæde og hengivenhed. Under hans ledelse blev der foretaget flere udvidelser. Clausen tog virksomt del i sognets kulturelle liv som bestyrelsesmedlem i Danske Samfund og i Rinkenæs Ungdoms- og Foredragsforening. I sine sidste år var han inspektør ved den kommunale ungdomsaftenskole, som han var i fuld gang med at bygge op, da døden ramte ham. Han efterfulgtes af *Ove Nissen* (f. 32) (1972-), der kom fra Løgumkloster skolevæsen. Rinkenæs skole har (1977/78) 222 elever i 13 klasser (1-7, bh) og 15 lærere.

Skolen i Bækken havde en mangeårig lærer i 1800-tallet i *Peter Bremer* (1797-1867) (1819-67). Provst Göttig gav ham i skoleprotokollen følgende eftermæle: »Ein treuer Knecht seines Herrn, sein Andenken wird gesegnet bleiben von uns Allen! Ebr 13.7 Friede sei mit ihm und unser aller Liebe«. De øvrige lærere skiftede ret hurtigt. B G betegner skolens tilstand som i det store og hele god. De 2 sidste lærere efter genforeningen var *Mads Jensen Bergmann* (1877-1952) (1920-36) og *A Gram* (1936-60). Lærer Gram magtede den lille landsbyskoleform med alle årgangene i én klasse til fuldkommenhed og havde held til at gøre skolen til kulturelt midtpunkt for den lille flok mennesker, der boede omkring den. Skolen i Bækken bevarede dette præg af landsbyskole, lige til den blev nedlagt i 1960 og solgt til Ringsted kommunelærerforening, der nu driver den som lejrskole.

Lærer Gram blev overflyttet til Rinkenæs skole, hvor han virkede til sin afsked i 1969. Han har i en lang årrække ydet en fortrinlig indsats i Rinkenæs menighedsråd som kirkeværge og kasserer og i sognebiblioteket som en højt værdsat leder.

I 1913 fik sognet i Alnor, der grænser op til Gråsten, sin 3. skole. Den begyndte med *Jes Hansen Frees* (1878-1964) (1913-47) som førstelærer. Efter 2 års vacance blev førstelærerembedet besat med *C Ringgaard* (1947-74) under hvis rolige og besindige ledelse skolen oplevede 27 gode år. Indtil 1967 var det en 4klasset skole med 7 årgange, derefter kun 4 årgange. Den har (1977/78) 92 elever i 4 klasser samt en børnehaveklasse og 5 lærere og er forskole til Gråsten skole. Ringgaards mangeårige tjeneste som kirkesanger og hans hustrus tjeneste som organist har gjort ægteparret til et begreb i sognets kirkelige liv. Udholdenhed og pligttroskab, omhu og kærlighed til skolen og kirken har præget deres liv og gerning i sognet.

I 1932 oprettedes en tysk privatskole, som blev indstillet 1945, men kom i gang igen 1952-60, hvorefter den omdannedes til tysk børnehave. I 1973 oprettedes en ny tysk skole i samarbejde med Broager. Den har (1978) 74 elever i 7 klasser (1-7) og 6 lærere. Leder er *Manfred Ritter*.

I 1952 fik Rinkenæs en ungdomsskole. Om oprettelsen af den og dens første 13 år skriver dens første forstander, nuværende sp Hellevad-Egvad *Gunnar Peters-Lehm:*

Rinkenæs ungdomsskole er en selvejende institution, oprettet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark samt KFUM & KFUK.

Baggrunden for ungdomsskolens oprettelse må søges i genopbygningsarbejdet efter 1920. Indre Mission udtrykte ønske om at være med i dette og købte den gamle landevejskro i Hoptrup, hvor der indrettedes en højskole (se ovf s 138-140).

Det var forstander Lauritsen, Hoptrup, der i 1945 efter Danmarks befrielse fremførte den tanke at »flytte« Hoptrup efterskole længere mod syd, helst helt til Flensborg fjord.

Tanken vandt genklang såvel i Indre Missions bestyrelse som indenfor KFUM & KFUK. Der nedsattes et udvalg med provst A Westergaard-Jacobsen, Rødding, som formand. Dette udvalg, der senere blev bestyrelse for skolen, talte bl a oberst Carl Bartholdy, Munkemølle, og provst (senere biskop) Frode Beyer, Rinkenæs.

Arkitekt Chr Skodborg, Skærbæk, blev anmodet om at udarbejde tegninger til en skole, der kunne rumme 60 elever, og man påbegyndte en pengeindsamling over hele landet, senere ledet af forstander Gunnar Peters-Lehm, Kofoeds skole, København.

Der regnedes med kr. 300.000. Imidlertid satte en voldsom inflation ind, og samtidig kom der meget kraftige byggerestriktioner.

Stillet overfor disse trusler købte udvalget Rinkenæs Overkro (beliggende i Rinkenæs Overby). Ved en gennemgribende ombygning skabtes der her en anvendelig skole med plads til ca 30 elever.

Arbejdet i skolen blev begyndt 3/5 1952, og indvielsen fandt sted 11/5 med radiotransmission og gudstjeneste i Korskirken, hvor pastor Chr Bartholdy, Haslev, prædikede.

Der var 31 elever på det første hold, så man tog fat med fortrøstning til, at opgaven var rigtig. Tiden viste, at det var tilfældet.

Allerede 1955 føjedes en ny fløj til den gamle bygning, og elevtallet kunne øges til 46, og alle pladser var straks optaget. Nu fulgte det ene byggeafsnit efter det andet: 1958-1961 og 1963.

Efter sidste udbygning kunne der rummes 65-70 elever, og lærerantallet voksede tilsvarende. Eleverne kom fra hele landet og fra Sydslesvig, hvilket netop havde været et ønske, da skolen blev projekteret.

I den lille landsby indtog befolkningen en temmelig reserveret holdning over for den nye skole, der også var en ny skoleform på denne egn. Men sogneråd og andre offentlige organer viste imidlertid både tillid og velvilje, og ikke mindst provst Beyers og oberst Carl Bartholdys tilknytning til og arbejde for skolen var en medvirkende årsag til, at der med årene skete et omslag i forholdet til ungdomsskolen.

Det var vel især praktisk brobyggerarbejde igennem de festlige og kunstnerisk kvalitative arrangementer, der blev afholdt, og hvor indbydelser til byens og sognets beboere blev modtaget i stadigt stigende antal.

Endvidere var det ikke uden betydning, at de mange byggeaktiviteter kunne afvikles på et solidt økonomisk grundlag, og at samtlige arbejder blev overdraget den lokale håndværkerstand. Der blev også på denne måde skabt et tillidsforhold, som er nødvendigt for en skole af denne art.

Det ligger i skolens ånd, at der altid har været nær forbindelse med kirken. Fra den første søndag, efter at skolens virke begyndte, har der været et ungt indslag i menigheden, ligesom tidligere elever i stort tal er søgt tilbage ved særlige lejligheder og har indtaget deres vante pladser ved gudstjenesten.

Tegneren Guttorm Petersen, København, gav skolen et fyndord på et tidspunkt, da det var af stor betydning med en opmuntring:

»Mellem Dybbøl og grænsen – ved Flensborg fjord, vi bygged skole på livets ord!«

Og med digterpræsten Niels Johannes Jensen (i Rinkenæs 1886-1906) og hans virke blandt unge i erindring skrev tidl skoledirektør Bernhard Hansen, Flensborg, følgende som »hoved« i ungdomsskolens første gæstebog:

»Hvor digterpræsten gik sandheds bud i fædres spor, står Danmarks ungdom nu kongebrud ved Flensborg fjord.«

I 1965 blev forstander Peters-Lehm sognepræst i Hellevad og Egvad. Hans virke i Rinkenæs begrænsede sig ikke til Ungdomsskolen. Han tog levende og aktivt del i sognets folkeligt-kulturelle og kirkelige liv og nåede også at lægge et dygtigt arbejde i menighedsrådet, inden han forlod sognet. Hans afløser som forstander blev lærer Georg Pristed, under hvem skolen har fået betydelige udvidelser, således at den nu har plads til 90 elever. Undervisningen fører helt op til folkeskolens udvidede afgangsprøve (10. kl).

Skolens nuværende bestyrelse ledes af sognepræst J Bækgaard Thomsen.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 fællesl, 1 gr; 1934 4 fællesl, 3 s; 1945 4 fællesl, 3 s; 1953 4 s, 3 fællesl; 1965 5 fællesl, 2 s; 1974 5 fællesl, 2 s.

Folketal 1860 1334, 1910 1428, 1921 1476, 1960 1881, 1975 2025.

Altergæster 1921 200, 1931 430, 1934 580, 1966 983, 1975 1418.

1 Pathankreds (DMS), søndagsskole, KFUM & K-spejdere, kirkebl, 1 fh (1934), ungdomsforen, IM-ungdomsskole (1952).

Kirkebygningerne

Rinkenæs gamle kirke ligger på Rinkenæs mark nordvest for hovedvej 8 ved vejen fra Rinkenæs til Kværs. Iflg gammel tradition skal kirken være indviet til St Laurentius 10/8 1158. Historisk lader det sig ikke fastslå. Men endnu i 1781 bar kirken denne helgens navn, hans billede fandtes i kirkens segl og indgraveret i alterkalken fra o 1500. Kirkens gamle altertavle rummede endvidere en træskulptur af Laurentius, som findes i kirken den dag i dag. Blev kirken fra begyndelsen viet til St Laurentius, har man sandsynligvis valgt St Laurentii dag, 10. august, som indvielsesdag. Som henved 200 sønderjyske kirker viser også denne kirkes arkitektur, at den må være bygget før ca 1250. Der var altså en vis rimelighed i, at man 10/8 1958 fejrede kirkens 800-årsdag på tilbørlig vis. På kirkegården nær sydporten har der stået et klokkehus af eg, der omtales første gang i 1702. Ifølge pastor Höcks tidligere omtalte kirkeblad (»Kirkebudet«) for 1/3 1885 blæste klokkehuset omkuld i en voldsom storm 17/10 1883. Höck håber, at menigheden snart igen må få et klokkehus, »men ét, der svarer bedre til sine Omgivelser end det gamle, som Herren ikke maatte agte værdigt nok for sin og Menighedens Ære, da han udsendte Stormen for at kuldkaste det«! Klokken blev derefter anbragt i en tagrytter på våbenhuset og derfra i 1952 flyttet til kirkens vestgavl. Ifølge et sagn er klokken støbt på kirkegården; hver sogneboer kastede en sølvskilling i klokkemalmen, men siden klokken fik så dårlig en klang, må der have været for få mønter!

Kirken består af kor og skib fra romansk tid samt et våbenhus i syd fra 1500-tallets første halvdel. De romanske afsnit er bygget af rå, kløvet kamp uden sokkel. I koret ses der spor af et tilmuret romansk vindue. I nordmuren findes tre lignende tilmurede vinduer. Våbenhuset er opført af munkesten. I tidens løb er bygningen flere gange blevet ændret. Muligvis ret tidligt i middelalderen er kirken blevet hærget af brand – altså længe før svenskekrigene. Der er synlige spor af denne brand i korets østre taggavl, hvor man finder ildskørnede kampesten. De omfattende murreparationer med munkesten på korets og skibets nordøsthjørner er formentlig en følge af denne brand. Triumfmuren er fjernet i forbindelse med en istandsættelse 1801 for at skaffe plads til ekstra stolestader. Hele kirken har fladt loft. Kirken er hvidkalket og har rødt tegltag, hvilket omtales i 1691 i en kirkeregnskabsbog. En beretning om, at kirken oprindeligt havde et blytag, som svenskerne 1643-44 rev ned og støbte kugler af, hvorefter kirken fik spåntag, har ikke kunnet verificeres.

Kirken har tidligere haft et ret rigt inventar, som i tidens løb er blevet noget splittet. Flere ting er havnet på museer. Således finder man på Flensborg bymuseum den 2 m lange predella til den gamle altertavle, fodstykket til den gamle romanske granitdøbefont, hvis kumme blev solgt 1807, samt det gamle monstransskab fra den katolske tid. På Sønderborg museum kan man finde resterne af en St Jørgensgruppe, der har haft sin plads i en sidealtertavle.

Det nuværende alter stammer fra 1875. Det er af fyrretræ og har en tavle med et temmelig ringe maleri af Kristus på korset i et landskab malet 1874, signeret H E 74. *Det gamle højalter* blev samme år splittet ad og de enkelte dele anbragt rundt om i kirken: de to helgener St Laurentius og St Antonius på væggen bag alteret t v og t h for dette, Jomfru Maria med barnet på muren over døbefonten og de tolv apostle på pulpituret. Alle disse figurer har dannet en samlet altertavle med Jomfru Maria med barnet i midterfeltet flankeret af helgenerne og apostlene i sidefelterne i to rækker over hinanden. Uden om det hele har der været en udskåren træfrise, af hvilken en lille stump (brugt til lysehylde) findes bag alteret. På sydvæggen hænger et *processionskrucifiks* fra slutningen af 1400-tallet, som har haft sin plads på alteret. *Alterkalken* er fra o 1500. Samtidig *disk* med indvielseskors. Alterkalken er identisk med den kalk, som pastor Sterndorff under svenskernes besøg i 1643 gravede ned i sin have, som tidligere omtalt. Kirken havde fire sengotiske alterstager, af hvilke to i 1932 overførtes til Korskirken. *Prædikestolen* er i renæssancestil med senere tilføjet himmel i empire. Den bærer flg indskrift: »Dorothea Munck mit naffn monne vere/thenne predig stol/gaf ieg til/guds ære/anno/christi/1606.« Dorothea Munck var en adelig dame fra Nordjylland, der blev gift med Richel Bennik fra Benniksgård i Rinkenæs. Parret købte godset Hovgaard på Rinkenæsmark, hvor de førte et herskabeligt liv. Stolen, der er afrenset for farver, skal være udført i Flensborg.

Kirkens pulpiturer stammer fra pietismens tid, da mange kirker blev for små til de hørelystne skarer. Pulpituret ved vestenden (med orglet) stammer fra 1708, det lange ved nordvæggen fra 1723. Pulpituret styrtede ned i 1779, men blev hurtigt genopført. Den gamle granitdøbefont blev 1799 erstattet af en gråmalet træfont i empirestil med dåbsfad i tin. Et *korbuekrucifiks* af sengotisk type er overført til Korskirken. *Stolestaderne* – lukkede med tofyldingsdøre – er sikkert fra lige efter 1800, idet de gamle stader solgtes 1804. Langs mandssiden et langt bræt hvilende på opstandere med to rækker hatteknager, hvis længde fører tanken hen på den tids høje hatte. *Orgelet* er leveret fra Marcussen i Åbenrå 1875, ombygget 1911. Nyt orgel 1978. I våbenhuset hænger på væggen til venstre for en svær middelalderdør af fire lodrette egeplanker en senromansk *messeklokke*. Den har haft sin funktion ikke blot i katolsk tid, men helt op til o 1924, idet man i stedet for at indlede gudstjenesten med orgelpræludium ringede med messeklokken, hvorefter indgangs-

bønnen blev bedt. En *klingpung* blev ligeledes brugt til 1924.

På *kirkegården* ikke langt fra kirkens nordvæg finder man Seier Steffensens gravsted. Han faldt i Rinkenæs Overby 6/4-1848 som »det første offer for fædrelandet i krigen 1848«. Endvidere er der en fællesgrav for 66 prøjsiske og danske soldater døde på lazaretterne i Rinkenæs skole og Overkro i 1864. I kirkegårdens vestligste hjørne er der et mindesmærke over 41 unge fra sognet, der faldt i 1. Verdenskrig.

Kirken blev i 1977 gennemrestaureret: Nyt tegltag, nye tagspær, nye vinduer i sydsiden, træskulpturerne behandlet, kirken malet indvendigt og udvendigt og nyt orgel bestilt.

Rinkenæs Korskirke er opført 1928-32 ved arkitekt H. Lønborg Jensen og indviet 4/9 1932. Opført i traditionel landsbykirkestil, hvidkalket med rødt tegltag, tårn med sadeltag og takkede gavle. Beliggenheden er enestående med udsigt over Flensborg Fjord. Kirkens indre er holdt i gotisk landsbykirkestil med smukke spidshvælvinger, spidsbuede vinduer, triumfmur med spidsbue. Koret er rykket noget frem, så at alteret kan ses fra korsarmene. På alterets forside et billedskærerarbejde: Gudslammet med kors og sejrsfane. Krucifikset på alteret – det eneste i kirken af betragtelig alder – er sengotisk i stilen. Oprindelsen ukendt, formodentlig fra ca 1500. Egentlig hører det til i den gamle kirke, hvor det har været korbuekrucifiks. Alterskranke i skønt smedejernsarbejde.

Prædikestolen er smykket med seks udskårne felter tegnet af billedskærer Otto Bülow, der også selv skar tre af dem. Længere nåede han ikke, da han hen på sommeren 1944 blev skudt ned i sit værksted, mens han var i færd med arbejdet. Et af besættelsestidens modbydelige clearingmord. Arbejdet blev fortsat efter Bülows tegninger af billedskærer Erik Pedersen, der heller ikke nåede at få arbejdet færdigt, før døden indhentede ham. Det blev så billedskærer Walther Nielsen og hans medarbejdere, der fuldførte arbejdet. Ideen i billederne er lysets komme til verden og dets sejr over mørket, sådan som det er sket i vor Herre Jesus Kristus.

Kirkens tre klokker bærer tilsammen indskriften: »Af Guds nåde, til Guds ære, evig glade vi skal være i vor Herres Jesu navn«.

En udvidelse af Korskirkegården mod vest afsluttedes i 1971.

Efter at den gamle præstegård på Rinkenæsmark var blevet solgt, byggedes i 1932 en ny trelænget præstebolig umiddelbart syd for Korskirken.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 3351 RM, 1922 3. kl, 1924 2. kl, 1958 12. kl, 1969 LR 16/31.

20. 1850-66 **Johann Preben Sutor Wernich,** se sp Nordborg.

21. 1867-75 **Peter Johannes Georg Emil Wacker,** f Kotzenbøl 16/5 1839. Forældre: Organist og lærer Kotzenbøl Hans Georg W og Margrethe Carstens. Dim Had, imm Kbh 60, imm Berlin, imm Kiel, c sst 66 (2. kar m r A), g Stege 22/4 70 Marie Petronelle Plum, f Cathrinedal, Møn 10/3 48, d Flensborg 28/8 1902. Forældre: Tobaksfabrikant Kbh Peder Poulsen P og Rasmine Juliane Rampe. 66 huslærer Ullerup prg, 9/9 s å pers kap Ketting, 30/1 67 sp Rinkenæs, 75 pr Flensborg Diakonissestiftelse, d Flensborg 2/4 13.

22. 1876-86 **Johann Heinrick Höck,** se sp Hjordkær.

23. 1886-1906 **Niels Johannes Jensen,** f Vilstrup 3/8 1856. Forældre: Snedker Vilstrup Morten J og Anna Marie J. Dim Had 76, c Kiel 83 (2. kar), g 1) Had 13/12 86 Anna Margrethe Ingeborg Jensen, f Had 20/10 62, d 12/4 99. Forældre: Arbmd Had Jürgen J og Nicoline Amalie Slyk. G 2) 31/7 1900 Anna Magdalena Meinhardt, f Rinkenæs 21/1 73, d Kbh 12/3 34. Forældre: Kaptajn Hans Petersen M og Catharina Magdalena Jørgensen. 17/5 85 prv medhj Starup-Grarup, 30/11 86 sp Rinkenæs, d Gråsten 5/3 06. Fader (med 2) til sp Vellev H Meinhardt-Jensen. Svigerfader (med 1) til sp K Helsinge R Glenthøj.

Udg: Simon Peter, 1903; forsk digte i Anna William Rasmussen: Den Rinkenæs Præst, 1955.

24. 1906-15 **Johann Jensen,** f Tagkjer, Christiansfeld 18/10 1867. Forældre: Rentier Andreas J og Magdalene Elisabeth Erichsen. Dim Had 90, c Kiel 98 (3. kar), g 1/1 1907 Maren Jepsen, f Vollerup, Bjolderup 13/4 81, d Åbenrå 25/7 68. 3/3 01 provincialvikar Flensborg, 17/10 06 sp Rinkenæs, d her 24/8 15.

25. 1918-24 **Peter Jørgen Jessen,** se sp Ejstrup.

26. 1924-56 **Frode Beyer,** se ovf s 73.

27. 1956-73 **Immanuel Sindahl Rommerdahl,** se rkp Ulkebøl.

28. 1974- **Jørgen Bækgaard Thomsen,** f Skive 18/8 1947. Forældre: Sp Niels B T og Johanne Margrethe Henriksen. Dim 66 Ålborghus statsgym, c Kbh 74, g 3/3 73 Martha Marie Vibjerg, f Slagslunde 17/8 38. Forældre: Gdr Mathias V og Karen Marie Pedersen. 1/2 74 sp Rinkenæs.

Litt: Trykte kilder: Trap 1967; J H Höck: Bilder aus der Geschichte einer Landkirche. Hamburger Stiftsbote 1893; samme: Kirkebudet (Kirkeblad udsendt til Rinkenæs Menighed 1884-85); H Hejselbjerg Paulsen (H H P): Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740, 1962; samme Den Nordslesvigske Kirke II, 1948; samme: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1936; Asger Nyholm: Problemer i Slesvigs kirkeliv i årene nærmest efter 1864. Sdj årb 1971 (Zivilstandgesetz); Jens Holdt: Et Udsnit af Nordslesvigs Kirkeliv (Wacker). Sdj årb 1931; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark Bd VII, 1977 (A P T VII); Anna William Rasmussen: Den Rinkenæs Præst, 1955; Hans Magle: En præsteskæbne. Sdj månedsskr 1957 (Johann Jensen 1906-15); Kristeligt Dagblad 1968 (nekrolog 12/5 over sp Peter Jørgen Jessen 1918-24); Den danske Skolehåndbog 1945-78; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; O F Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten. Fra Reformationen til 1864 I-III, 1932; Danmarks Kirker. Aabenraa Amt, 1959; Kirkelig Håndbog 1923-75; Frode Beyer: Efterklang og eftertanke, 1967; samme: Rinkenæs korskirkes historie. Haderslev stiftsbog 1966; samme: Rinkenæs korskirkes prædikestol. Sst 1967; samme: Et grænsesogn efter 1920. Sst 1970. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Aabenraa provstearkiv, begge La Aabenraa; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

Da Pastor Rommerdahl har ønsket at stå som eneforfatter til afsnittet om Rinkenæs sogn, følger ndst

Supplement
af Henry Petersen

Fra Wackers tid er gennemgået 2 beretninger, til generalvisitats i 1868 og til specialvisitats det flg år. De forekommer at være skrevet af en muligvis noget nærtagende eller ømfindtlig person, men med dette en selvherskernatur, der *ville* gå *sin* vej trods ligegyldighed eller modstand.

Gudstjenesteordning Alterbog for Kongeriget Danmark var i brug, og på festdagene suppleredes den med nogle indlagte responsorier. Personlig fandt Wacker ikke alterbogens form tiltalende, den havde ofte forstyrret, ja ligefrem fyldt ham med forbavselse. Han følte liturgien så fattig, at han led derunder, især nadverliturgien. Men som sagerne stod i sognet, savnede han mod til forbedringer. Gudstjenester holdtes efter sædvane med kirkekatekisation på fasteonsdage – med moderat deltagelse. Måske – fandt han – burde han i månederne august-oktober afholde Kinderlehre hver eller hveranden uge – endnu havde han ikke besluttet sig. Denne beslutning stod endnu hen i 1869, synes det.

Gudstjenestebesøget havde i hans embedsperiode været »i det hele godt«, men om der var sket forbedringer siden den foregående sommer, vidste han ikke. Var end småfolk mødt langt bedre end tidligere, så var dette ikke tilfældet med »enkelte af de mest ansete«. Han havde hørt ymten om »for skarp tale«, men denne snak havde ikke overbevist ham. Men hvis så var, at hans formuleringer havde haft brod, så var intentionen ikke at støde bort, men at trække til, og han turde håbe, at der ikke var tilbagegang – vel i kirkelivet.

Altergæster Indbyggertallet angives til 15-1600, af hvilke i 1865 487, i 66 324, i 67 495, i 68 525 havde deltaget i nadveren. Frekvensen lå således i det højeste på ca 33%.

Menighedsliv Der var intet organiseret foreningsvæsen til fremme af kirkelige formål, men sp mente at kunne bedre på dette ved indførelse af bibel- og missionstimer, som han håbede at få i gang (1868). Næste år kunne han berette, at han havde forsøgt at oplive mghens kirkelige og sædelige liv både gennem søndagsgudstjenesterne og ved regelmæssige bibeltimer, ved hvilke også missionssagen kom på bane. Om husandagter vidste han kun at sige i ét hjem, om bordbøn i to. Med overholdelse af søndagsfreden stod det ikke værre til end andetsteds, og konventikler holdtes ikke.

Om *sædeligheden* berettes, at af 138 fødsler 1865-67 var de 8 »uægte«, mens dette i 68 var tilfældet med 4 af 45.

Kirketugt ville sp i givet fald anvende ved nadveren over for »notorisk ubodfærdige«, men med megen varsomhed som følge af den svage mghsbevidsthed. Ved dåb af uægte børn bragtes tugt til anvendelse i form af tiltale, når moderen var til stede.

Sektvæsen I 1868 berettes om en kvindelig baptist i Bækken. Hun havde fået tilkaldt en prædikant, der til en begyndelse vakte nogen opsigt og megen nysgerrighed, endog nogen forargelse. Sp havde så for en helt fuld kirke prædiket om separatismen, som siden da ikke havde gjort sig bemærket – åbenbart dog kun for en tid: i 69 siges nemlig, at baptistvæsenet ikke var taget af, selv om kun tre personer hidtil var trådt over. Han mente nu, at uvæsenet bedst modarbejdedes ved tavshed, så den sekteriske forfængelighed ikke næredes, men ellers, at sandheden bevidnedes, når lejlighed gaves.

(Generalsups arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa.)

Med synodalforfatningens ikraftræden 1879 begynder Höcks – ret grundige – beretninger til provstisynoden, i alt 4 (1880, 81, 82, 83). De synes at vidne om en vækkelse i sognet, skønt ordet ikke nævnes, vel også om, at han selv teologisk set stod vækkelsen nær. Desuden om, at den sognekirkelige bevidsthed var ved at gå i opløsning. Herom skriver sp (81), at den blot vanemæssige altergang var i aftagende: »Der findes et antal herværende familier, der selv har udelukket sig fra kommunionen. Heroverfor vokser tallet på de bevidst troende altergæster«.

Om *gudstjenesteordningen* får vi ikke meget at vide. Fra 1875 havde der været orgel i kirken. Dette i forbindelse med oprettelsen af et kirkekor (ca 15 medlemmer) fra advent 1881 havde muliggjort indførelsen af en rigere liturgi efter gammelluthersk forbillede (1882, 83).

Gudstjenestebesøget var i 1879 150 i gnsn (ca 10.4%, børn mødt til katekisation var ikke medregnet), i 1880 blev hovedtjenesterne besøgt af 4078 mænd, 4372 kvinder og ca 1800 børn, i alt ca 10250 eller godt 170 pr tjeneste. Med et indbyggertal på 1444 var frekvensen ca 11.8%. Dette tal faldt i 1881 til 8000 (anslået – børn ikke medregnet) fordelt på 57 hovedtjenester, ca 140 pr gang. I 1882, 5. s e trin, da besøget taltes op over hele provstiet, havde det været 148 (10.6% med indbyggertal 1396).

Altergæsternes tal (s 363) kulminerede 1880, da sp glædede sig over dets langsomme, men stadige vækst. Derefter sank det jævnt firserne igennem: tilvæksten i de bevidst troendes tal kunne ikke holde trit med afgangen som følge af opgivelsen af vanealtergangen. Nadvertjeneste holdtes på 1. søndag i hver måned (1883).

Menighedslivet udfoldede sig kraftigt først i firserne. Men det synes i alle sine ytringer at have været afhængigt af Höcks dynamik, og noget kunne tyde på, at det, han opbyggede, brød sammen enten før hans forflyttelse fra sognet eller også umiddelbart efter (se eftermanden).

Bibeltimer holdtes regelmæssigt i vinterhalvåret i Rinkenæs og Bækken skoler, med tiden ugentligt i hele perioden fra oktobers begyndelse til påske, i begyndelsen med »meget glædelig deltagelse fra de kirkeligtsindede folks side«, senere med stigende tilslutning, især i Bækken, hvor skolestuen ikke mere kunne rumme tilhørerne, så man måtte tænke på større lokale. Endelig i 1881, da tilslutningen vistnok kulminerede med gnsn 150 deltagere, som også kom fra nabosogne som Holbøl, Kværs og Bov – ofte med 2-3 timers vej – måtte man foruden skolestuen tillige tage lærernes for- og dagligstue i brug (1880, 81, 82, 83). Bibelsagen blev lagt folk på sinde ved disse lejligheder og ved gratis fordeling af Bibler og NT ved juletid (1880).

Höck arbejdede med iver for ydre missions fremme. Den kunne endnu ikke glæde sig ved almen interesse, dog fandtes der et antal tro og ivrige missionsvenner, hvoraf ca 30 samlede sig i en syforening. Fra tid til anden var der missionstimer i kirken med et besøg på 60-70 (1880). Det flg år kunne der endog berettes om et gnsnbesøg på 150 ved missionstimer og andagter. Syforeningen samledes nu ugtlt i prg og havde noget over 30 medlemmer, missionstimer holdtes i både sommer- og vinterhalvår, i 1882 endog hver måned (1880, 81, 82, 83).

Sp tog sig fremdeles af ungdommen, med hvilken der af og til holdtes forsamlinger i prg med et gnsnbesøg af 50-60 »unge kristne« (1881). Dette førte i vinteren 81/82 til dannelsen af en egentlig Jünglingsverein under hans egen ledelse. Den kunne dog kun mønstre 8-10 medlemmer (1882), og der høres ikke mere til den. For mghens yngste sørgedes der foruden ved kirkekatekisationerne ved børnegudstjenester for 6-12 årige – de lededes af sp uden lægfolks medvirken – og ved Kinderlehre for 12-14- årige. Dette sidste arbejde

blev vist optaget i 1882, og besøget var ca 40. De mindre børn mødte op i et antal af 50-60 (1882, 83).

For diakonien droges der omsorg ved indsamlingsbøger til anstalten i Flensborg, hvortil der f eks i 1879 indkom 210 M, i 1880 143.25 M. Af andre »sager«, der »plejedes« kan nævnes Gustav-Adolfforeningen, IM (den tyske), israelsmissionen, nødlidende i Schlesien, indsamling til konfirmander, til udsmykning af kirken og – ikke at forglemme – til den kirkelige fattigforsorg.

Men Höcks energi var ikke udtømt hermed. Han foranstaltede andagter på søndagene i advent i konfirmandstuen (gnsnbesøg 1881 60) og Betstunden (1882) og s å jule- og nytaarsaftensgudstjenester, til hvilke der strømmede over 1000 tilhørere, delvis fra omliggende sogne.

Sp var fremdeles bestræbt på at få dåben forlagt til kirken. Det lykkedes ham ikke at bryde den gamle skik, men i årene 1880-81 blev dog af 86 børn de 26 døbt i kirken (1881, 82).

Virkningerne af alt dette i sognet? Det er svært at skønne derover, men Höck konstaterede selv, at husandagt og bordbøn var i opgang, at mange folk lod deres gamle huspostiller nyindbinde, at han og en kolportør fra Christiansfeld havde god afsætning på prædikensamlinger af Harms, Leth og Hofacker, og at kommunionsbøger, mindre bønnebøger og traktater (gudelige småskrifter fra København) fandt god udbredelse.

Over for dette stod så det efterhånden synkende antal altergæster og den kendsgerning, at der fandtes kirke- og nadverforagtere i ca 20 familier, og at verdsligt sindelag og yppighed var fremherskende i bondestanden (1883). Måske virkede anstrengelserne i den retning, at de kirkelige og sociale skel i sognet markeredes tydeligere (se under eftermanden).

Kirketugt – ukendt hvordan – blev bragt i anvendelse over for et ægtepar, der trods sps og forstanderskabets indtrængende forestillinger ikke ville lade sig kirkeligt vi. En selvmorder blev begravet bei Tagesgrauen i stilhed og uden gejstlig medvirkning (1882).

Søndagsfred Der klages navnlig over, at småfolk og tjenestefolk ikke overholdt denne (1880), desuden over, at den sidste kategori stod kirken ret fjernt.

Sektvæsen Der fandtes en baptistfamilie og en kvdl baptist i sognet (1883).

Kirkelig statistik Deltagelse i kirkelige valg: 1881 4.5%, 84 3.2%, 85 3.8%, 86 8.0%. Gaver til kirkelige formål: 1880 913.37 M, hvoraf til Gustav-Adolfforeningen 30.02 M. 1881 695.51 M. Desuden 73 M, så hver konfirmand kunne få enten en Bibel, et NT, en salmebog eller en opbyggelsesbog. Endvidere kan bemærkes, at der i 1881 døde 33 med en gnsnlevealder på 45 år, 8 var under 20.

Fra pastor N J Jensen er bevaret tre beretninger, to fra 1887 og en fra 1890. Den ene af 87- beretningerne er svar på spørgsmål stillet i Konsistoriets forordning af 12/3 86 vedr (organiseret) christliche Liebestätigkeit. Ganske vist, svarer sp, eksisterer der en sådan – endda i betydelig grad, men den omfatter kun det lokale, familie- og naboforhold, så den unddrager sig statistisk behandling. Da der i Höcks tid var en udstrakt virksomhed af den omspurgte art, kan man vel slutte, at den var ophørt senest ved hans fratræden.

Gudstjenesteordningen har i længere tid omfattet rige former af gammelluthersk liturgi. Det tilstræbes nu at bringe ordningen helt i overensstemmelse med den af 2. Gesamtsynode anbefalede.

Gudstjenestebesøget betegnes som livligt eller aldrig svigtende (rege) og svingede efter sps skøn mellem 150 og 400 (10.5-27.9%, 1435 indb). Børn og ungdom, især de unge piger, var mødt flittigt op i afvigte vinter, men efter påske syntes danseskolen at have optaget børnene mere end godt var for deres kirkegang.

Menighedsliv Forgængeren havde haft en udstrakt virksomhed m h t særtjenester; noget sådant var Jensen (endnu) ikke gået i gang med, da han var tiltrådt kort før jul 1886.

Søndagsfreden var berømmelsesværdig.

Sociale forhold Good-Templar i Gråsten havde haft en god indflydelse i afholdssagen.

Kløften mellem herskab og tjenestefolk, der i nogle »såkaldt dannede« familier trådte ret skarpt frem, syntes – på begge sider – ikke at befordre det kirkelige og sædelige liv. Ligeså havde den stærke indvandring af fremmede tjenestefolk, mest fra Østpreussen, haft sædelige misforhold til følge. Deres virkninger var dog mest begrænset til de fremmedes egen kreds.

Sektvæsen I Bækken skulle der være ganske enkelte baptister, men sp havde ikke kunnet fastslå deres antal (1887).

1890-beretningen meddeler kun, at der havde været en missionsfest 5. s e trin, og at – så vidt det kan ses – religionsundervisningen endnu foregik på dansk i de 4 af ugens timer.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053, La Aabenraa).

Den ene af J Jensens to udførlige beretninger (1909) dækker de sidste tre år af formandens embedsperiode, den anden (1915) hans egen tid fra 1908. Skriften i nr 2 gør indtryk af at hidrøre fra en gammel mand – måske har han allerede i april lidt af den sygdom, han døde af i august. De to beretningers ordvalg er i mange passager identisk, så de behandles under ét. Teologisk hørte han vistnok hjemme i tysk IM, men med sympati for den Tonnesenske. Det ser ud til, at han holdt sig uden for de stridigheder, der opstod ved dennes spaltning i 1912, og som også berørte Rinkenæs.

Gudstjenesteordningen var den af 2. Gesamtsynode anbefalede (1909) »med den fulde liturgi« tilføjes der i 1915. De 15 tyske gudstjenester holdtes på 1. søndag i hver måned + andenhelligdagene (1909, 15). Af særtjenester var der en nadvertjeneste på en hverdag i efteråret, i 1915 forøget til to, hhv for- og efterår. Fastetjenesterne fandt sted som andagter i skolerne, hvor de besøgtes godt, mens besøget i kirkerne havde været ringe. Der holdtes ikke børnegudstjeneste (1909, 15).

Gudstjenestebesøget var efter den af synoden afholdte tælling i kirkeåret 1905/06 (i Rinkenæs først påbegyndt ved pinse) 7%, og sognet placerede sig som nr 14 i provstiet. I 1909 angives det til gnsn 102 (7.2%) ved de danske, 41.5 (2.9%) ved de tyske tjenester. I 1915 var det danske på festdage 170, på alm søndage 84, hvilket atter beregnes til 7.2%, det tyske tilsvarende 53 og 35 (2.9%). Den sidste beregning er næppe holdbar.

Altergæster (se s 360 og 363. Sps procentsatser i parentes) 1903 424 (29.6), 04 382 (26.7), 07 395 (27.6), 08 429 (30.0), 09 341, 10 379, 11 396, 12 292, 13 286, 14 392 (Gnsn for seksåret 347 eller 24.2% af indbyggertallet).

Menighedsliv Sp holdt bibeltimer hver 14. dag om vinteren, afvekslende i Rinkenæs og Bækken skoler.

Der arbejdedes for både Breklum og Tirupaty, dog foretrak IM's sympatisører mest Tirupaty, mens andre af mghen havde tilsluttet sig den kirkelige hjælpeforening for Breklum i Gråsten. Kollekterne fra missionsfester tilfaldt efter sædvane Tirupaty (1909, 15), altså Nordslesvigsk Missionsforening.

Gustav-Adolfforeningen havde en afdeling i sognet med et antal faste, bidragydende medlemmer, og der var en årlig husindsamling til Diakonisseanstalten i Flensborg (1909, 15).

Begge beretninger samstemmer i, at Landesverein für innere Mission »endnu intet hjemsted havde fun-

det« i Rinkenæs, men sp forsøgte – åbenbart uden held – at oplyse om foreningen både i prædikener, bibeltimer og samtaler.

Nordslesvigsk IM havde derimod i 1½ år holdt »ikke dårligt besøgte forsamlinger«, over for hvilke Jensen stod venligt, om han end ikke havde haft del i deres opkomst. IM-folkene var nemlig sognets mest trofaste kirkegængere og i øvrigt meget »ærbare, pligttro og beskedne mennesker«, der »gav mghen det bedste eksempel« (1909).

Dette varede dog ikke ved. Efter 1912 var både Tonnesens og Det gamle Budskabs IM repræsenteret på stedet, stærkest vel sidstnævnte gruppe. Men begge fløje søgte sich gegenseitig das Wasser abzugraben (frit oversat: på bedste beskub at modarbejde hinanden) – Budskabets folk syntes indtil videre at have bedst tag på denne virksomhed (1915). Dette gav sig drastisk udslag i ungdomsarbejdet.

Der fandtes fra før 1909 med tilknytning til Kværs og Gråsten en missionsk Jünglings- og Jungfrauenverein, af hvilke den første endnu bestod i 1915. Derimod var det gået ilde med en Jungfrauenverein, som Tonnesens folk på et tidspunkt havde oprettet: medlemmerne var blevet udvist af Missionsheim i Gråsten, »så at de nu fører en kummerlig tilværelse« (1909, 15).

Sp tog sig selv af udbredelsen af andagtslitteratur. Særlig kalenderne fra Breklum fandt god afsætning og blev i et antal af ca 120 pr år bragt ud i hjemmene af konfirmanderne (1909). I 1915 tog Jensen sig fremdeles af distributionen, men nu var litteraturudvalget tilsyneladende blevet større: andagtsbøger, kalenderen fra Breklum, nu ved siden af den tonnesenske, desuden Losungen – formentlig Løsensbogen fra Christiansfeld – til gengæld omsætningen mindre, ca 100 ekspl pr år.

Asylforeningens støtter fandtes især blandt missionsfolkene (1909, 15), mens Gemeinschaftsverein var ukendt (1915).

Søndagsfreden blev ofte brudt, også når det ikke var strengt nødvendigt (1909, 15).

Sektvæsen fandtes ikke mere i sognet, idet Bornholmernes tilhængere havde sluttet sig til IM. Til gengæld vandt den grundtvigske frimgh – ud fra forsamlingshuset i Tørsbøl, Kværs sogn, terræn i Rinkenæs (1909, 15).

Sædelige tilstande Jensen klager – som så mange kolleger – over »faldne brude«, der under vielsen bærer krans og slør, og over, at mådehold og sparsommelighed er nærmest ukendte dyder blandt unge og tjenestefolk. Der var få notoriske drankere, blandt hvilke Good-Templar udførte et arbejde. Spillelidenskaben var ikke så udbredt som forhen og gjorde sig kun lidt bemærket (1909, 15).

De sociale tilstande kendetegnes ved deres brogede mangfoldighed: der fandtes en gammel, indfødt bondestand blandet med nytilflyttere, der var landarbejdere, fiskere, skippere, teglværksarbejdere og ikke så få håndværkere. Lige så broget som erhvervsfordelingen var de økonomiske forhold, men der fandtes ingen egentlig armod, og Rinkenæs fattighus stod tomt (1909, 15).

Der vaterländische Frauenverein under kejserindens protektion (hun var augustenborger) tog sig af fattige familier under sygdom i tilfælde, hvor man forhen havde stået magtesløs. Der fandtes p t ingen sygeplejersker. En i København uddannet dame, udsendt af den danske kvindeforening (?), havde tydeligt vundet yndest i sognet, men hun var nu i Frankrig som frivillig sygeplejerske (1915).

Kirkelig statistisk Der havde været afholdt kirkeligt valg i 1904, men akterne var bortkommet. 1907 havde valgdeltagelsen været 25.5%, 1909 17%, 1911 16.5%, 1913 21.4%. Alle børn blev døbt, alle par kirkeligt viet, og alle døde begravet med gejstlig medvirkning (1909, 15).

Fra 1917 findes en beretning ved *pastor Andersen*, Holbøl, vikar i embedet.

Gudstjenestebesøget betegnes som for det meste svagt. Kun særdeles få mænd, ej heller de på orlov hjemmeværende, fra »de ganske ukirkelige« smålandsbyer *Alnor, Trappen* og *Toft,* hvis beboere mest var søfolk og fiskere, kom i kirken. Befolkningen her var mestendels socialdemokrater. Der kom ligeledes kun få børn.

Andersen holdt godt besøgte andagter i de afsidesliggende landsbyer i sognet.

Søndagsfreden overholdtes godt med undtagelse af de tre nævnte steder, hvor der om vinteren herskede bitter nød.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054 og 1055, La Aabenraa)

ADSBØL – GRÅSTEN

Af Inga Blaabjerg og H P

Topografi

Areal i alt 1510 ha. Adsbøl sogn omgives af Gråsten, Rinkenæs, Kværs, Felsted, Ullerup og Nybøl sogne og har en kort kystlinie mod Nybøl nor, Gråsten sogn af Adsbøl og Rinkenæs sogne og har kystlinie mod vigen Sildekule fra noret. Det landskabelige Grundlag for begge sogne er østslesvigsk bundmoræne m svagt udviklet relief. Mod nv stiger landskabet til ca 60 m. Byen Adsbøl er nu ved at blive omsluttet af Gråstens udvidelser, men dens jord bærer stadig præg af gammel landsbydyrkning med mange levende hegn; længere mod v strækker de tidligere herregårdsmarker sig med deres vide udsyn. Landskabet afvandes af Fiskebæk og en del mindre bække, som ved Gråsten er blevet opdæmmet og danner søerne omkring slottet. Det lave niveau på Fisknæshalvøen og Alnorhalvøen er opstået i en isdæmmet sø ved aflejringer af stenfrit ler, som udnyttes i de mange teglværker ved det stejlklintede Egernsund. Det højere liggende land længere mod vest er gennemskåret af erosion og dækket af et bælte af skov. Endnu længere mod vest findes uforstyrret bondeland med gammelt vejnet og en rigdom af levende hegn.

Byer Adsbøl m kirke og kirkegård, skole og kro. Gråsten, hvis vestlige del hedder Konkel og den sydvestlige del Naldmadebro, m Gråsten slot, kirke og kirkegård (siden 1940), Gråsten folke- og realskole, tysk privatskole, husholdningsskole, bibl, ty bibl, missionshus, domhus, politigård, kommunekontor, Chr Xs gigtsanatorium oprettet i det tidligere kurhotel, som 1939 erhvervedes af Det unge Grænseværn og blev kaldt Folkunghus, og som 1948-56 var ungdomsskole, biograf, opført 1963 i A D Jørgensens fødehjem, hoteller og idrætshal.

Bebyggelser Ladegårdsskov, Fiskbækskov, Midtskov og Fisknæs.

Gårde Fiskbæk m Gråsten landbrugsskole, Holbæk, Kværsdam, Potsdam og Gråsten hovedgård.

Skove Rodeskov, Overstjernen, Nederstjernen, Dyrehaven og en del af Rinkenæs skov og af Tralskov.

Fredede oldtidsminder 4 langdysser, de to m kammer, 4 langhøje og 19 høje; alle mindesmærkerne ligger i skov.

Ved Nybøl nor ligger Holbæk voldsted. En Anna Ahlefeldt skal have fordrevet en kongeligsindet adelsmand Jeppe Iversen fra Holbæk og lagt hans jord ind under Søgård (Johan Højers beskrivelse fra dr Margrethes tid).

Gråsten slot. På Troldslykkehalvøen lå i gammel tid et jagthus, som blev benyttet af slægten Ahlefeldt på Søgård. Gregers Ahlefeldt, som levede i ufred med sin bror Frans på Søgård, valgte at bosætte sig her i 1550 og har formodentlig bygget herregården Gråsten på det tidspunkt. Godset gik ud af slægten en kort tid, men blev 1662 købt af Frederik Ahlefeldt, arving til Søgård. De to godser var nu atter samlet, og Gråsten blev hovedsædet, da Søgård var ødelagt efter svenskekrigene. Med Frederik Ahlefeldt og hans to sønner Frederik og Carl oplevede Gråsten sin storhedstid. Fr A d ældre blev statholder for hertugdømmerne og senere storkansler, den højeste stilling i Danmark efter kongen. Han arbejdede stærkt for danske interesser og for den indlemmelse af den gottorpske del af Sønderjylland, som blev endeligt fuldført af hans søn Carl. Fr A den yngre byggede det storslåede barokpalæ, hvoraf nu kun nordfløjen m kirken og de 4 pavilloner står tilbage efter branden 1757. Han var også statholder og vidt berejst. Det var ham, der fra Rhinegnen hjemførte podekviste af Gråsteneræbletræet. Carl A overtog efter broderen både store embeder og en stor gæld. Det blev dårlige tider for landbruget, en stor krigsskat skulle betales, og godset forarmedes helt. Efter hans død kom det på auktion 1725 og købtes af Carl og Frederik Ahlefeldts søstersøn Christian August af Augustenborg.

I de sidste Ahlefeldters tid var den lille by Gråsten vokset op nært knyttet til slottet, men dog med så selvstændig en virksomhed udadtil, at den ikke alene overlevede ejerskiftet, hvorefter slottet nu kun blev sommerresidens, men endda tog et opsving efter det.

Adsbøl sogn er siden 1959 kommunalt sammenlagt m Gråsten, hvorfor de statistiske oplysninger for begge sogne er opført sammen.

Gråsten kommune omfatter nu de tidligere sognekommuner Rinkenæs, Adsbøl og Kværs.

Adsbøl-Gråsten var før 1850 exemte sogne, der sorterede direkte under generalsuperintendenten.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag begge sogne 1871 124 da, 65 ty; 1884 123 da, 91 ty; 1912 152 da, 143 ty 51 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 720 da, 437 ty (tilrejsende 111 da, 216 ty).

Ved de efterfølgende folketingsvalg, Adsbøl alene 21/9 1920 90 da, 2 ty, 20 s; 11/4 1924 67 da, 2 ty, 51 s; 16/11 1932 129 da, 10 ty, 91 s; 3/4 1939 232 da, 36 ty (s er nu optalt under da), 28/10 1947 220 da, 22 ty. Gråsten alene 21/9 1920 213 da 91 ty, 121 s; 11/4 1924 325 da, 76 ty, 164 s; 3/4 1939 999 da, 215 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 1120 da, 141 ty.

Begge sogne 14/5 1957 1561 da, 161 ty; 23/1 1968 3463 da, 225 ty (stat medd 1968, VIII).

Den ældre præsterække

1. **Johann ...,** tillige sp Ullerup. Muligvis den samme som omtales af A D Jørgensen, nemlig en Hans Hvid, som beskikkedes til sp i Ullerup-Adsbøl 1548, en præst, som Gregers Ahlefeldt skulle have sat særlig pris på. (A D J: G.s ældre historie, s 7).

2. (1569) **Rasmus Poulsen,** måske fader til 4.

3. 1567-71 **Johan Andersen Lund,** 1567 adj min cum spe succ Adsbøl, men blev måske ikke sp. Se sp Dybbøl.

4. 1571-1604 **Poul Rasmussen,** f Flensborg. Imm Rostock 1565, g Elisabeth Nielsd. Fader: Nicolas Petersen, Sønderborg. 71 sp Adsbøl, d sst 11/8 1604. Svigerfader til 5.

5. 1604-42 **Hans Sagittarius,** f 1567. G 1) 1604 Margrethe Paulsd, f Adsbøl 8/1 1579, g 2) Elen (Helene), f Sottrup. Huslærer Ketting prgd, 04 sp Adsbøl, d sst 27/10 42.

6. 1643-60 **Christian Steffensen,** her tillige skoleholder, se sp Hammelev.

Fra 1706 er sognepræsterne i Adsbøl tillige slotspræster i Gråsten.

7. 1661-1708 **Frederik Johansen Breckling,** f Flensborg 1634. Forældre: Kbm sst Ditlev Johansen B og Catharina Friedrichsd. G 3 gange, deraf 3) Elisabeth Petersd Strauch, f Kværn 47, d Kliplev 29. Fader: Sp Kværn Peter Nielsen S. 61 sp Adsbøl, 06 tillige slotspræst Gråsten, d Adsbøl 17/3 08. Fader til sp Bordenfleth Friedrich F B og sp Kliplev Peter F B, svigerfader til sp Snøde-S J J Marstrand og sp sst C E Zoëga.

8. 1708-50 **Samuel Thomsen,** f Flensborg. Forældre: Sp Flensborg St Johannes K Samuel T og Magdalene Gerhardsd Ouwe. Imm Jena 1692, g Ullerup 3/7 1709 Agnes Hedvig Philipsd Lund, f Ullerup 88, d 14/3 60. Forældre: Sp Ullerup Philip Johansen L og Catharina Elisabeth Schultz. 3/2 07 adj min cum spe succ Adsbøl-Gråsten, 17/3 08 sp sst, d Adsbøl 20/8 50. Fader til sp Bordelum Philip N T, svigerfader til sp sst P Lorenzen og diakon Fjolde F E Bruun.

Så danskorienterede som Ahlefeldterne var, havde de dog slet ingen sans for at hæge om det danske sprog. Samuel T ville kun tale tysk, og da bønderne klagede over det, blev det ham påbudt at tale dansk i skriftestolen, men i øvrigt holdt greverne og kredsen omkring kongen med ham. Til sit forsvar fremførte han, at bønderne nok kunne forstå tysk, da det var det sprog, de hørte ved hovtjenesten på Gråsten (A D J anf værk, s 29).

9. 1750-82 **Jacob Eberhard Vette,** f Sønderborg 16/2 1714. Forældre: Vesperprædikant sst Eberhard Jacobsen V og Eleonore Friederichsd. Imm Jena 32, g Sønderborg 12/5 52 Anna Magdalene Müller, f Husum. Fader: Diggreve og

kbm sst Werner M. 10/6 43 adj min cum spe succ Adsbøl-Gråsten, 20/8 50 sp sst, afsk 18/5 82, d Gråsten 13/4 84.

10. 1782-85 **Nicolai (Claus) Clausen,** se sp Ulkebøl.

11. 1785-93 **Christian August Burchardi,** se sp Ketting.

12. 1793-95 **Christian Schwensen,** se sp Hørup.

13. 1795-1801 **Hans Ahlmann,** se sp Egen.

Under ham blev Adleragendaen indført uden vanskeligheder (Sdj årbog 1934, s. 196).

I slutningen af 1700tallet mærkede Gråsten de augustenborgske hertugers humane interesse; der blev bygget en efter forholdene stor skole, et hospital for fattige, og prinsesserne oprettede en systue for piger og et linnedvæveri for drenge. Præsten havde så opsyn med disse virksomheder. Pastor Burchardi nævner, at hertughuset støtter en spinderianstalt, som bl a kunne beskæftige ledige teglværksarbejdersker om vinteren (Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1792, s 338). Frederik Christian II (1765-1814) og hans hustru Louise Augusta (prinsesse af Danmark) yndede en æsteticerende tone ved hoffet. Haven blev lagt om i romantisk stil, og slottet blev et fristed for skønånder. Chariternes tempel kaldte Jens Baggesen det. Frederik Christian kunne lide at kokettere med tidens revolutionære tanker og hertuginden at drømme om at være »et almindeligt menneske«, men egentlig var hertugen dybt konservativ. Et forsøg med at give bønderne større frihed blev opgivet på halvvejen, da han blev klar over, at det formindskede hans indtægt, og som bekendt indpodede han med stor vægt sine sønner et rent dynastisk syn på regeringsmagt og arvefølge.

14. 1801-06 **Frederik Marquard Meyer,** se sp Havnbjerg.

15. 1807-11 **Peter Paulsen,** se sp Åbenrå.

16. 1811-22 **Nikolai Hansen Pærehøj,** se sp Asserballe.

17. 1823-39 **Johannes Hoeck,** se sp Ketting.

18. 1839-50 **Jørgen Brag,** f Sønderborg 25/11 1794. Forældre: Kbm sst Andreas B og Brigitta Berendsen. Dim 1816, imm Kiel 25/10 s å, c Gottorp 20 (2. kar), g Sønderborg 9/3 25 Maria Magdalene Lüders, f Tønder 25/10 95, d Altona 54. Forældre: Kammerassessor, amts- og toldforvalter Friedrich Carl L og Christina Todsen. 26/10 24 sp Okholm, 22/8 26 diakon Tønder, 39 sp Adsbøl-Gråsten, susp for sin deltagelse i oprøret 48, afsk 9/8 50, d Reinfeld 30/5 64.

Fader til sp Hygum Gustav E B.

Jørgen Brag havde en tid haft Brorsons gamle embede som dansk præst i Emmerske (Tønder), havde undervist på Tønder seminarium, og hans kones hjem skal have været dansktalende. Hvordan det nu var hermed, så var det i hvert fald forbi efter ankomsten til Gråsten. Her stod han på den allerbedste fod med hertug Christian August (1798-1869), deltog i selskaberne og de litterære aftener eller fik sig blot et slag kort med sin gode ven. Det blev til andet end venskab. J B lod sig bruge på enhver måde af hertugen. Blandt meget andet indskrev han sig som medlem af den danske læse- og biblioteksforening – for at kunne skrive rapporter; og han indrykkede artikler skrevet af ham selv eller hertugen i aviserne under forskellige mærker. Hensigten var overalt at skade og latterliggøre den danske sag – og J B følte sig veloplagt i denne rolle, hvad der lyser ud af hans rapporter til Christian August. (Nogle meget afslørende blev fundet af danske officerer, da de rykkede ind på Augustenborg). Meget morsomt havde han fundet det at købe en jævn mand fra Adsbøl til at underskrive nogle af sine produkter: »A Jürgensen, Fiskebækskov, en Nordslesvigsk Landmand«. Ved en dansk fest, hvor han spionerede lidt rundt (herumspionierte), havde en mand udbrudt: »Hvem Djævelen skriver det?« »Ja,« antwortete ich, »det maa Gud i Himlen vide«.

Da hertugen flygtede i 1848, ville man arrestere J B, men han blev advaret og undslap til Hannover. Hans kone blev i præstegården en tid og led hårdt under indkvarteringerne; selv vendte han vistnok aldrig tilbage (han fik heller ikke amnesti i 1851), men slog sig ned i Altona, hvor han drev lidt undervisning og desuden fulgte sin søn både i studeringerne og i studenterlivet. Den afsatte hertug Christian August glemte ikke sin ven, men stod stadig i forbindelse med ham og tilbød ham ved flere lejligheder økonomisk støtte. (Hans Magle: Jürgen Brag. Sdj månedsskr 1955, s 113 ff og H V Gregersen: Mere om Jürgen Brag. Samme skrift, s 135 ff).

Det kan ikke undre, at J B i sine indberetninger til biskop Callisen kaldte Adsbøl og Gråsten sogne »intellektuelt tilbagestående« (og fattige). Politik og patriotisme var lige så ukendt som rationalisme. Folk gik imidlertid flittigt i kirke og blev ved deres børnelærdom. Liturgisk og teologisk var han konservativ (A P T VII, s 138, 302 og 381).

Hofpræster i Gråsten indtil 1706

1. (1642) **Samuel Baufeni.** Under svenskekrigen drog han til Kbh og blev feltpræst.

2. 1672-74 **Magnus Gärtner,** f Norrköping, Sverrig, imm Wittenberg 1668, imm Frankfurt a d Oder 70, mag, imm Kbh 21/11 71 c Hamburg s å, g 74 Catharina Ameling, f Itzehoe. 72 hofpræst Gråsten, 74 diakon Wörden, 74 sp Rieseby – hofpræst Saxdorph, 81 sp Seefeld, 84 sp Vorhoven, d Altona 1709.

3. (1689) **Niels Bruno.**

4. -1694 **Nicolaus Thomsen,** se sp Sønderborg.

5. 1695-1702 **Johan Paschius,** f Ratzeburg, imm Jena 1680, mag, 85 assess phil Wittenberg univ, 87 prof philos Rostock univ, 88 tillige sp Ribnitz, suspenderet for sædeligt fald og demagogiske ænker 91, afs 93 og dømt til 3 års tugthus. 95 hofpræst Gråsten, afs 1702, d Rostock 27/5 09.

Pastor Paschius indviede den nye slotskirke i

Fr Ahlefeldt den yngres barokpalæ. En ny sædelighedssag førte til hans afskedigelse 1702.

6. 1702-06 **Conrad Nicolai Lüders,** blev tillige adj min cum spe succ Adsbøl, se sp Kliplev.

Tiden 1850-1920

Pastor *N E Engel* (1850-61) fandt sognene forsømte, og det åndelige liv hensygnet af mangel på næring eller kvalt i materialisme. Krigsårene havde grebet dybt ind i Gråstens liv. Hertugen var flygtet, og byens matador – og tillige et venligt menneske – O F Ahlmann var tvunget i knæ, idet den danske stat nægtede at forny hans koncessioner og forlangte, at han skulle lukke sin forretning fra den ene dag til den anden. Hans hjem havde været centrum i den slesvig-holstenske bevægelse i byen. De dansksindede, først og fremmest bondefødte og bønder, samledes i A D Jørgensens barndomshjem, hvor hans far, farver og fabrikant M A Jørgensen, stadig med styrke havde hævdet sit danske standpunkt, skønt det havde isoleret ham fra byens toneangivende kredse (A D Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab, 1901). Pastor Engel var en dygtig og energisk præst; men hans sejge kamp for at gennemføre studierne havde taget hårdt på hans helbred, og nu fandt han navnlig kampen for de fattiges sag ufremkommelig. Sognets ydelser til fattigkassen var ganske vist steget lidt, men da den danske regering under Carl Moltkes ministerium nægtede at bevilge et tilskud til fattigkassen, som det hertugelige gods tidligere havde ydet – og byens borgere aldeles ikke var indstillet på at betale så meget mere til de fattige – kom det til at ligge tungt med at skaffe nødtørftig hjælp, hvor det trængtes. En langtrukken strid med ministeriet om denne sag tog hårdt på Engel både legemligt og psykisk, og en tid måtte han indlægges til behandling for et alvorligt nervesammenbrud. Men snart var han igen ivrigt i arbejde med både teologiske og sociale opgaver, således bl a med udgivelsen af en »Psalmebog til Opbyggelse i Kirken, Skolen og Hjemmet«, der udkom 1855 i Flensborg, og med et arbejde for at bedre skolelærerenkernes kår (Biografi over N E Engel i Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862, s 48 ff).

I sin indberetning til biskop Boesen 1855 fortæller pastor Engel, at trods nogen modstand er det gået bedre end ventet, da der efter en forordning af 27. oktober 1850 var blevet indført dansk gudstjenestesprog i begge kirker; og selv de konfirmander, som Engel fik fra den tyske skole, havde overrasket ham ved at være godt hjemme i det danske sprog. Der havde været en stor mangel på testamenter og salmebøger, som nu var afhjulpet noget. Mellem de foreliggende muligheder havde han valgt at anskaffe Roskilde konvents salmebog, ikke fordi han syntes, den var bedst; men den var billig og kunne godt tjene til opbyggelse og kristeligt livs fremme. Der havde været fremlagt lister om køb af bogen, og af 300 familier tegnede 200 sig. Kirkebesøget var også blevet bedre, i Gråsten havde det været meget dårligt, ja, der ansås det for en skam at gå i kirke.

Pastor *H G C Gad* (1862-64) får det bedste skudsmål af provst Kristen Karstensen (1865): »Med sjælden Troskab, Dygtighed og Iver har han forvaltet Embedet. Han er en velbegavet Ordets Forkynder og har været anseet som en af de værdigste og dygtigste Præster der i Egnen«. Efter nederlaget i 1864 blev det forlangt af ham, at han hver anden søndag skulle holde tysk prædiken, og det hverken kunne eller ville han; det ville være at lukke kirkens dør for over halvdelen af sognebeboerne. Han måtte da vente snarlig afskedigelse og søgte selv bort i oktober 64. Ved at vente så længe, nemlig til efter fredsslutningen, forspildte han sin ret til en større pension; og han fremførte endda, at de danske myndigheder havde bedt ham om at holde ud så længe som muligt. Desuden havde præstegården været meget hårdt tynget af store indkvarteringer under kampene på det nære Dybbøl. Omsider lysnede det dog for ham, og i 1876 blev han kaldet til et anseligt præsteembede på Langeland (Bjørn Kornerup: En sønderjydsk præstegaard i 1864. Personalhistorisk Tidsskrift, 13. række, 4. bind 3. hefte 1956, s 65-102).

I pastor *Rønnau* (cst 1864-65) fik Gråsten en præst, som var så ivrig for tyskheden, som nogen kunne ønske. Han nød at tænke på degn Olsens ærgrelse, når han bekendtgjorde en tysk gudstjeneste. Han fik nogle gode idéer, som han forelagde provst Göttig i Åbenrå, nemlig: »Måske kunne man stoppe munden på denne slemme agitator (degnen) ved både at afskedige ham og tage hans hverv i sparekassen fra ham? Kan kirkens penge, som står i Sundeved sparekasse, mon opsiges og sættes i den tyske? Kirkekassen burde heller ikke være en dansk mand betroet. Bed amtmanden om at påbyde at forhandlingsprotokollen i fattigvæsenet føres på tysk! Skal jeg lade den skik, som er slæbt herover fra kongeriget Danmark, bestå, at degnen før og efter gudstjenesten plaprer en kort bøn og Fadervor?« Der var flere forslag og spørgsmål; provsten svarede med et festina lente – kør langsomt! (C P, s 172 f).

Han blev hurtigt fulgt af pastor *J G C Wulff* (1865-70), som Bertel Godt roser for på dadelfri måde at holde sig uden for politik. En trofast og ivrig sjælesørger kalder han ham. Adsbøl kirke var nu sat godt i stand efter krigen, men i Gråsten slotskirke, hvor orgelet var ubrugeligt, havde besidderen nægtet at forny noget som helst, før han fik udbetalt en krigsskadeserstatning på 480 Rd. Wulff kom senere til at tilhøre kredsen om »Kirkeligt Søndagsblad«.

Bertel Godt visiterede i Gråsten og Adsbøl 9. og 10. juli 1868. Wulffs beretning til denne lejlighed er ikke så fyldig som de, sp'erne i øvrigt afgav ved denne lejlighed – men han havde da også kun bedrøveligheder at melde om. Heller ikke beretningen til specialvisitatsen i 1869 udmærker sig ved lyssyn eller fylde.

Gudstjenesteordning Der var ikke sket ændringer i denne siden bispevisitatsen i 1862.

Kirkebesøget var bortset fra konfirmations- og festdage meget utilfredsstillende (sehr ungenügend). Sp havde fra tid til anden næret håb om bedring, men var stedse blevet skuffet. Imidlertid kunne han i og for sig ikke se nogen tilbagegang i sin treårige embedsperiode, eftersom der ved hans indsættelsesgudstjeneste, en begivenhed, der nok plejede at kunne trække folk til, kun havde været 20-30 personer i kirke (1868). Det flg år betegnedes kirkegangen med ordet *sparsom* (spärlich). Ved kirkekatekisationerne på fasteonsdage var besøget af skolebørn godt, når vejret ikke lagde hindringer i vejen. I 1869 uddybes dette med oplysningen om, at der efter stedlig skik ikke var prædiken forud for katekisationen. Der mødte overhovedet ingen voksne op i Gråsten og i Adsbøl så godt som ingen.

Altergæster 1865 373 (23.4%), 66 326 (20.4%), 68 346 (21.7%). Frekvensen lå adskilligt højere i Adsbøl end i Gråsten, hvor der f eks i 1866 kun havde været 93 til alters (grundtal 1596, sp ansætter indbyggertallet til 16-1700).

Menighedsliv Der var ingen organiseret virksomhed til fremme af kirkelige formål, og de foreskrevne kollekter gav kun ringe beløb. Husandagt og bordbøn forekom kun som enkeltstående undtagelser. Kirketugt udøvedes ikke (1868), men den ville også have været illusorisk med de mange foragtere af kirke og nadver, der dog nøjedes med at vise foragten negativt ved aldrig at vise sig i kirken. Ingen af dem gik angrebsvis til værks (1868, 69).

Sædelige tilstande Af de 159 fødsler i treåret 1865-67 var 12 »uægte«, i 68 alene var der 8 af denne kategori (fødselstal ikke opgivet). Sp bemærkede hertil, at bemeldte år dannede en af de meget sjældne undtagelser. Der fandtes enkelte drankere og papirløse ægteskaber (1868, 69).

Sektvæsen var der intet af, ej heller holdtes der *konventikler*. En baptistprædikant, der i vinteren 67 en kort tid havde opholdt sig i Rinkenæs, havde efter sps kendskab ikke gjort omvendelsesforsøg i hans pastorat (1868, 69).

(Generalsups arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa, ved H P)

Wulff efterfulgtes af *C A F Müller* (1871-97). Da Godt i 1871 første gang visiterede hos ham, fandt han meget godt at sige. M var en alvorlig og ivrig prædikant og sjælesørger, og arbejdet skulle nok lykkes for ham, når han fik vundet sig et godt og tillidsfuldt forhold til befolkningen. Men netop det sidste faldt ham svært, og ved de følgende visitatser, i 1874, 77 og 80 fik Godt ikke sine forhåbninger indfriet. Viljen er stadigvæk god; men M har sit væsen imod sig, kan virke kold og er ikke afholdt. Prædikenen er vel godt udarbejdet, men kan være for dogmatisk og vanskelig at forstå; og den bliver ikke nemmere tilgængelig af, at M let fortaber sig i noget mindre væsentligt og taber hovedsigtet af syne. Børnene har nok kundskaber, men Müller er næsten uvenlig over for dem, og de savner frimodighed – eller evner – til selv at udtrykke nogen forståelse.

I 1871 var Godt chokeret over, at selv almindelige salmer syntes ukendte, men dette forhold bedredes meget, også ved skolens indsats. Det har været forsøgt at holde bibeltimer både i Adsbøl og Gråsten; men de har – navnlig det sidste sted – været dårligt besøgt. Der har været deltagelse i missions- og diakonissesag (1877).

Gennem alle årene bliver Adsbøl (moderat) rost på Gråstens bekostning. I slotsbyen er der ikke megen kirkelig interesse. Adsbøl er stilfærdig og ærbar – i Gråsten forekommer tilfælde af både spillelidenskab, drukkenskab og utugt. En lille bedring både kirkeligt og moralsk noteres dog begge steder (Generalsuperintendentens arkiv, Adsbøl-Gråsten 1871, 74, 77 og 80).

Fra Müllers tid er bevaret 7 beretninger til provstisynoden. De fleste er knappe, men to (1882, 87) nogenlunde udførlige. Om sps teologiske ståsted giver de ingen oplysning, bortset fra den negative, at han vist ikke var medlem af Landesverein für innere Mission, kun af Landsbibelselskabet.

Gudstjenesteordning I Adsbøl kirke fulgte man en enkel liturgi (eine einfache Liturgie), hvorimod der i Gråsten allerede før 2. Gesamtsynode – før 1883 – var indført en fuldstændig luthersk ordning, og her fandtes et kirkekor under degnens ledelse. Fastegudstjenester afholdtes (1887). Gudstjenesterne var alternerende danske og tyske (1890).

Gudstjenestebesøg 5. s e trin 1882 var der i alt kommet 116 i kirke i begge sogne (6.3%, indbtal 1880: 1848). På synoden i 1896 fik bl a sp i Gråsten pålæg om at foretage en nøjagtigere opgørelse af kirkebesøget. Om dette oplyses i øvrigt (1881), at det i Gråsten var bedre ved de danske end ved de tyske gudstjenester (det samme gjaldt altergangene), i 1887, at det var blevet bedre i begge mgher uden dog at kunne betegnes som tilfredsstillende.

Altergæster (se s 360 og 363). Frekvensen var i Müllers tid nogenlunde jævn, gennemgående 35-40%, altså adskilligt højere end i tresserne.

Menighedsliv Den stigende – efterhånden jævne – altergangsfrekvens sandsynliggør troværdigheden af Müllers påstand (1880), at det kirkelige liv var blevet højnet i de sidste 7-9 år, men livligt hverken var eller blev det. Hele tiden til 1890 gjaldt det, at kun et forholdsvis ringe tal holdt sig flittigt og regelmæssigt til kirken, og at mange blev helt borte fra den. Husandagt holdtes kun i prg, bordbøn kun i enkelte hjem (1881).

Sp holdt bibeltimer på dansk – i 1882 f eks fra 11/1-22/2 og atter 8/11-6/12. Men allerede i 1881 hedder det, at tilslutningen ikke var så livlig som i tidligere år, og 1887-beretningen antyder, at bibeltimer ikke mere afholdtes hvert år.

Kirkens folkepædagogiske opgave varetoges – foruden ved fastetjenesterne – ved Kinderlehre i både kirke og skole i Adsbøl (1883).

Nogle kvinder, overvejende fra Gråsten, havde oprettet en missionssyforening (1881, 87). Missionsinteressen samlede sig mest om Nordslesvigsk Missionsforening, for Breklum var den kun ringe. Det samme gjaldt f eks diakonisseanstalten i Altona, mens der var nogen opslutning om den i Flensborg. Som medlem af Landsbibelselskabet kunne sp sælge Bibler til nedsat pris (om salg hører vi intet), og en kolportør fra Brødremenigheden plejede hvert år at besøge *en del* af mghen (1887). I oktober 1888 holdtes en missionsfest i Adsbøl kirke (1890).

Sædelige og sociale tilstande At det kirkelige liv manifesterede sig svagt i pastoratet, kan henføres til flere årsager, af hvilke sps kontaktbesvær muligt var en. Andre var de vanskelige arbejdsforhold, stedet bød på. Druk var ikke sjælden, og gejstlige formaninger nyttede erfaringsmæssigt kun lidt, så længe staten undlod at skride aktivt ind, bl a med inskrænkning af spiritusbevillingernes antal. Good-Templar udrettede vel sit, stillede sig i det hele også venligt til kirken; men andre afholdsforeninger fandtes ikke, så kampen mod drukkenskaben havde for lidt støtte. Trods alt var

1887-beretningen lidt mere optimistisk i denne henseende end de øvrige.

Desuden gav forholdet til det 6. bud, især i Gråsten, ikke sjældent anledning til klage. Der herskede på dette punkt ofte en slap holdning (eine laxe Anschauung), der bevirkede at overtrædelser var hyppigere, end man efter mghens størrelse skulle vente. I 1886 var der forekommet ein sehr trauriger Fall, i hvilket et antal skolebørn var indblandet, og som havde vakt megen bekymring i nogle familier (1881, 87).

Ikke mindst de *sociale* og *politiske forhold* voldte sp bryderier. Sammensætningen af befolkningen var yderst broget. Her var elementer af by- og landsamfund, godser, alm landbrug, skippere, fiskere og småfolk, og mangfoldigheden stod det pastorale virke i vejen. Folk fra omegnen handlede i stor udstrækning i Gråsten om søndagen, og byen var ved at udvikle sig til en badeby, hvilket om sommeren bevirkede en livlig transittrafik, alt til skade for *søndagsfreden*. Tillige var de politiske (= nationale) spændinger ubestrideligt (unleugbar) en belastning for kirkebesøget og for udviklingen af det kristelige liv. Alligevel fandtes der trods alt dette et forholdsvis lille antal mennesker, der deltog ligeligt og regelmæssigt i de danske og tyske gudstjenester (1887).

Sektvæsen var ukendt (1883, 87).

Skolevæsen I Gråsten meddeltes religionsundervisningen nu på tysk, men nogle ganske få børn lærte stadig i den offentlige skole Gottes Wort på dansk (hvordan nu dette er at forstå), men tog ikke des mindre i fuldt omfang del i den tyske undervisning i faget (1890).

Deltagelse i kirkl valg 1881 2.8%, 84 5.8%, 85 29.5%, 86 28.9%, 88 43.7%, 94 14.1%, 96 25.4%.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052 og 1053, La Aabenraa, ved H P)

I efterfølgeren *W H O Steffens'* tid (1897-1910) blev der bygget et missionshus i sognet 1909 og en ny præstegård, nu i Gråsten.

Beretningerne 1890-1909 er for dette pastorats vedkommende alle gået tabt, så vi har kun Steffens' fra 1909, dækkende tiden 1903-08.

Gudstjenesteordning. Ved de to ugtl hovedgudstjenester brugtes *delvis* den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning. I fastetiden var der aftengudstjenester i Gråsten, særdeles godt besøgt, desuden kvartårlige ungdomsgudstjenester for de konfirmerede.

Gudstjenestebesøget 1903-08 ansættes til 8.4% af indbyggertallet. Iflg meddelelse til synoden 1903 var det 8%, og den store tælling iværksat af synoden for kirkeåret 1905/06 gav som gnsn 136 pr gudstjeneste eller 6.4%. Kun Åbenrå lå lavere.

Altergæster Gnsn pr år 496 (23.25%, sps beregning).

Menighedsliv Der var om vinteren bibeltimer i to landsbyer med god tilslutning.

For ydre mission arbejdede en filialforening for anstalten i Breklum, hvis hovedformål var at udbrede kendskabet til Breklums arbejde på Sundeved. Faktisk var den nærmest knyttet til nordslesvigsk IM og havde i Gråsten bygget et forsamlingshus, der stod i begge formåls tjeneste. Fra kirkelig side holdtes en årlig missionsfest for Breklum, tillige i gnsn en hvert andet år for Nordslesvigsk Missionsforening, der havde et antal venner i byen. Interesse for andre (tyske) missionsforeninger fandtes ikke. Skønt nordsl IM ikke hidtil havde haft større følgeskab i sognet, var der dog blevet bygget et missionshotel i Gråsten.

Der havde været oprettet både en Jünglings- og en Jungfrauenverein, men ingen af dem havde været levedygtig »under forholdenes ugunst«, som sp skriver.

Foreningspræsten fra Landesverein für innere Mission havde holdt lysbilledforedrag om foreningens arbejde, og sp påstår, at foreningen hat hier nicht wenig Interesse gefunden. Derimod havde hverken Gustav-Adolfforening eller Gemeinschaftsverein kunnet vinde indpas.

Landsbibelselskabet, men ikke andre Schriftenvereine var repræsenteret, og kolportage fandt ikke sted.

Diakonisseanstalten i Flensborg havde en mghssøster stationeret i Gråsten, og der fandtes tillige en børnehave (Warteschule) ledet af en diakonisse fra samme anstalt. Institutionen var oprettet af og fik de nødvendige midler til driften hos fru dr Wilhelm Ahlmann, Kiel, hvis mand var bankier. Lokalhistorisk Arkiv i Gråsten oplyser, at børnehaven kunne tage sig af ca 30 børn, og at den gik i stå under 1. Verdenskrig uden siden at blive genåbnet. Den lå Ahlefeldvej 11.

Good-Templar førte på anerkendelsesværdig måde an i kampen mod druk, der især var udbredt i arbejderklassen.

Sektvæsen mærkede man ikke meget til. Adventister havde i vinteren 1907/08 holdt resultatløse foredrag.

Sociale tilstande Steffens fandt, at de særegne sociale tilstande, bl a karakteriseret ved en stærkt fluktuerende befolkning, virkede skadeligt ind på det kirkelige liv. Særdeles mange småfolk var ligefrem forhindret i at deltage i gudstjenesten.

Kirkelig statistik Stemmeprocenten ved kirkelige valg var i 1904 15.5%, 1906 14.3%, 1908 17.1%. M h t dåb, vielse og begravelse herskede der 100% »folkekirkelige« tilstande.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa, ved H P)

Den sidste præst før genforeningen blev sp *L H J Godt* (1912-19) en fjern slægtning af biskop Bertel Godt. I 1919 blev han pensioneret af den tyske stat og bosatte sig i Kiel.

Godts 1. beretning (1915) dækker det sidste seksår (1909-14) forud for 1. Verdenskrig. Den bærer intet præg af affattelsestidspunktet, hvorimod den 2. (1917) meddeler træk af livet i pastoratet under krigen. De behandles hver for sig.

Gudstjenesteordningen var nu den af 2. Gesamtsynode anbefalede. I Adsbøl holdtes samtlige tjenester på dansk. I Gråsten var der i fastetiden 4 ugetjenester, og i trinitatistiden katekiseredes der med de større skolebørn. Der var her et pigekor til støtte for den liturgiske sang.

Gudstjenestebesøget var svagt for den voksne mandlige del af mghen. I Gråsten angives det til 10.2% af det *halve* indbyggertal ved de tyske tjenester, 6.4% ved de danske, formentlig altså godt 8% i gnsn. I Adsbøl var det 6.5% af indbyggertallet.

Altergæster I synodens papirer for 1917 findes et gnsntal for tiden 1909-14 (375.5). Frekvensen beregnes herefter til 17.3% – den var snarere 17.6.

Menighedsliv Bibeltimer afholdtes af og til om vinteren i 2 skoler i pastoratet.

Gustav-Adolfforeningen kunne fremdeles ikke få fodfæste på stedet. Den understøttedes kun ved »det ringe beløb« fra den årlige kirkekollekt.

Landesverein für innere Mission havde derimod nu et lille antal medlemmer i mghen, også nordslesvigsk IM havde kun ringe tilslutning (wenig Anklang), men i det ovf omtalte missionshotel (Missionsheim kaldet) afholdt denne retning månedlige forsamlinger og to årlige missionsuger. Ved disse samvirkede præster fra landskirken med missionens udsendinge (men næppe, synes det, med sp).

Den konfirmerede ungdom samledes af og til i prg til oplæsning af opbyggelseslitteratur eller til selskabslege. Desuden foretog man fælles spadsereture. Skønt dette lyder KFUM-agtigt, havde det vist ingen tilknytning til denne forening.

Af selskaber for ydre mission nød især Breklum mghens understøttelse, og der holdtes så vidt muligt en årlig fest til fordel for dette selskab. Dog havde også Nordslesvigsk Missionsforening venner i pastoratet.

Forstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet, og foruden Bibler fordeltes der kristelige kalendere.

En hindring for overholdelsen af *søndagsfreden* var de mange søndagsturister (Ausflügler) og de deraf følgende sommerforlystelser.

Af socialt betonede organisationer var der en afdeling af der vaterländische Frauenverein, som underholdt to mghssøstre fra Flensborg. Foruden den lejlighedsvise rigelige private velgørenhed i nødstilfælde sørgede et antal familier i Gråsten til stadighed for madlavning til fattige medborgere, der var ramt af sygdom.

Den ovf omtalte Warteschule virkede fremdeles »med velsignelse« og havde godt besøg.

Mod druk virkede i Gråsten en afholdsforening med regelmæssige forsamlinger, og i Adsbøl var der et alkoholfrit værtshus (Wirtschaft).

Sektvæsen gjorde sig kun lidt bemærket. Kun af og til omdeltes sekteriske skrifter i hjemmene. Der var i Gråsten 1 darbyistfamilie – og 2 familier holdt sig til den grundtvigske frimgh i Stenderup! Desuden – muligt efter spaltningen i 1912 – havde nogle medlemmer af nordslesvigsk IM nær tilknytning (enge Fühlung) til Gemeinschaftsverein og Frelsens Hær, vel et tegn på, at Det gamle Budskab ikke havde succes på stedet.

I det hele måtte der ikke klages over *de sædelige tilstande*, om der end fandtes druk i nogle familier. Ligeså forsømtes børneopdragelsen hos mange.

Arbejderbefolkningen var delvis socialdemokrater, men dette gav sig kun ringe udslag i den kirkelige statistik: alle børn blev døbt og konfirmeret, og ved næsten alle ægteskabsindgåelser fulgte den kirkelige vielse efter den borgerlige handling (6 af 60 par ikke kirkeligt viet).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa)

Iflg Godts 2. beretning (1917) var *gudstjenesteordningen* uforandret. Klingbeutelen var nu afskaffet i Gråsten, i Adsbøl gik den endnu rundt, men kun ved nadver- og festgudstjenester.

Gudstjenestebesøg Sp aflægger et af de forholdsvis få direkte vidnesbyrd om en hurtigt opstående og ret hurtigt synkende bølge af »krigsreligiøsitet« omkring august 1914: »Det i den første krigstid gode, delvis meget gode kirkebesøg er i krigens løb atter formindsket og er p t noget ringere end i tiden forud for krigen«. Dette forhold forklares dels ved de mange indkaldelser (se ovf om mænds kirkebesøg) og dels ved kvinders deltagelse i erhvervslivet. I 1914 havde man afholdt ugentlige (»i det hele godt besøgte«), senere kun hverandenugentlige Kriegsbetstunden i Gråsten, men de måtte indstilles i 1916 og blev ikke siden genoptaget. Men som sp bemærker, søndagstjenester og sørgetjenester for de faldne gav jo lejlighed til en belysning af tiden ud fra Gottes Wort.

Børns deltagelse i gudstjenesten var i Adsbøl ringe, i Gråsten tilfredsstillende, endog delvis god.

Søndagsfred Mens før krigen de mange sommerforlystelser (badelivet) var en hindring for hviledagens helligholdelse, så var det nu påtrængende og i mange tilfælde (offentligt) anbefalet søndagsarbejde, der lagde sig i vejen.

Hvad *de sædelige forhold* angår, skriver sp, at »krigstiden i flere henseender har virket opdragende og nyttig (heilsam). Notoriske drankere ser man – vel mere tvunget af nød end adlydende deres egen drift – nu dag efter dag ved arbejdet. Kun hos de såkaldte dannede, som jo kan tillade sig det, forekommer der desværre endnu udskejelser«. Man hører også, at nogle få soldaterkoner opfører sig slet i sædelig henseende.

Sektvæsen Hermed forholdt det sig som før krigen. Der synes ikke i pastoratet at være grobund for sådant, hvilket måske, antager sp, kan have sin grund i mange mghsmedlemmers religiøse og kirkelige ligegyldighed.

Sociale tilstande Krigstiden havde medført alvorlige mangeltilstande. Enkelte arbejdsgivere søgte ved understøttelse at lette deres arbejderes hårde lod. Hertugen havde således bevilget billigt træ til de dårligtstillede. En komité var blevet nedsat i Gråsten med det formål at fremskaffe fødemidler til og fordele dem i byen, »og et enkelt medlem af mghen har gjort sig meget fortjent ved at hidskaffe og udlevere de nødvendige fødemidler, som i længere tid næsten ikke havde været at opdrive på stedet. Dog, dette må man ikke sige højt«.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa ved H P)

Tiden efter 1920

Pastor *L Troensegaard-Hansen* (1920-39) havde allerede været i levende kontakt med landsdelen, da han blev præst i Gråsten. Han var dansk sømandspræst i Newcastle, da den opgave blev pålagt ham i 1917 at tage sig af de sønderjyske krigsfanger. Det lykkedes ham at samle mange af de dansksindede i særlige lejre i England og Irland, formidle hjælp til dem, bl a i stadig forbindelse med dronning Alexandra, og i 1919 at sørge for deres hjemrejse. Han omtales som dygtig og ivrig og, hvad hans person angik, helt tilbageholdende.

I den tyske tid havde unge nordslesvigske landmænd længe søgt sydpå for at lære landbrug, men i tiden op mod 1. verdenskrig, hvor tysk landbrug søgte skjul bag protektionistiske foranstaltninger, mens det danske var kommet ind i nytænkning og ekspansion, blev det mere og mere almindeligt for dem at søge landbrugsskoler (og højskoler) i Danmark. Efter genforeningen glædede man sig så til at oprette egnens egen danske landbrugsskole. Mange placeringer blev foreslået, og navnlig Als ønskede ivrigt skolen. Omsider enedes man dog om at bygge en helt ny skole på Fiskbæk, som den danske stat havde erhvervet ved køb af den sidste Augustenborger Ernst Günther sammen med slottene Augustenborg og Gråsten (der havde vist sig for dyre at indrette til formålet). Den nye skole, som blev indviet 1924, skulle helt være et barn af højskolen, og den unge dynamiske forstander landbrugskonsulent Hans Hansen vedkendte sig varmt dette synspunkt. Man ville uddanne dygtige landmænd og levende mennesker og desuden være en bastion for danskheden i dette noget truede område. Senere forstandere har ledet skolen i samme ånd. Om forbindelse med kirken kan nævnes, at højskoleforstander Aage Møller, Rinkenæs, en tid holdt gudstjenester her hver

måned. Også Adsbølpræsterne har haft nogen virksomhed på landbrugsskolen (Gråsten Landbrugsskoles årsskrift 1949, 1957 og 1974). Nuværende leder er (fra 1973) Filt Jensen.

I det gamle kurhotel, hvormed man havde forsøgt at trække kurbadegæster til Gråsten (efter en smuk dampskibstur fra Flensborg), fik fra 1939 Det unge Grænseværn til huse. Det blev brugt til et vidt forgrenet ungdomsarbejde og blev senere omdøbt til Folkunghus. Her blev *Peter Marcussen* (leder af Det unge Grænseværn fra 1933) stifter af Folkunginstitutet og -bladet og fra 1948 forstander for Folkungskolen, en nordisk efterskole. 1956 blev bygningen købt af Landsforeningen til Gigtens bekæmpelse og fik navnet Christian Xs Gigtsanatorium.

I 1944 blev grænsegendarmeriets chef, oberst *Paludan-Müller* dræbt ved en Gestapoaktion mod hans villa i Gråsten, som kom i brand under kampen. Det lykkedes den daværende sognepræst, pastor *C V Hvidt* (1939-59), at formå tyskerne til at afbryde kampen, så oberstens familie og en ung pige kunne forlade huset. Byens harmfulde beboere gik i strejke efter aktionen.

Den næste præst blev *Kristen Moustgaard-Knudsen* (1959-78). I nekrologer fremhæves hans samvittighedsfuldhed og redelighed. Han og hans kone havde deltaget i mange aktiviteter – det var f eks ham, der startede Gråsten FDF (der kom også pigeklubber), og han havde haft mange tillidshverv (bl a inden for Dansk Kirke i Udlandet). Alligevel havde han ikke været nogen fortravlet mand; det værdsattes meget, at han havde haft tid til at snakke med folk og til at besøge de syge hjemme, og når de var indlagt på sygehus. I ungdomsbevægelserne havde han også interesseret sig for det enkelte barn, og man havde følt, at han havde villet være præst for hele sognet, ikke kun for en lille kreds af meningsfæller (Jyske Tidende, 20/8 og 23/8 1978).

Nuværende præst er siden 1979 *Jens Barfod.*

Skolen

Skolen i Adsbøl tog sig alene af undervisningen, indtil der boede så mange børn omkring slottet, at man fandt det nødvendigt at bygge en »Nebenschule« her, hvor undervisningen udførtes af slotskirkens degn. 1783 byggede den pædagogisk interesserede Frederik Christian II en ny efter forholdene stor skole med ét klasseværelse og en lærerbolig.

Indtil 1851 foregik undervisningen i Gråsten skole på tysk og dansk, i dette år blev så dansk indført som undervisningssprog. Pastor Engel skriver i sin indberetning 1855, at det ikke voldte vanskeligheder; børnene kunne dansk i' forvejen, og viljen var god. Det kunne man ikke sige, at den var hos lærerne Jarck og Lausen. De var begge imod forandringen, sympatiserede med oprørsbevægelsen – og måtte afskediges i 1851. I april kom en ny, danskorienteret degn (C A Ohlsen, 1851-69); vel var der nogen opposition, men den lagde sig efterhånden. I 1864 kom der både en dansk og en tysk klasse. Efterhånden fik Gråsten skole flere lærere og flere klasseværelser, og man forsøgte på forskellig måde at dele sol og vind lige indtil sprogforordningen i 1888.

Ved den da påbudte overgang til tysk undervisningssprog bemærker lærer Holm (1884-1920), at søgningen til dansk undervisning også havde været svag. Godt visiterede Adsbøl, Gråsten og Ladegaardsskov (opf 1843) skoler flittigt. Den sidste var til at begynde med (1868) langt tilbage; han klager også ved de andre skoler navnlig over manglende forståelse hos børnene, sjældnere over manglende kundskaber. Ved visitatsen i 1880 er han gennemgående mere tilfreds, dog finder han børnenes tysk for mangelfuldt.

I 1875 blev den tyske privatskole oprettet, og der findes stadig en sådan (74 børn i 1977-78). 1920-26 forsøgte man sig med en tysk folkeskole. Skolen i Adsbøl blev efterhånden forskole til Gråsten skole ligesom Ladegaardsskov skole og Alnor skole (opf 1913). De to første blev nedlagt henholdsvis i 1972 og 1967, mens den sidste stadig fungerer. Gråsten skole er nu en fuldt udbygget centralskole.

(M H Nielsen: Fattig-, skole-, og kirkevæsenet i Graasten 1699-1769. Sdj årb 1933, s 108 ff; N E Engels indberetning til biskop Boesen 1855. Generalsuperintendentens arkiv 1855-62; Bertel Godts visitatsberetning 1868 og 1871; samme arkiv 1868-80; Den danske Skolehåndbog 1945-78).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 IM, 2 gr, 8 u p; 1934 2 IM, 5 s, 7 up; 1945 2 IM, 5 s, 5 up; 1965 8 borg, 6 s.

Folketal 1860 Gråsten 600, 1910 G 1620, 1921 G 1549, Adsbøl 1000, 1960 G+A 3341, 1970 G+A 3339 (Stat tabelv, 1975 II, Danmarks administrative inddeling), 1976 G+A 3491 (Stat tabelv, 1978 VIII, registerfolketallet 1976).

Antal altergæster 1926 G 700 + A 125, 1934 640 + 117. 1942 780 + 88, 1954 570 + 82, 1966 750 + 130.

Kirkelige aktiviteter (Kir Hdbg 1967) Lidt IM (indremissionær Kai Jacobsen) til og med 1959 KFUM og K. FDF, pigeklub, YM, DdU, tysk frimenighed. Velvilje og megen ligegyldighed.

Kirkebygningerne

Adsbøl Kirken ligger ved et brat terrænfald helt mod øst i sognet. Den består af kor og skib fra romansk tid, gotisk vestforlængelse, våbenhus i nord og træklokkehus fra 1926 ved vestgavlen. Korets højtsiddende krydshvælv er sengotisk. Altertavlen er et maleri, en kopi efter Fra Bartholomeos korsnedtagelse. Messeklokken er sengotisk og anbragt 1908 på korets sydvæg. Klokker fra 1503 og genforeningsklokke tegnet af arkitekt Thorv Jørgensen. Kirkegården, der er fælles for Adsbøl og Gråsten, er udvidet terasseformet ned ad skråningen.

Gråsten Slotskirke er en del af Frederik Ahlefeldt d yngres slot, som blev opført o 1700 i nederlandsk klassicerende barokstil. Slottets n fløj m kirken blev skånet ved branden 1757. Mod s var kirkens første indgang, men 1925 forlagdes indgangen til det næstvestligste fag i s, hvor et vindue er erstattet af en dør. Det svejede tag er m sortglaserede vingetegl og afvalmet mod ø. Det rigt stukkaterede loft over midterrummet er delt i

en midtkuglehvælving og to flankerende tøndehvælv. Alterbordet har et broderet alterklæde skænket af kronprinsesse Ingrid. Altertavlen er en pompøs opbygning fra Gulv til loft. Alle flader dækkes af elegant storakantus, i sidenicherne står legemsstore figurer af Moses og Aron. Der er statuetter af Kristus m verdenskuglen og Johs Døber samt de fire evangelister. Tavlen indeholder fire malerier, nadveren, begrædelsen (efter van Dyck), opstandelsen og himmelfarten. Døbefontens ældste dele er fra o 1700. Messehagel 1943 broderet og skænket af kronprinsesse Ingrid. Af den oprindelige prædikestol på nordvæggen er bevaret himlen. Selve stolen er udført i puds og prydet m stuk. Pulpituret, der hviler på korinthiske søjler, løber rummet rundt. Fra slottet fører en dør direkte til pulpituret i s. Foruden altertavlens malerier findes 72 billeder malet efter stik på lærred på pulpiturets underside og hængende på væggen. To klokker fra 1698 og 1785.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1923 2. kl, 1958 12. kl.

19. 1850-61 **Nikolai Emil Engel,** f Køge 21/12 1812. Forældre: Toldbetjent, lærer Poul Nielsen E og Karen Andersen, dim Jonstrup sem 33, huslærer Hårslev prgd, 24/8 33 lærer Høsten og organist Bregentved slotskapel, 9/7 36 lærer Valløby, 8/5 37 lærer Spjellerup, stud theol Kbh 44, 29/10 46 kantor Vallø, c 15/6 49 (1), g 14/7 37 Kathrine Gjertrude Hinsch, f Burg, Femern, d Gråsten 29/1 90. Forældre: Lærer Burg/Femern Sakarias H og Gjertrude Strube. 9/10 50 sp Adsbøl-Gråsten, d Adsbøl 17/4 61. Svigerfader til sp Øde Førslev-S J T Clausen.

Udg: Psalmebog til Opbyggelse i Kirken, Skolen og Hjemmet. Flensborg 1856, (opr beregnet f konfirmander).

20. 1862-64 **Henrik Georg Clausen Gad,** se sp Tranekjær-Tullebølle.

21. 1864-65 cst **Edvard Carl Thomas Rønnau,** se sp Bov.

22. 1865-70 **Jacob Georg Christian Wulff,** se sp Vodder.

23. 1871-97 **Christian Albrecht Friedrich Müller,** se sp. Nybøl.

24. 1897-1910 **Wilhelm Hans Otto Steffens,** se sp Tønder.

25. 1911-19 **Ludwig Heinrich Johannes Godt,** f Mannheim 13/11 1860. Forældre: Sp Sønderborg Peter Hinrichsen Godt og Anna Dorothea Mannhardt. Dim Had 82, c 87 (2. kar), g Emmy Magdalene Becken, fader: Ejer af Jyndevad mølle Emil Christian Haller B. 88 pers kap Egen, 15/10 90 sp Sørup, 9/11 93 sp Lintrup-Hjerting, 9/8 11 sp Adsbøl-Gråsten, 12 sp Gråsten-Adsbøl (prgd nu flyttet til Gråsten), afsk sep 19, d Flensborg 33.

26. 1920-39 **Lauritz Andreas Troensegaard-Hansen,** f Vindeby, Tåsinge 13/12 71. Forældre: Skibsfører og reder Carl H og Ingeborg Cathrine T. Dim 91, c 12/1 98 (h), g 1) 19/1 1901 Jenny Cathrine Alma Hansen, f Garaushult/Værstad/Vexiø/Sverrig 7/5 71, d Gråsten 2/3 38. Forældre propr Christian H og Anna Marie Larsen. G 2) 23/6 40 Anna Marthea Mourier, f Frederiksberg 24/8 05. Forældre: Kaptajn Århus Christian Frederik M og sygeplejerske Marie Schmiegelow. 20/2 1898 prv medhj Svendborg, Vor Frue k, 29/1 1903 sømandspræst Newcastle-Hartlepool, afsk 17, 14-19 pr for de sønderjyske krigsfanger i England, 23/7 20 sp Gråsten-Adsbøl, afsk 26/6 39, d 29/1 45.

27. 1939-59 **Conrad Vilhelm Hvidt,** f Kbh 1/4 1890. Forældre: Højesteretsassessor Edv Theodor Daniel H og Elise Cathrine Francisca Rothe. Dim Kbh 1908, c 14 (1), g Frederiksberg 1/5 19 Ellen Ricard Nandrup, f Frederiksberg 18/9 1892. Forældre: Læge Stephan N og Mathilde Ricard. Sekondløjtnant infant, 13/3 17 prv medhj Kbh Filips k, 1/4 21 kkp sst, 13/8 21 sp Ballum-Skast, 19/1 31 sp Brabrand-Årslev, 6/10 39 sp Gråsten-Adsbøl, afsk 59, d 5/10 79.

28. 1959-78 **Kristen Moustgaard Knudsen,** f Gimsing 11/9 1913. Forældre: Gdr Kristen Johannes K og Kirstine Damgaard, dim Viborg 33, c 39 (h), g Vejrum 5/8 40 Eva Marie Hansen, f Kbh 22/11 14. Forældre: Forretningsfører Julius Frederik H og Agathe Vilhelmine Jensen. 39 huslærer Egeløkke, 6/7 40 hjpr Jelling-Hover, 23/2 45 sp Hammelev, 18/6 59 sp Gråsten-Adsbøl, d 19/8 78.

29. 1979- **Jens Barfod,** f Voldum 11/12 1941. Forældre: Sp Højer Mogens B og Rosa Karstoft. Dim Had 61, c Kbh 72, g Grethe Thuesen, f Esbjerg 10/1. Forældre: Fiskeskipper Hans Th og Hilda Frandsen. 1/2 72 rkp Kastelskirken, 1/9 72 sømandspræst og præst for ambassaden Lissabon, 1/4 79 sp Gråsten-Adsbøl.

Litt: Trykte kilder: Trap 1967; Kirkelig Håndbog 1923-75; Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938; H Hejselbjerg Paulsen: Den Nordslesvigske Kirke II, 1948; Kirkekalender f Slesvig Stift 1862, s 48 ff; A D Jørgensen: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab, 1901; Johs Ahlmann: Allerlei aus Gravenstein, 1928; Tilde Svensson: Gråsten gennem skiftende tider I-II, 1958; A D Jørgensen: Gråstens ældre Historie, 1889; Timoleon und Emmanuel. Briefwechsel zwischen Friedrich Christian und Jens Baggesen. Udg af Hans Schulz 1910; M H Nielsen: Træk vedr Fattig-Skole og Kirkevæsen i Gråsten 1699-1769. Sdj årb 1933, s 101 ff; Johan Hvidtfeldt: Augustenborgernes 100-års jubilæum på Gråsten. Sdj månedsskr 1949, s 161 ff; J Hvidtfeldt: Augustenborgerne og de gråstenske bønder. Sdj månedsskr 1950, s 15 ff; Hans Magle: Jürgen Brag. Sdj månedsskr 1955, s 113 ff; V H Gregersen: Mere om Jürgen Brag. Samme skrift s 135 ff; slotsgartner Hans Peter Petersens erindringer. Sdj månedsskr 1957, s 36 ff; Hans Worsøe: Gråstens fattiggård. Sdj månedsskr 1960, s 208; Morten Kamphøvener: Træk af Gråstens historie. Sdj månedsskr 1971, s 170 ff; Bjørn Kornerup: En sønderjysk præstegård. Personalhistorisk tidsskrift 1956, s 65 ff; C A Burchardi: Beschreibung des Kirchspiels Azbüll. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1792, s 338. Mette Smed: Gråsten slotskirke – et senortodokst rum. Had stiftsbog 1980, s. 39-69.

Utrykte kilder: Aage Dahls samlinger; Paul Nedergaards samlinger. Præsteindberetninger 1855-62. Generalsuperintendentens arkiv 1868-80; Åbenrå provstearkiv, La Aabenraa.

Angående den tyske frimenighed, oprettet 1927, se s 82 f.

FELSTED

Af J H Jensen, JWO og HP

Topografi

Areal 4611 ha. Felsted sogn omgives af Ensted, Kliplev, Kværs, Adsbøl og Varnæs sogne i Åbenrå provsti, af Ullerup sogn i Sønderborg provsti og af Åbenrå fjord.

Fra naturens side er det et typisk østkystsogn, hvis overflade er aflejret af den sidste istids bundmoræne. Den jyske højderyg har syd for Åbenrå retning vest-øst. Kun dele af sognet afvandes derfor gennem små bække til Åbenrå fjord (eller Als fjord). Rudbæk søger til havs gennem en kort tunneldal, indrammet af bratte, til dels skovklædte skråninger. Der er her formet et landskab med kraftige linier og af usædvanlig naturskønhed. Bækken danner sogneskel mod Ensted. Mod øst danner Dyrbæk sogneskel mod Varnæs. På sit nedre løb har den skåret sig dybt ned i en v-formet dal, afgrænset af stejle skrænter, som er bevokset med tæt løvskov helt ned til fjordbredden. Mellem de 2 vandløb er der en høj, skarpt afskåret klintekyst. De øvrige sognegrænser er ikke på samme måde markeret af naturen. Fra sognets højeste punkter i den nordøstlige del (ca 75 m) har man en storslået udsigt, der begrænses af Åbenrå skovene, Løjts massive bakkeland, Haderslev næs, Fyns kyst, Als og landet omkring Flensborg fjord. Derfra ses også hele sognet i fugleperspektiv, et frugtbart, bølgende bakkeland, gennemkrydset af levende hegn. Hækkene langs vejene er dog stort set borte. De tæller med blandt bilismens ofre, og ud over markerne er de blevet færre. De moderne landbrugsmaskiner kræver plads at røre sig på. Trods alt er dog sognet stadig rigt på skønhedsværdier. De vide perspektiver er ikke ene om buddet. Der findes talrige steder, hvor man kan glæde sig over det begrænsede landskabs ynde og fine harmoni.

Henved 3/4 af gårdene og en endnu større del af husmandsbrugene er udflyttere. Udflytningen begyndte efter udskiftningen i 1770erne og blev senere fortsat. Af de adelige gårde, Skovbølgård, Grøngrøft og Kiding – den sidste oprettet 1716 på en nedlagt landsbys jord – er den første og den sidste i dag proprietærgårde. Skovbølgårds meget smukke og fredede hovedbygning minder stadig om fordums storhed. Grøngrøft blev 1945 overtaget af den danske stat og er blevet indrettet til skolehjem. I 1920'rne afgav Kiding og Grøngrøft betydelige arealer til oprettelse af ca 50 statshusmandsbrug, hvorefter husmændene udgjorde den talrigste gruppe inden for landbruget. De sidste årtiers udvikling har imidlertid vendt strømmen. Kun få husmandsbrug drives endnu på gammeldags maner. Oftere har ejeren taget plads som lønarbejder. Mange småbrug er i realiteten nedlagt, idet jorden er solgt fra eller bortforpagtet. Gårdene er blevet familiebrug. Kun få af dem har faste medhjælpere, og hustruen har tit udearbejde. Byerne præges i stigende grad af parcelhuse. I Felsted og Felstedskov har de dannet hele ny kvarterer. Da sognet ingen egentlig industri har, må mange søge beskæftigelse andetsteds, især på Danfoss, i Åbenrå, Sønderborg eller Gråsten. (J H J).

Hovedfærdselsårer er Åbenrå-Sønderborg landevej, der går tværs igennem sognet (med stikvejen til Gråsten), og kystvejen, der i begyndelsen følger klinten, men senere mod øst viger ind i landet med retning mod Varnæs.

Byer Felsted med kirke, prg, ty prbolig, centralskole, ty privatskole, bibl, kommunekont (i den gl skolebygn), sportspl, kroer, bank- og sparekassefilialer; Tumbøl med kro; Tråsbøl med radiokædestation; Svejrup; Gl Skovbøl og Felstedskov.

Bebyggelser Nørballe, Felsted Mark, Slyngsten, Bøgholm, Tråsbøl Vestermark, Stensvang, Tumbøl Søndermark, Tråsbøl Søndermark, Kiding mark (statshuse udstykket fra Kiding), Skovbølgds Mark, Ny Skovbøl, Vælkær, Strandgade.

Gårde Kiding, Skovbølgd, Grøngrøft (ikke længere landbrugsejendom), Thaysensgd, Gl Egegd, Vestergd, Kandrupgd, Overballe, Tjørneballe, Skræffelgd, Rønhøjgd, Krusmølle (mølleri nedl), Felsbæk mølle (mølleri nedl), Tastegd, Stenneskær, Lyngskov, Højholtgd, Slyngstengd, Nålbjerggd, Østerholm, Højbjerg, Kalkær, Havbjerggd, Hisselgd, Skovridergd, Tralskov.

Skove Der findes en del mindre skove, alle privat ejede, i sognet. De største er Syvmandsskoven, Tralskov, Kiding Tykke, Hatten, Plantagen. Der hører 23 ha skov til Fredehjemmet Grøngrøft.

Fredede oldtidsminder 1 langdysse u kammer nordligt i sognet og 5 høje.

Stemmeafgivelse til flg tyske rigsdagsvalg 1871 307 da, 45 ty; 1884 233 da, 19 ty; 1912 294 da, 53 ty, 15 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 1108 da, 106 ty (tilrejsende 118 da, 81 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 534 da, 13 ty, 32s; 11/4 1924 433 da, 16 ty, 100 s; 16/11 1932 539 da, 92 ty, 219 s; 3/4 1939 971 da (herunder 132 danske nazister), 156 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 961 da, 97 ty; 14/5 1957 996 da, 114 ty; 23/1 1968 1133 da, 69 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først dels under Gråsten herredsfogderi (Felsted, Felstedskov, Tråsbøl og Tumbøl komm) og dels under Grøngrøft godsdistr. og Skovbølgd godsøvrighed. Fra 1889 udgjorde sognet sammen med Varnæs sogn Felsted amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Felsted, Felstedskov, Grøngrøft godsdistr, Skovbølgd, Svejrup, Tråsbøl og Tumbøl.

Felsted kommune blev i 1970 indlemmet i Lundtoft storkommune. Felsted by blev centrum for den nye kommunes administration.

Den ældre præsterække

Sognets præsterække kan måske føres tilbage til før reformationstiden. I et notarialdokument fra 1520 oplyses således, at præsten hr *Nicolaus Tukoni* tidligere havde haft sognekaldene i Ensted

og Felsted. Der kan næppe være tvivl om, at han er identisk med den *Klaus Tygesen,* »Kirkeherre til Felsted«, som i 1504 medbeseglede et sognevidne ved Felsted kirke (JHJ).

1. (1555)-ca 75 **Jørgen Lorentzen Schrøder (Sartorius),** g, sp Felsted, d her. Fader til 2. Svigerfader til sp N-S Brarup T Jacobsen.

2. ca 1575-72 **Jørgen Jørgensen Schrøder,** f Felsted, 1558 rektor Odense, 60 rektor Flensborg St Mariæ sk, ca 75 sp Felsted, d her 6/7 92.

3. 1592-(1625) **Jørgen Beyer (Bavarus),** f Tønder. Forældre: Borgmester Tønder Andreas B og Agathe. Imm Rostock 1587, g, 92 sp Felsted, d her ca 1625. Fader til 4 og diakon Egen Andreas J B.

4. (1625)-60 **Jørgen Jørgensen Beyer,** f Felsted. Imm Rostock 1620, imm Königsberg 22, g Anna f ca 07, d Felsted 15/8 91. 25 adj min cum spe succ Felsted, sp sst, d Åbenrå 11/3 60. Han er muligvis død her under flugt for polakkerne.

I 1625 er han adjunkt i Flensborg, hvorfra han vel samme år eller dog meget snart efter blev valgt til sognepræst i Felsted. Hustruen sad enke i 31 år og er omtalt i en senere tilføjelse i sognets ældste kirkebog (1684-1767). Skriften røber, at tilføjelsen skyldes pastor Mørk Hansen. Den lyder: »Anna. Sal Jørgen Bejers, fordum velfortjent sognepr her på stedet, efterleverske † 1691 84 år.« (JHJ).

5. 1660-82 **Adolph Jensen Lund,** f Dybbøl. Forældre: Sp Dybbøl Jens Jensen L og Anna Pedersd Fabricius. Dim Flensborg 1641, imm Rostock 10/3 s å, imm Kbh 15/4 43, g 1) ..., d 60. G 2) Dorothea S, 56 adj min cum spe succ Felsted, 59 i Åbenrå p g a krigen, 11/3 60 sp Felsted, d her 12/5 82.

6. 1682-1726 **Andreas Petersen (Petræus),** f Møgeltønder (?), imm Kiel (?) 19/4 1671, imm Kbh 2/9 74, g 86 Birtha (Brigitta) Hansd, f Sønderborg 19/7 71, d Felsted 9/10 1752. Forældre: Kgl pensionær (forpagter), diggreve og husfoged Hans Paulsen og Anna Marie Steuermann. 82 sp Felsted, d her 26. Fader til 7 og sp S Løgum P Petræus. Svigerfader til provst Tønder J J Arends og sp Nybøl (Tønder provsti) O H Lützen.

A P modsatte sig i 1718, at Kingos salmebog blev afløst af Varnæssalmebogen, udgivet af hans nabopræst, Bertel Ægidius, Varnæs. Hans begrundelse herfor var, at salmesangen alligevel var en »skrålen op«, og så var det bedre, at folk af hjertet sang nogle få salmer, som de kunne udenad, end at lade dem »lalle op« af andre uden at forstå ordenes mening(!) Kirkebogen er ført på dansk i hans tid (J H J).

7. 1726-67 **Andreas Andresen Petræus,** f Felsted 3/4 1693. Imm Jena 12/6 1713, g 17/10 36 Anna Christina Volckhard, f Bjolderup 14, d Felsted 42. Forældre: Sp Bjolderup Christian Abrecht V og Anna Margaretha Martini. 10/6 26 sp Felsted, afsk 67, d Freesenhagen 21/7 82.

Provsten i Tønder provsti, som Lundtoft herred hørte under til 1850, Johannes Ahrendt, var gift med A A Ps ældste søster. A var grebet af pietismen, og det er muligt, at han påvirkede svogerens kristendomssyn. I hvert fald blev der ansat en ung pietist, Jes Michelsen, som skoleholder i Skovbøl, og han begyndte med sps billigelse at holde lægmandsforsamlinger, der samlede stor tilslutning, især af ungdom.

I A A Ps tid blev der oprettet skoler i sognets landsbyer, og præsten var ivrig efter at bringe dem ind under kirkens kontrol, hvilket dog vakte modstand, jfr ndf. Pietismen slog vistnok ikke an i menigheden, i en visitatsindberetning fra 1741 hedder det, at kirkebesøget kun var mådeligt. 1767 søgte pastor Petræus sin afsked og tog bolig på det lille gods Freesenhagen ved Læk, hvor 3 af hans søskende i forvejen var bosat. Han gik over til at føre kirkebøgerne på tysk. (J H J).

8. 1767-1815 **Niels (Nicolaus) Petersen Meyland,** f Varnæs 23/1 1739. Forældre: Sp Varnæs Peter Johansen M og Ingeborg Cathrine Schrøder. Dim Tønder, imm Jena 3/10 60, imm Kbh 13/10 63, c 64, g Felsted 26/10 73 Ingeborg Bruhn, f Åbenrå 23/10 46, d 17/1 1832. Forældre. Skipper Åbenrå Jørgen B og Marxie Dorothea Holtz. 64 uord medhj Varnæs, 24/8 67 adj min cum spe succ Felsted, s å sp sst, afsk 16/12 15, d her 8/10 19.

N P Ms teologiske ståsted fremgår ikke ganske klart af kilderne, omend det siges, at han var en agtværdig præst af gamle sæder og gammel tro (Mørk Hansen). Han var i hvert fald ikke rationalist, men modsatte sig kraftigt indførelsen af Adleragenden 1797-98 (H H P, Sdj årb 1934, s 205) med dækning i menigheden. Fra hans hånd foreligger en »dødebog«, d v s en bog med nekrologer over ca 1500 sogneboere fra årene 1767-1808, en guldgrube for lokalhistorikere. Den omhandler *alle* samfundslag. (J H J).

9. 1816-26 **Lorenz Peter Hoeck,** f Asset, Løgumkloster 28/3 1770. Forældre: Boelsm Asset Hans Petersen H og Anna Petersd. Dim Tønder 92, imm Kiel 26/4 s å, imm Kbh 2/9 95, c 19/10 s å (h), g Had domk 11/11 98 Charlotte Hedwig Jürgensen f Had 74, d Bovrup 37/1 1843. Forældre: Kbmd og rådmd Had Jens J og Lucia Raben. 21/9 98 sp Ensted, 14/5 16 sp Felsted, d her 11/3 26.

L P H, der omtalt ovf under Ensted, var rationalist. Han skriver således i en indberetning fra 1817: »Endskønt det gamle, danske Ritual her altid har været i Brug, saa indførte jeg straks uden noget Præludium den slesvig-holstenske Kirkeagende, og der sporedes ikke den mindste Utilfredshed hermed«. (H H P, Sdj årb 1935, s 163). Et andet træk hos ham, der peger i retning af rationalisme, var hans interesse for og dygtighed i jura, der dog havde gjort ham upopulær i Ensted. Det får stå hen, om det samme blev tilfældet i Felsted. Da hans forgænger, pastor Meyland, der havde levet sine sidste år som kådner, blev begravet, gjorde provsten i henhold til gl hævd krav på offeret, men præsten protesterede. Han havde begravet en kådner og agtede derfor at beholde offerpengene. Det var i den henseen-

de irrelevant, at kådneren tidligere havde været præst, sagde han(!) (J H J). I modsætning til sine forgængere og efterfølgere førte han kirkebogen på dansk.

10. 1826-45 **Diderik Jessen,** f Holbøl 18/3 1781. Forældre: Degn Holbøl Jørgen J og Trincke J. Imm Kiel 22/10 1802, c Gott 06 (2. kar), g 10 Frederikke Christine Margrethe Brodersen, f Koslev 2/10 90, d Felsted 6/9 30. Forældre: Sp Koslev Christian Frederik B og Elsabe Blume. 11/9 08 sp Kværs, 17/10 26 sp Felsted, d her 22/9 45. Fader til sp Ulkebøl Georg F J, konrektor Had Christian Peter J og rektor Had Peter Heinrich J.

Under J, der ligeledes var rationalist, men mere moderat end 9, ændredes liturgien igen i konservativ retning, og provst Ahlmann, der i 1830'rne fandt hans forkyndelse tør og uden liv, endte med at betegne ham som en tro sjælesørger og en af de værdigste blandt de ældre. Især fremhævede han hans indsats for skolevæsenet og børnenes kristendomskundskaber, som gjorde store fremskridt i Js sidste år. Jessen havde også god kirkegang, i hvert fald fra »middelklassen«. (A P T VII, s 137).

I hans tid begyndte de nationale modsætninger at spire frem i hertugdømmerne, i begyndelsen dog kun inden for en talmæssig snæver kreds. Felstedpræsten, som havde tysk hussprog og genindførte tysk i kirkebøgerne, holdt sig dog uden for politik og har sikkert følt sig som den dansk-tyske helstats loyale tjener (J H J).

11. 1846-50 **Bertel Petersen Godt,** f Rinkenæs 17/9 1814. Forældre: Gdr Rinkenæs Hans Christian G og Øllegaard P. Dim Flensborg 34, imm Kiel 23/10 s å, imm Berlin s å, c Gott 39 (2. kar m s r A), g Augustenborg 16/10 42 Christiane Caroline Louise Petersen, f Augustenborg 14/8 19, d Slesvig 17/9 73. Forældre: Fyrstl hofråd Joachim P og Charlotte Christine Louise Hinrichsen. 17/6 42 sp Rinkenæs, 27/2 46 sp Felsted, afs 17/10 50, 25/7 51 hjpr Hagen, 10/5 53 cst vikar Haspe-Westerbauer, 29/7 s å sp Enneperstrasse, 9/4 64 cst sp Broager og cst provst Åbenrå-Sønderborg provstier, s d s å sp Grundtoft, afsk her 23/4 65, 1/8 s å cst gensup Slesvig, 6/9 s å fast ans, 18/1 66 dr theol h c Kiel, 29/4 68 medl slesv-holst Konsistorium, d Slesvig 12/6 85. Se også s 43. G havde som vikar i Felsted gjort dybt indtryk på menigheden, der ansøgte om hans udnævnelse, skønt han ikke havde søgt embedet og egl var for ung dertil; og da han derved blev præsenteret til valg, fik han overvældende majoritet. Kirkegangen voksede da også i G's tid (A P T VII, s 136).

Tiden 1850-1920

Den første og eneste danske sp efter treårskrigen blev *Mourits Mørk Hansen* (1850-64). Han var præstesøn fra Todbjerg ved Århus, c fra Kbh og især påvirket af H L Martensen. 1844-48 var han kapellan og kateket i Nykøbing F. Allerede i studentertiden var han politisk interesseret og havde stade på de nationalliberales højre fløj. 1848 valgtes han til medlem af den grundlovgivende rigsforsamling. 1850 blev han konstitueret som sp i Felsted og året efter valgt næsten enstemmigt af menigheden. I sin tiltrædelsesprædiken lovede han ikke at drive politik fra prædikestolen, men som ungdomslærer og skolernes tilsynsmand at gøre alt for at styrke kærligheden til modersmål og fædreland. Løftet blev holdt. Mørk Hansen var en myndig og dygtig præst, han samlede en stor og voksende menighed og blev i sjælden grad afholdt og respekteret af befolkningens store flertal. Over for sognets fåtallige, men socialt højt placerede tyskere var han fast og vagtsom. 1859-63 var han medlem af stænderforsamlingen i Flensborg, valgt af gejstligheden, og det var især hans dygtige ordførerskab dér, som fik tyskerne til at betragte ham som en farlig mand. 1864 blev han 2 gange arresteret, hvorpå han til menighedens sorg og harme blev afsat, formelt fordi han følte sig bundet til sin ed til Chr IX. 1866 blev han udnævnt til sp i Vonsild, hvorfra han opretholdt forbindelsen med sin gamle menighed, se ndf. Han efterlod sig et rigt forfatterskab; specielt »Livs-Erindringer«, udgivet af H V Gregersen og udsendt af Historisk Samfund for Sønderjylland i 1968, tegner et levende billede af denne betydelige præst.

I beretningen til bispevisitatsen 1856 kalder han Felsted for et godt sogn, dog med visse reservationer: »I Almindelighed hænger Folket her ved de gode, gamle Sæder og har en mærkelig – ofte vistnok utidig – Frygt for alt Nyt. – Af herskende Laster synes Gjerrighed at gaae i Svang, hvilket vistnok for en stor Deel ligger i Tiden, som medfører almindelig Velstand og Overflod uden at give den aandelige Dannelse, som lærer at bruge Guds Gaver ret«.

Han foretog en del liturgiske ændringer bort fra Adlers agende og anvendte dels Mynsters udkast til alterbog, dels den gamle af Bagger. Kirkegangen var meget god og bedredes i hans tid (Livs-Erindringer, s 124). De senere beretninger fra 1859 og 1862 indeholder intet væsentligt nyt.

Efterfølgeren *Claus Theodor Jessen* (1864-81), der tidl var læreruddannet i Segeberg og Skårup, var trods sin kandidateksamen fra København 1861 afgjort tysksindet. Mørk Hansen fik et dårligt indtryk af ham, bl a fordi han var smålig ved afregningen i anledning af embedsskiftet og prøvede at tilegne sig de indkvarteringspenge, der blev udbetalt efter krigen. (Livs-Erindringer, s 244). Han skal være fuldstændig glemt i sognet, ligesom ingen tradition skal have bevaret noget træk om hans færden dér (J H J).

B G havde en ganske anden opfattelse af ham, hvilket måske ikke kan forundre. Beretningen fra generalvisitatsen 1868 (den første efter krigen) indledes med et udfald mod Mørk Hansen, der kort forinden gennem udspredelse af falske rygter og dulgte trusler (Vorspiegelungen und Einschüchterungen) havde forsøgt at holde befolkningen borte fra visitatsgudstjenesten. Det lykkedes ham imidlertid ikke, siger B G. Pastor Jessens prædiken var iflg BG god, og katekisationen næsten god. Han bliver rost også i de føl-

gende beretninger, kun i 1874 er biskoppen lidt bekymret over pastor Jessens stærke engagement i selskabslivet. Bekymringen viste sig at være ugrundet. I 1880 lyder karakteristikken: »Sognepræsten er dygtig, afholdt og agtet, lever mere tilbagetrukket end før«.

Også de kirkelige forhold i sognet er stort set tilfredsstillende. Kirkebesøget er stort og konstant, altergangstallet er dog stagnerende eller svagt faldende, til dels p g a af udvandring af dansksindede. Den sædelige tilstand er god, omend den ikke helt står på højde med den kirkelige. Den danske agitation går noget tilbage i slutningen af 1870'erne Den første beretning fra 1868 taler også om interesse for Gustav-Adolfforening, missions- og bibelsag, men disse emner omtales ikke i de senere.

Fra pastor C T Jessens tid er gennemgået 4 beretninger (1868, 69, 80, 81). De to første – behandlet for sig – er udførlige, de to sidste (til synoden) magre. Den første indeholder vidtløftige betragtninger vedr sps syn på kirkens bodspraksis, interessante ved deres fremadvisende karakter i en tid, da denne praksis faktisk var brudt sammen, og man droges med ynkelige rester af den. Den anden udmærker sig ved sine momenter af politiske overvejelser.

Gudstjenesteordning I liturgien havde Jessen ikke foretaget ændringer siden sin overtagelse af embedet (1868). Fasteprædikener holdtes efter bestemmelserne, kirkekatekisationer regelmæssigt, begge tjenester med godt besøg. Ved de sidste var det endog så godt, at der ofte ikke var plads til de fremmødte børn. De voksne forlod sjældent kirken, før overhøringen var forbi (1868, 69). Salmesangen var mådelig – ved læreransættelser tog man måske mere hensyn til ansøgerens politiske brugbarhed end til hans faglige kvalifikationer – herunder hørte jo også kirkesang (1869).

Gudstjenestebesøg Med dette var der kun årsag til tilfredshed, nok kunne det blive bedre, »men kirken er på søndagene og ved evt særtjenester gennemgående fuld (besetzt), og de politiske betænkeligheder, som i denne henseende og også m h t altergangen var temmelig fremtrædende i 1864, er nu så godt som forsvundet« (1868). I 1869 var kirkegangen sehr gut, »selv om også politikken med den tilladte frihed for propaganda og agitation gør stort afbræk i samfundsliv og omgangsformer i befolkningen«. Værst stod det til i de nordlige distrikter – om her menes i sognet eller i Nordslesvig som helhed kan ikke ses af sammenhængen. Under alle omstændigheder, på det kirkelige område mærkede man mindst til disse fortrædeligheder.

Altergæster 1865 1196 (59.1%), 66 1241 (61.3%). Tal for 68 er ikke opgivet.

Menighedsliv Jessen mener, at der i sognet nok var sans for ydre mission, og der var Zweigverein af Gustav-Adolfforeningen, hvilket vel må forstås derhen, at forstanderskabet var tilmeldt denne organisation. Deltagelsen (die Betätigung) var tiltagende; men det uafgjorte i Nordslesvigs statsretlige stilling (Pragerfredens § 5), især de muligheder, man fra Danmark foregøglede de fraskilte landsmænd, virkede fremdeles forstyrrende ind på kirkelivets område (1868). Dette tema udvikles nærmere i 1869, da det kirkelige og sædelige liv beskrives som værende godt, dog at det politiske uvæsen (Treiben) fra begge sider virkede nedbrydende »og med rette kan betegnes som en stor hindring for trivselen«. Værst var det med dagbladenes – hidtil undervurderede – indflydelse på det åndelige liv: »Blade, der gør krav på at tale for statens vel, fører i en kristelig stat et sådant sprog: heri ligger en stor hindring!«

Åbenbare foragtere af kirke og nadver (= folk, der holdt sig borte) fandtes ikke; men i den første tid efter 1864 havde den politiske agitation også haft sin virkning her, men det var nu et overstået studium.

Husandagt og bordbøn var ikke sjældent forekommende, og der var ikke grund til klage over sædeligheden: i treåret 1865-67 var der født 223 børn, hvoraf 15 (6.7%) var »uægte«.

Søndagsfreden blev stort set overholdt, og sp benyttede hvert år den foranledning, en given tekst måtte frembyde, til oplæsning af sabbatsforordningen.

Konventikler afholdtes ikke, og der var efter sps skøn ej heller baggrund herfor.

En særlig omtale fortjener Jessens overvejelser angående kirkens opgave som moralvogter ved dåb og nadver. Hans tese er den, at *kirketugt* og *kirkebod* er forskellige kategorier, som må holdes ude fra hinanden. Egentlig tugt i form af bodsreglement, band og udelukkelse *er* gået af brug. Det »tugtende« moment m h t fødsler uden for ægteskab og deflorerede brude ligger nu kun i præstens tiltale, ved dåb desuden gennem streng hævdelse af en lokal skik (gewiss schöne Sitte): faderen er *ikke* til stede i kirken under handlingen. Ved ægtebørns dåb kræver skikken ubetinget faderens nærværelse »for ligesom at konstatere den ægteskabelige fødsel som sådan«. Skikkens magt er så stor, at hvis faderen skulle være forhindret, lader han endog sin fraværelse undskylde. Ved vielse af svangre brude bæres brudekransen sjældent. I sådanne tilfælde skal præsten, mener Jessen, vare sig for at optræde som enten læge eller politi, hans opgave er kun at skærpe mghens sans for det passende (das Gefühl für das decorum).

Tugt og bod omkring skrifte og altergang for ubodfærdige syndere skal behandles med endnu større varsomhed. Da kasuistik er udelukket, afhænger alt af præstens takt. Her drejer det sig nemlig ikke om udvortes tugt og smukke skikke. Udelukkelse fra sakramentet er næppe tænkelig, når der foreligger ret skrifte, hvortil skriftetalen skal hjælpe på vej. Den kan også overvinde magi i forbindelse med nadveren (fri oversættelse af Jessens opus operatum = udført værk, et udtryk fra middelalderlig teologi), da synderen jo skal stå til regnskab for Gud, ikke for præsten. Kirketugten må heller ikke maskere sig som en *betinget absolution;* thi en sådan tager liv og kraft ud af ordet om syndernes forladelse og gør følgerne af en ubodfærdigs nadvernydelse end strengere.

Om *skolevæsenet* hedder det, at lærernes embedsførelse havde været særdeles afhængig af »den politiske fortid« – naturligvis landsdelens tilknytning til Danmark, men at der dog ikke havde været noget væsentligt at lægge dem til last.

Sociale tilstande Der sørgedes godt for småfolk og fattige, og sp havde selv i vinteren 67/68 gjort en indsats for at bedre på deres kår: han havde i hvert skoledistrikt udsendt en opfordring til bønder og godsejere om at tegne sig for et kvantum korn til en bestemt pris, 9 Mk 6 Sk og 7 Mk 7(?) Sk for hhv en tønde rug og en tønde byg. Derefter havde han indkaldt et møde, på hvilket man drøftede sagen, og præsten gentog sin opfordring. Ingen undslog sig, så alle blev hjulpet. I denne sammenhæng fremhæves godsejer Bachmann, Grøngrøft, for at være gået i spidsen for storbesidderne.

(Generalsups arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa, ved H P)

Jessens første beretning til synoden (1880) meddeler blot, at *kirkebesøget* var tilfredsstillende, i 1881 betegnes det som godt. Der lægges desuden vægt på den samlede mghs og den enkeltes beredvillighed til hjælp i nødstilfælde. Husandagter holdes ikke sjældent, men

sp ville i de fleste tilfælde ikke anbefale deres afholdelse!

Kirkelig statistik Valgdeltagelse 1881 5.2%.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, La Aabenraa, ved H P)

Efter Jessens forflyttelse til Øsby fulgte *Emil Christian Johannsen* (1881-83), der var sp i Holbøl. Han blev valgt af mghen efter tilskyndelse af Mørk Hansen, der af sognets ledende danske var indbudt til at påhøre prøveprædikenerne. Han var som forgængeren tysk, men på en sådan måde, at han gjorde den slesvigske tyskhed ære. Han erkendte, at M H havde sat et præg på sognet aera perennius (varigere end malm), og det gav han udtryk for i et smukt privatbrev i anledning af fru Mørk Hansens død 1882. Selv døde han det flg år i en alder af 40 år.

Han efterfulgtes af sin ældre bror.

E C Johannsen nåede kun at afgive to – korte – beretninger til synoden (1882, 83).

I den første ansætter han den gnsn *kirkegang* til 150-200 (7.0-9.3%), i den anden meddeles, at der på 5. s e trin 1882 var 144 voksne i kirke, det sædvanlige antal (6.7%, indbyggertal 2146). *Kinderlehre* havde der hidtil kun været på fasteonsdage (1882), i begyndelsen med stor deltagelse, senere sløjende stærkt af. I kirken var der orgel, men intet kor. Bibel- og missionstimer havde endnu ikke været afholdt, men sp havde i sinde at påbegynde dem i vinteren 83/84. M h t dåb og vielse herskede der 100% »folkekirkelige« tilstande, og der fandtes ikke *sekterere*.

Vi får fremdeles den oplysning, at det i Felsted var skik kun at gå til alters én gang om året, hvoraf kan sluttes, at den procentisk set svage deltagelse faktisk var udtryk for en ganske god altergang (1883).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, La Aabenraa, ved H P)

August Heinrich Johannsen (1884-1905) var *dansksindet* og blev valgt efter anbefaling af Mørk Hansen. Der opstod et fortroligt forhold mellem de to præster og ledende danske i sognet, ikke mindst til den begavede gårdejer Jørgen Iversen i Svejrup. A H J måtte i øvrigt vogte sig for at lade sin dansksindethed komme alt for tydeligt frem, og af den grund »kom han altid for sent til valgene« (Meddelt J H J af Jørgen Iversens datter, Marie Nissen, Tingbjerggård). Ved Mørk Hansens død 1895 foreslog Jørgen Iversen, at kirkeforstanderskabet skulle lægge en krans på hans båre, og præsten gav straks sit samtykke. Det fik han ubehageligheder for fra myndighedernes side. I sin derom afgivne erklæring forsvarede han sig med, at Mørk Hansen »als Pastor der Gemeinde Feldstedt segenreich wie kein anderer Geistlicher gewirkt habe und überall in der Gemeinde in sehr ehrenvollem Andenken stehe«. Det hindrede dog ikke, at sp pådrog sig en irettesættelse. Johannsen var meget afholdt i sognet og kunne glæde sig over god deltagelse i gudstjenesten. (Livs-Erindringer, s 278, 307-308).

A H Johannsens to beretninger til synoden – 1887 og 1890 – er som broderens kortfattede.

Liturgien var meget enkel (sehr dürftig), og så snart den musikalske vejledning til den af Konsistoriet foreslåede ordning forelå, ville denne straks blive indført. Fra synoden 1896 oplyses, at Felsted nu havde fået en »rigere liturgi«.

Der var ingen særtjenester, men katekisation på trinitatissøndage uden altergang. De besøgtes godt af børn, men også voksne var til stede.

Gudstjenestebesøget var godt, på almindelige søndage 100-400 (4.8-19.2%), stærkt afhængigt af vejret og vejforholdene i det udstrakte sogn. Tallet på gifte arbejdere, mest i fattige kår, var forholdsmæssigt meget stort, og de fleste af dem boede i betragtelig afstand fra kirken. Deres deltagelse i gudstjenesten var derfor mere end beskeden; de nøjedes med iagttagelse af den ydre søndagsfred.

Der afholdtes en årlig kollekt til Gustav-Adolfforeningen, ligeså kollekter til diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona. Menigheden (= forstanderskabet) var medlem af Landsbibelselskabet.

For afholdssagen virkede Good-Templar, der udrettede meget godt og havde mange medlemmer.

Der var ingen *sekterere* i sognet. På 1896-synoden oplystes, at dette fremdeles var tilfældet (1887).

1890-beretningen meddeler blot, at der ikke var blevet afholdt kirkelige fester 1887-90, og at alle gudstjenester var danske. Ingen af sognets skoler benyttede tysk som religionsundervisningens (eneste) sprog.

Kirkelig statistik Procentisk deltagelse i kirkelige valg 1885 5.2, 86 4.9, 88 3.4, 94 6.9, 95 5.8, 96 8.1, 97 6.2, 98 5.6.

Gudstjenestebesøget kan efter de tilgængelige kilder højst betegnes som middelgodt, sammenlignet med provstiets andre sogne. I 1895 var det 8-10%, i 1902 9% – Felsted lå på hhv 7. og 9.-pladsen.

Dåb i alt/hjemmedåb 1894 61/31, 95 60/26, 96 56/25, 97 71/33.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053 og 1054, La Aabenraa, ved H P)

Den sidste sp inden genforeningen *Peter Petersen Hoeck* (1905-24) stammede ligesom hustruen fra tysksindede hjem. Han vedblev at være tysk og meget nationalt indstillet. Skønt han derved var i modsætningsforhold til langt den overvejende del af menigheden, blev han skattet som præst og prædikede søndag efter søndag i en fyldt kirke. Især var folk betaget af hans veltalenhed. Atter og atter måtte han besøge hjem, hvor krigen havde høstet. Krigens udfald og den påfølgende genforening med Danmark blev ham en bitter skuffelse. (J H J).

Pastor Hoecks 3 beretninger til synoden (1909, 15, 17) dækker perioden 1906-16(17). Deres »fællesstof« – langt det meste – behandles under ét, mens krigstidens »særstof« bringes til sidst.

Gudstjenesteordningen var den af 2. Gesamtsynode anbefalede i forkortet form. Fra 1906 indførtes 6 tyske hovedtjenester pr år fulgt af danske særtjenester, formentlig på de samme søndage. Det oplyses i 1917, at der til 1906 havde været 4 særtjenester på tysk.

I fasten var der aftentjenester hver onsdag, ved hvilke besøget ikke sjældent oversteg søndagens gnsntal. De yndedes særligt af den yngre generation. I skolen i Skovbøl, fjernest fra kirken, holdtes bibeltimer, og den livlige deltagelse vidnede om, at de blev modtaget med taknemmelighed.

Med børnene holdtes i trinitatistiden kateketiske samtaler efter hovedgudstjenesten (1909, 15, 17).

Gudstjenestebesøget ved de danske tjenester betegnes som meget vekslende, fra alm søndage med næppe over 100 deltagere til festdagenes 5-600, alt afhængigt

af vejr og veje. Gnsnbesøget sættes til 170-180 – 8-9% af indbyggertallet (1909, 15, 17). Besøget ved de tyske tjenester angives kun én gang – 1909 – til ca 40.

Iflg den store tælling i kirkeåret 1905/06 var det samlede besøg 10319 personer, i gnsn pr tjeneste 178 eller 8.5%. Felsted lå herefter på 9.-pladsen i provstiet. Det store kirkebesøg i sognet (se ovf) synes således i nogen grad at bero på lokal mytedannelse.

Altergæster i % af indbyggertal 1907 47.1, 08 49.0, 09 44.5, 10 44.3, 12 43.6, 13 45.2, 14 41.9.

Menighedsliv Hvert år holdtes der i kirken en missionsfest, hvis kollekt gik til Breklum. I sommerens løb tillige en tilsvarende i en skov (1909). I 1915 var dette blevet udvidet til mindst én større fest i kirken, og den omtalte fest i Tralskov holdtes som forud i tiden lige efter pinse. Herudover foranstaltedes der gottesdienstliche Versammlungen i prghaven. Kollekterne herfra gik til Breklum. I de senere år havde der været basar i tilknytning til missionsfesten i kirken. Den havde i 1912 indbragt 454.10 M, i 1913 endog 816 M.

Interessen for Gustav-Adolfforeningen indskrænkede sig til reformationskollekten (1909). Senere (1915) havde foreningen 2 årlige kollekter. Kirkeforstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet (1909). Fra 1910 havde der været en diakonissestation i sognet (fælles for Felsted, Varnæs og Ensted) besat med 3 flensborgdiakonisser (1915).

Kun sidstnævnte beretning omtaler IM-missionærer af begge retninger, der ret hyppigt holdt forsamlinger i konfirmandstuen og i privathjem. Både *Sædekornet* og *Det gamle Budskab* læstes i mange familier. Det tilføjes, at 60-80 ekspl af disse opbyggelsesblade hver uge sendtes til soldater i felten.

Søndagsfreden overholdtes i det store og hele, dog var der blandt småfolk nogle, som ikke undte sig hvile på denne dag (1909, 15).

Af *sektvæsen* var der intet (1909, 15).

Sædelige tilstande Overtrædelser af det 6. bud var ikke sjældne, men antallet af »uægte« fødsler var lavere end før. Jagten efter fornøjelser var blevet intensiveret (1915).

Good-Templar havde to afdelinger i sognet og modarbejdede det hist og her forekommende drikkeri. I 1915 fandtes der endnu en afholdsforening, der navnlig havde medlemmer blandt ungdommen (1909, 15).

Sociale tilstande Mådehold og sparsommelighed var fremherskende dyder, de sociale forhold gennemgående sunde. I trangstilfælde var den private godgørenhed glædelig stor. Arbejdernes økonomiske forhold var sådan, at de som helhed havde deres gode udkomme, så tallet på virkelig fattige var forsvindende lille. I mange bondefamilier herskede der velstand.

Socialdemokratiet havde nok tilhængere, men sp var af den formening, at partiets agitation kun fandt ringe genklang blandt arbejderne.

Kirkelig statistik 1906-14 Procentisk deltagelse i kirkelige valg 1906 15, 08 15, 09 11.9, 11 6.8, 13 4.3.

Af 56 ægtepar i 1906-08 fik de 54 *kirkelig vielse*, 1909-14 var de tilsvarende tal 107 og 102.

1906-14 forekom ingen *begravelser* uden kirkelig medvirkning.

Krigstiden havde ikke i væsentlig grad påvirket *gudstjenestebesøget*. Vel var der omkring krigsudbruddet en livligere deltagelse, men i maj 1917 havde det allerede i et par år ligget på det normale (8-9%) forud for 1914. Soldater på orlov besøgte i almindelighed gudstjenesten regelmæssigt og var hyppige altergæster. I vinteren 1916/17 havde fastetjenesterne måttet henlægges til konfirmandstuen som følge af kulmangel. Kriegsbetstunden og sørgetjenester havde ofte samlet en talrig mgh i kirken.

Søndagsfreden overholdtes stadig ganske godt, og dagen var hviledag i de fleste hjem. Dog kunne mangel på arbejdskraft foranledige, at søndagen blev arbejdsdag, særlig i høsttiden.

Tallet af dåbshandlinger og vielser lå nu langt under førkrigsniveau, og krigstilstanden havde »ryddet grundigt op« i forlystelsesmulighederne, men private festligheder var stadig ikke sjældne, »et bevis på, at man hos vor bondebefolkning endnu intet har mærket af den frygtelige krigs lidelser«.

De sociale tilstande var fremdeles gennemgående sunde, og arbejderne havde som førhen deres gode udkomme. Sværest var det for de mange koner, der var henvist til krigsunderstøttelse, at klare de voldsomme prisstigninger på alle livsfornødenheder. I denne forbindelse var det glædeligt at se den store private velgørenhed. Når nød var på færde, var folk altid rede til hjælp (1917).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054 og 1055, La Aabenraa, ved H P)

Tiden efter 1920

Pastor Hoeck ønskede imidlertid trods sit tyske sindelag at forblive i sognet, og ved sogneafstemningen kort før jul 1920 fik han også et stort flertal for sig, idet 500 stemte imod, at embedet blev opslået, og kun 100 for. I beretningen fra 1923 i Kir Hdbg melder han om 850 altergæster, men i øvrigt kun om lidt åndeligt liv. Der var kun få IMfolk og grundtvigianere i sognet.

Men pastor Hoecks tid efter genforeningen blev kort. I efteråret 1924 blev han afskediget administrativt. De nærmere omstændigheder blev ikke offentliggjort (men findes omtalt i brev fra efterfølgeren pastor Mikkelsen til P N). Han fik dog en (mindre) pension, der blev bevilget på de årlige finanslove. Ved hans afskedsprædiken var kirken fyldt til sidste plads (J H J).

Michael Peter Mikkelsen (1925-46) var bondesøn fra Horsensegnen. I begyndelsen vakte han forargelse hos gammeldags indstillede ved at færdes i sognet på cykel iført gråt tøj. Desuden kunne han ses i brune sko, og han røg shagpibe. Snart affandt sognet sig dog med, at den ny danske præst ønskede at være et menneske blandt mennesker og understregede det ved at give afkald på ydre værdighedstegn. Med ham holdt den danske liturgi og den grundtvigske salmesang for alvor sit indtog i kirken. Det var et splittet sogn, han gik ind til. Mange af pastor Hoecks tilhængere, både tyske og danske, tog ikke mere del i gudstjenesten, og de nedennævnte politiske forhold gjorde sig i stigende grad gældende. Trods al udvist flid fra præstens side aftog kirkegangen kendeligt. Det pinte ham utvivlsomt, han følte sig svigtet, men gav det ikke til kende. Den jævne uhøjtidelige mand havde de bedste forudsætninger for at leve sig ind i sønderjysk tankesæt. Han var da også afholdt og respekteret. Efter sin afsked flyttede han til Århus, hvor han døde 1957. (J H J).

Iflg MPM's beretninger (i ovenn brev og i Kir Hdbg) var sognet præget af gammeldags kirkelighed uden synderlig åndelig aktivitet. Kirkegangen aftog til ca 3%. Menighedsrådets sammensætning gik fra 5 C og 3 gr til 8 up og derefter til fælleskirkelig liste. Alle valg har været aftale-

valg. Sekter vandt ikke indpas, vækkelser fandt ikke sted. De tyske gudstjenester var blevet ophævet under pastor Hoeck p g a manglende tilslutning, men i 1927 gik en del af det tyske mindretal ind i den tyske frimenighed, og frimenighedspræsten i Gråsten overtog den kirkelige betjening af dette. Samtidig oprettedes en tysk privatskole. (Se også ovf s 82 ff).

Der skete nemlig en optrapning af det nationale modsætningsforhold, i begyndelsen som følge af landbrugskrisen, senere i forbindelse med nazismens fremmarch. Ved valget i 1939 fik de danske nazister (jfr ovf) 132 af de 971 danske stemmer, en succes, der hovedsageligt kunne tilskrives den popularitet, Frits Clausen nød i de sogne, hvor han havde sin lægepraksis. Efter besættelsen forsvandt både de tyske gudstjenester og den tyske privatskole (se dog ndf). Der fandt i øvrigt ingen dramatiske begivenheder sted i sognet i årene 1940-45.

Under pastor *Eigil Skovgaard-Petersen* (1946-69) fortsatte udviklingen i det samme spor. »Folkekristeligheden« uden kirkeligt retningspræg er næsten eneherskende med enkelte familier tilsluttet en lille IMgruppe, hvis leder gennem mange år var nu afdøde gartner Thomas Jessen, Felsted by. Der er ingen egentlige grundtvigianere tilbage, men adskillige med »højskolepræg«. Af sekter vandt kun Jehovas vidner et vist indpas.

Den tyske frimenighed livede op igen i 1962, udtrådte af folkekirken og blev medlem af den slesvigske kirke. Den betjener foruden det tyske mindretal i Felsted sogn (ca 100) også dette i 5-6 andre sogne. Der holdes én månedlig tysk gudstjeneste ved en tyskuddannet præst *(dr theol Friedr Hauschildt)*, der har egen bolig. Samtidig genoprettedes den tyske privatskole. I øvrigt er forholdet mellem det danske flertal – over 90% – og det tyske mindretal nu problemfrit.

Arne Busk Madsen (1970-75) forlod Felsted for at drage til Vammen-Lindum-Bigum. Nuværende sp er *Gerhard Martin Jaspers* (1976-)

Skolen

Fra gammel tid var der foruden degneskolen i Felsted by tillige skoler i Felstedskov, Skovbøl, Tråsbøl og Tumbøl. Denne tilstand vedblev, indtil Felsted centralskole blev oprettet i 1963, hvorefter de andre skoler blev nedlagt i de nærmeste år derefter. Centralskolen har (1977/78) 475 elever fordelt på 29 klasser (1-10, R, Hj) med 39 lærere. Skoleinsp er *Jørgen Jørgensen*, f 1932. Den omtalte tyske privatskole, Feldsted Deutsche Schule, fører tilsyneladende ikke nogen blomstrende tilværelse, idet den kun frekventeres af 18 elever fordelt på 2 klasser (1-6). Lærer er *Wilhelm Sass*. En børnehave har i en lille halv snes år taget sig af småbørn, hvis mødre har beskæftigelse uden for hjemmet. (Den danske Skolehåndbog 1963-78).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 5 C, 3 gr; 1934 8 fællesl, 1945, 1953, 1965 do. Mangeårig fm er fru dyrlæge Grethe Zachariassen, Felsted.

Folketal 1860 2023, 1910 2150, 1921 2084, 1960 2276, 1970 2192 (Stat tabelværk 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 2288 (Stat tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1926 850, 1942 450, 1954 600, 1966 690.

Enkelte mghmøder, ellers møder på den danske kro, Sudankr, kirkebl, mdl børnegudstj ved sp, enk Lt Mf, gr ungdomsf (Kir Hdbg 1967).

Trossamf udenf folkekirken ty frimgh og enk Jehovas vidner.

Kirkebygningen

Temmeligt frit, sydligt i byen ligger den hvidkalkede og skifertækte kirke, der i den katolske tid var indviet til St Dionysius og vistnok tilhørte bispestolen. Den består af senromansk kor og skib med et våbenhus ved nordsiden fra nyere tid samt et klokkehus af træ fra 1769. Murene af tegl er rejst over en profileret sokkel og et par kvaderskifter gennem flere perioder omkr midten af 1200tallet. Skibets vestgavl blev helt ombygget i 1780, jfr jernankercifrene. Våbenhuset fra engang i 1800tallet er delvis bygget af materiale fra dets forgænger. Kirken er sidst hovedistandsat 1953 ved arkitekt Holger Mundt.

Altertavlen er en gotisk fløjtavle fra omkr 1425-50 og nær beslægtet med tavlen i Højer. Midtskabet er vandret delt i 2 felter, foroven Marias himmelkroning mellem engle og 4 apostle, forneden de øvrige 8 apostle. I fløjene er der nu naive malerier fra 1786, hyrdernes tilbedelse, fremstillingen i templet, Golgatha og opstandelsen med tyske, græske og hebraiske underskrifter. Altertavlen er ligesom kirkens øvrige gamle træinventar istandsat af P Kr Andersen. I nordre sidealterniche står en lille sengotisk sidealtertavle med den apokalyptiske Madonna mellem Anna selvtredje, Barbara, Magdalene og Katharina. Der er 2 alterkalke, begge fra 1640, og oblatæsken er drejet af træ ved midten af 1800tallet. Der er 3 par stager, et sengotisk fra anden halvdel af 1500tallet, et i barok fra 1680 og et fra 1693. På korloftet hænger en lille gotisk messeklokke. På den romanske granitfonts kumme er der 6 relieffer – en jagtscene med jæger, hund og hind og en båd med 4 personer mellem 2 opsadlede heste. Fadet er sydtysk fra omkr 1575 med fremstilling af syndefaldet, og fontehimmelen er fra 1692. I korbuen hænger en sengotisk krucifiksgruppe fra ca 1500. Prædikestolen er klassicistisk snedkerarbejde fra 1808, og stolеværket er fornyet 1909. I koret er der en præstestol fra 1624 og en degnestol fra 1700tallet. Orglet er leveret fra Marcussen & Søn i 1878, men værket er istandsat og ombygget i 1953-54. Den ene af klokkerne er støbt 1847 af I B Beseler i Rendsborg, den anden er en genforeningsklokke fra 1921, støbt i de Smithske støberier med vers af Kai Hoffmann.

Præstegården i Felsted, der er fredet i kl B og sidst restaureret i 1976, udgør et overordentligt fint og arkitektonisk værdifuldt, helstøbt anlæg. Det blev opført i 1787 af pastor Meyland (8), og frontspiret bærer endnu årstallet og præstens og hans hustrus initialer. Mod øst adskiller en stor og parklignende have præstegården fra den stærkt befærdede bygade.

Med henblik på evt interesserede skal det tilføjes, at der fra J H J foreligger en værdifuld, langt mere udførlig redegørelse vedr kirken, kirkegården og præstegården. Desværre kunne der ikke afses plads dertil inden for de givne rammer.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 5967 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

12. 1850-64 **Mourits Mørk Hansen,** se sp Vonsild.

13. -1864- **Frederik Christian Hansen,** se sp Tandslet.

14. 1864-81 **Claus Theodor Jessen,** se sp Øsby.

15. 1881-83 **Emil Christian Johannsen,** f Hjoldelund 26/9 1843. Forældre: Lærer Bredsted Peter Frederik J og Helene Cathrine Lorenzen Dim Flensborg, c 69 (2. kar), g Emma. 31/10 s å adj min Ketting, 21/9 70 sp Holbøl, 11/11 81 sp Felsted, d her 11/10 83. Broder til 16.

16. 1884-1905 **August Heinrich Johannsen,** f Hjoldelund 30/10 1836. Dim Flensborg, imm Kbh 56, c Flensborg 63 (h), g 1) 3/7 64 Wilhelmine Petersen, f Pedersborg 9/1 46, d Kolstrup, Åbenrå 15/4 78. Forældre: Parcellist Kolstrup Peter Andresen P og Botilla Lorentzen. G 2) Anna Christiane Baltzer. Fader: Rentier Flensborg Jørgen B. 12/11 64 pers kap Skævinge-Gørløse, 24/7 66 sp Uge, 9/3 71 sp Fole, 19/8 84 sp Felsted, afsk 1905, d Kiel 07.

17. 1905-24 **Peter Petersen Hoeck,** f Abild 26/1 1868. Forældre: Parcellist Abild Peter Hansen H og Marie Dorothea P. Dim Had 90, c Kiel 96 (2. kar), g Hostrup 23/11 97 Sophia Maria Friederichsen, f Jejsing, Hostrup 8/5 77. Forældre: Gdr Jejsing, Hostrup, Heine Bentzen F og Hedewig Dorothea Nommensen. 22/11 96 pers kap Gl Had, 28/8 97 sp Kværs, 26/10 1905 sp Felsted, afsk 24/10 24, d Åbenrå. (Hverken Kir Hdbg eller Præsteforeningens Blad giver dødsår eller -dato. Iflg Åa Dahl var førstnævnte et sted i 1950'erne).

18. 1925-46 **Michael Peter Mikkelsen,** f Brå Mark, Urlev-Stenderup 20/11 1876. Forældre: Gdr Brå Mark Peder M og Kristine Marie Pedersen. Dim Horsens 95, c 11/6 1900 (h), g Vejrup 11/5 09 Sidsel Kirstine Jensen, f Helligkilde 11/5 81. Forældre: Gdr Helligkilde Mads J og Mariane Poulsen. 00 lærer Oksbøl, 7/4 03 pers kap Gosmer-Halling, 05 prv medhj Torning-Lysgård, 1/3 06 prv medhj Vilslev-Hunderup, 20/2 09 sp Redsted-Hvidbjerg, 13/11 21 sp Hjortshøj-Egå, 2/2 25 sp Felsted, afsk 27/7 1946, d Århus 9/12 57. Fader til kkp Allehelgens K, Kbh, K P Mikkelsen.

19. 1946-69 **Eigil Skovgaard-Petersen,** f Mårum 27/8 1901. Forældre: Sp Roskilde domk Carl Axel S-P og Marie Magdalene Frimodt. Dim Metropolitansk Kbh 20, c 26 (1), g 1) Frbg Solbjerg K 7/2 28 Eva Ostenfeld, f Kbh 25/3 00, d 13/9 66. Forældre: Biskop Harald O og Johanne Seidelin. G 2) 4/1 68 mghssøster Karen Kristine Skov, f Tirsted s 13/6 19. Forældre: Gdr Martin S og Maren Hansen. 24/10 27 sp Emmerlev-Hjerpsted, 1/6 37 sp Roholte, 11/12 46 sp Felsted, afsk 69, d Åbenrå 14/10 78.

Amtssekr D K U; red kirkeblad for 18 pastorater i Åbenrå provsti.

20. 1970-75 **Arne Busk Madsen,** f Ørum, N Djurs 3/7 1934. Forældre: Mekan Kristian Peter M og Ane Sørensen. Dim 53, c Århus 61 (1), g 22/6 63 Inger Bæk Christensen, f Århus 18/2 42. Forældre: Kbmd Anders B C og Esther Sauer. Lærer Hammel realsk og Forberedelsessk Randers, 1/12 66 sp Anholt, 70 sp Felsted, 1/8 75 sp Vammen-Lindum-Bigum.

21. 1975- **Gerhard Martin Jaspers,** f Oldenburg 27/7 1939. Forældre: Pastor Gerold J og Gerda Knoblauch. Dim Dortmund 60, c Århus 67 (1), g Åbyhøj 4/6 63 Nina Thun, f Gødvad, Silkeborg 3/1 1939. Forældre: Sp Spentrup-G Niels T og Ellen Johanne Nielsen. 19/5 67 sp Hune, 1/6 76 sp Felsted.

Litt. Trykte kilder: Trap 1930, 1967; Kir Hdbg 1923-75; Præsteforeningens Blad 1976 ff; Sdj årb 1934, 1935 (H Hejselbjerg Paulsen); Sdj månedsskr 1935; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII); M Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968. Udg af H V Gregersen; Den danske Skolehåndbog 1963-78; Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling; Sm 1978 VIII. Registerfolketællingen 1976; E Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970; J H Jensen: Landsbylærer i genvundet land, 1977. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv; Åbenrå provstearkiv; Felsted præstearkiv; Tønder provstearkiv, alt La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; utr ms af pens førstelærer J H Jensen (J H J), Felsted.

VARNÆS

Af Urban Schrøder

Topografi

Hvor Aabenraa Fjord og Als Sund mødes, rager det høje Vare-Næs ud i Havet – Udmarkens, det øde Lands Næs, som Navnet er blevet tydet – med det mod Syd liggende Varnæs Land og den fra Jernalder stammende Adelby af samme Navn. Landet er stærkt vekslende med høje Banker – blandt de højeste er Kirkebjerg med sine 64 Meter – og dybe Slugter, med lermuldede Jorder og skarptsandede Agre. Mod Nord helt ned til Varnæs Vig gror Skoven, Varnæs Tyk.

Mod Øst breder sig Storemosen. Og ud til Als Sund, kun adskilt ved en smal Tange, ligger mellem høje Skrænter Skovsø, engang en aaben Vig af Sundet. I Vest som Skel mod Felsted Sogn løber Dyrbæk ud i Fjorden. Og i Syd med Retning mod Als Sund gennemskærer Blaabæk det samlede Sogn med Bovrup Land paa sin søndre Bred.

Om Stenalderfolket i Varnæs vidner Langdyssen i Tykskoven og talrige Markfund af Flinteredskaber. Broncealderens Folk anes nu kun gennem Tomterne af en Række sløjfede Gravhøje paa højtliggende Marker Sydøst for Varnæs By. Og denne selv synes udfra Fund af Gravurner at have sine Rødder i tidlig Jernalders Bosættelse.

Men engang i Vikingetid er den nok bleven for tæt befolket. Da gik en Mand, Baghi over Blaabæk ind i det dybe Skovland mod Syd og grundede Nybygd, Baghis Torp, nu Bovrup By i Ly under den vældige Banke Brokbjerg. Denne Sognets søndre Halvdel afgrænses mod Øst og Syd fra Ullerup Sogn af Bovrup Bæk og har mod Vest Felsted Sogn som Nabo. Landet er her knapt saa vekslende som i Varnæs og Jorden mere ensartet. I Bovrup kendes kun een Gravhøj – her var ingen bofaste Folk i Broncealder. Til Gengæld vidner de mosefundne Rester af et Rensdyrgevir om Sognets allerældste Indbyggere i Tiden, før Skoven kom.

Der var altid stor Forskel paa Varnæs og Bovrup, Adelby og Torp – Datteren kunde meget længe ikke maale sig med Moderen. Bovrup laa jo længere borte fra Kysten og var en ren Bondeby. Varnæs derimod dannede Endepunktet paa en ældgammel Vejforbindelse fra Vestkysten tværs gennem Landet. Og herfra var Færgeforbindelse mod Øst. Og hvor Blaabæk løber ud i Als Sund, laa en Mølle. Kong Valdemars Jordebog melder derfor 1231, at Varnæs betaler en langt større Skyld til Kongen end Bovrup – bl a i Arnegæld og for Møllen og Færgen 8 Ørtug Sølv og 2 Mark. Arnegælden er her vigtig at bemærke. Denne Afgift paahvilede kun Købstæderne. Og ogsaa fra anden Side ved vi, at ved Skovsø, som endnu var aaben ud mod Sundet og derfor sejlbar, laa en Køb ing, vel grundlagt i Forbindelse med Færgefarten, som ikke kun Købmænd, men ogsaa Kongen selv havde Brug for. Varnæs var derfor gennem store Dele af Middelalderen kongeligt Eje, hvorom ogsaa Stednavet »Ornum« paa Varnæs Mark vidner: Et stort Omraade Vest for Skovsø og Købingen var udskilt af Bymarken og laa til den Kongsgaard nær Varnæs Vig, hvis svage Spor endnu sees. Denne Byens Særstilling som Kongeeje og begyndende Købstad er Forklaringen paa, at Varnæs blev et Birk, et selvstændigt Retsomraade med eget Ting og Rettersted. Birket nævnes første Gang 1411, men er sikkert oprettet længe før. Og det bestod helt indtil 1867. Embedet som Birkefoged fulgte gennem lange Tider samme Slægt, omend dets Indehavere var ustuderede Bønder.

Varnæs forblev imidlertid ikke i Kongens Eje. I det 14. Aarhundrede blev de slesvigske og holstenske Hertuger Herrer. Fra 1411 kom Birket til at høre under Brundlund Slot i Aabenraa. Og fra 1544 til 1713 blev det en Del af Gottorp-Hertugens Lande for herefter atter at blive kongeligt. Tilhørsforholdet til Gottorp blev imidlertid en Fordel for Varnæs. Om Hoveritjeneste kunde her jo ikke være Tale. Derimod betalte Bønderne en aarlig Pengeafgift til Hertugens Foged paa Brundlund og kunde saa blive hjemme og ofre alle Kræfter paa deres egne Gaarde. Dette bragte i det 17. og 18. Aarhundrede en vis Velstand – især efter at Byen 1710-11 var bleven udskiftet og Gaardene parvis flyttet ud paa den store Bymark, hvor de stadig ligger, og hvorved ogsaa den sydøstligste Del, Blaakrog kom til at huse Bønder.

Helt andre Kaar fik Byen Bovrup. Her raadede hverken Konge eller Hertug. Men Adelen paa Søgaard og Augustenborg blev tidligt Herre og lagde de fleste Gaarde ind under sine vidtstrakte Besiddelser paa Sundeved og i Lundtoft Herred, saa Ejerforholdene i Byen allerede i det 16. Aarhundrede var temmelig indviklede. Bønderne var Fæstere under mange forskellige Herrer og bundne af Hoveripligten. Derfor var der større Fattigdom end Velstand i Bovrup – Livskaarene kunde ikke maale sig med dem i Varnæs. Og at Ahlefeldt-Slægten paa Søgaard, til hvis storgods næsten hele Bovrup kom til at høre, fra 1725 maatte se alt sit Eje spredt, gjorde ikke Livet taaleligere for de Bovrup Bønder – nu kom de blot under andre adelige Herrer. Ej heller den i 1760'erne og -70'erne foregaaende Udskiftning ændrede dette Forhold. Først i det 19. Aarhundrede kom større Ligevægt mellem Bovrup og Varnæs. Og hele Sognet kendetegnedes ved jævn, solid Velstand hvilende paa den alt overvejende Bondebefolknings gammeldags Livsholdning med Flidens og Sparsommelighedens Dyder.

De to nu udskiftede Byer ændrede efterhaanden Karakter fra rene Landsbyer til Samlingssteder for Haandværkere, Handlende, jordløse Smaafolk og ganske smaa Landbrugssteder. To Mejerier og Møller kom til. Nye Huse opførtes paa de gamle Gaardtomter. Og at Amtsbanen fra Aabenraa til Graasten 1898 førtes gennem Sognet med Station i hver By, ændrede meget i Hverdagens Rytme. Idag udgør Bønderne ikke mere Sognets Flertal. De gamle Varnsinger og Borpninger dør ud. Og et fremmed, traditionsløst Folk flytter ind i nedlagte Gaardes Stuehuse som i nye Parcelhuse – alt som et Led i Tidens almene Ødelæggelse og i den 1970 oprettede Lundtoft Kommunes saakaldte »Udvikling«.

Den ældre Præsterække

I dette Sogn, hvis historiske Profil nu er tegnet med hastige Streger, kender vi fra Tiden før Kirkebruddet kun to Præster. Om den ældste ved vi kun hans Navn: **Jürgen Gregorius,** og at han iflg et Tingsvidne 1543 virkede her omkring Aar 1500. Efterfølgeren blev

1. **Jürgen Johannes Lund,** der levede indtil 1576 og saaledes blev Sognets første lutheranske Præst. At han har giftet sig, ser vi deraf, at hans ældste Søn

2. **Johan Lund** fik Embedet efter ham. Hans Fødselsaar kender vi ikke, men træffer ham 1560 som Student i Rostock. Hans Hustru Emerentia var Datter af Provsten i Broager Johan Berndes. Af deres seks Børn fik Sønnen Jørgen sin egen, helt særlige Skæbne, hvorom nedenfor skal berettes. J L har i Aarene mellem 1560 og 1576 maaske en Tid været sin gamle Faders Kapellan. I alt Fald var han nok ikke helt ung, da han 1576 blev Sognepræst. Og han døde 1587. Hans Efterfølger blev en Bondesøn fra Bøjskov i Adsbøl Sogn,

3. **Johannes Georgius,** der overtog baade Kald og Enke. Født ca 1559 studerede han omkring 1583 i Rostock. Dette Aar melder Adsbøl Kirkes Regnskabsbog, at hans Fader har modtaget »3 dalir Studintingildis« til sin Søn »Johanni tho Rostock studirindi«. Her nævnes han endnu 1587. Og samme eller følgende Aar blev han Præst i Varnæs. Hvad skrækkeligt han maatte døje med sin Stedsøn og Kapellan Jørgen Lund, skal senere omtales. Om hans præstelige Virke ved vi intet.

Derimod bringer et Dokument fra 1609 udførlig Oplysning om Præsteembedets Indtægter. Præstegaarden, der ligger lige Nord for Blaabæk, ejer paa begge Byers Mark ialt 1½ Otting Jord og er saaledes en af Sognets største Gaarde. »Gemeinlich« høster Præsten aarligt 5 Ørtug Rug, 5 Ørtug Byg, 10 Ørtug Havre og 10 Ørtug Boghvede og bjerger af sin Eng 44 Læs Hø. Til Jul, Paaske og Pinse faar han Højtidsoffer samt ved hver Brudevielse og Begravelse 3 Skilling. Ved »Lætare« – Midfastesøndag – modtager han fra hvert af Sognets 65 Boel 6 Penning og 4 Brød, hvert af 1 Skillings Værdi, paa Sct Vilhelms Dag 28. Maj ¾ Portion fint Smør og 4 Rugbrød af samme Værdi og Sct Hans' Dag en lille Faareost eller 2 Skilling foruden 4 Rugbrød – af disse tre Afgifter skal dog Kapellanen have en Trediedel, fordi han ogsaa er Degn. Efter Høst leverer hvert Boel sin Korntiende, ialt 65 Læs Rug, Byg og Havre, medens Kaadnerne og andre Smaafolk tjener deres Præst med 1 Dags Arbejde eller betaler ham 1 Dagløn. Og endelig har Præsten Ret til at lade sine Svin gaa frit paa Olden, ligesom han faar sit Træ til Brændsel efter Behov.

Bortset fra, at Hans Blomes Adelsgaard, Ornum, siden sin Ejermands Død var kommet paa andre Hænder og ikke betalte, hvad den skyldte, har JG saaledes haft sit gode Udkomme, indtil han døde barnløs 2. September 1617.

4. Den næste Præst blev **Peter Fabricius,** en Købmandssøn fra Tønder, f 1587. I Rostock studerede han fra 1603 Theologi og Matematik og erhvervede 1608 Magistergraden. Her begyndte han 1605 sin aarlige Udgivelse af astrologiske Kalendere, som han fortsatte til sin Død, ligesom han her ogsaa nedskrev en endnu bevaret Samling af tyske Viser med Melodier. 1610 blev PF Kapellan og 1613 Sognepræst i Bylderup og giftede sig Aaret efter med Præstedatteren fra Skærbæk, Maria Skærbæk, hvis Moder var født paa den store Herredsfogedgaard Hajstrupgaard i Sognet. Saaledes knyttedes han til denne Gaards indflydelsesrige Slægt – f Ex holdt han 1616 en endnu bevaret Ligprædiken over sin Hustrus Morbroder, Herredsfoged Nis Hansen. Og muligvis har en Forbindelse mellem Hajstrupgaard-Slægten og Birkefogedslægten i Varnæs skaffet ham Præsteembedet her. Dette overtog han 1617 og forblev deri til sin Død 9. August 1650.

PF maa have nydt en vis Anseelse. Derfor borger alene hans Magistergrad, men ogsaa hans Lærdom iøvrigt. Han stod saaledes i Brevveksling med en theologisk Berømthed som den slesvigsk-fødte Professor Georg Calixtus i Helmstädt og andre udenlandske Theologer og lærde Mænd – en nu tabt Samling af disses Breve til ham ejedes senere af Løjt-Præsten Villads Fabricius. Om hans theologiske Stade vidner, at hans Slægtning, den gottorpske Superintendent Jacob Fabricius d Æ, der som tro Lutheraner laa i Strid med den calvinsk sindede Hertug Johann Adolph, omtaler ham positivt og rosende i sin Selvbiografi. Og af den Kirkeregnskabsbog, som han selv begyndte at føre 1630, fremgaar, at han om Søndagen gik for Alteret iført det »gewöntlickem Missegewande«, som den slesvigske Kirkeordning 1542 foreskrev – netop et af de Led i den overleverede Kirkeskik, som Hertugen vilde afskaffe. PF har saaledes hørt til den Kreds af Præster, der bekæmpede den fra Hertughoffet paa Gottorp fremtrængende Calvinisme.

Men han var ogsaa en praktisk Mand med Sans for Embedets økonomiske Anliggender. I Regnskabsbogen har han indført en »Designation des Pastoren tho Warnitz«, der opregner Præstegaardens Jorder og Tilliggender samt Præstens forskellige Indtægter. Den er væsentligt en Gentagelse af de oven nævnte Oplysninger fra 1609 med enkelte Tilføjelser: At ved Barnedaab ofrer de tre Faddere hver 6 Penning; en Kirkegangskone giver Præsten 3 Skilling og de ledsagende Kvinder hver 6 Penning og ved Begravelser ofrer fornemme Folk 2 eller 3 Mark. Foruden Tiende af Korn faar Præsten nu ogsaa Kvægtiende – fra Varnæs 30, fra Bovrup 28 Skilling. Og 1642 gennemførte han et Mageskifte med Bønder i begge Byer, hvorved han fik Størstedelen af Embedets Jord samlet omkring Præstegaarden.

PF var en af Sognets betydeligste Præster, hvis Format og Virke erindredes længe efter hans Død. Saa sent som 1706 bemærker Vonsild-Præsten Johannes Ryde, hvis Moder stammede fra Bovrup, i sin Kirkebog om en afdød Slægtning, at han var døbt af »den højlærde Mand, Mag Peter Fabricius, en kyndig, velstuderet og berømt Mand i Himmelens Løb foruden paa hans Prædikestol«.

5. Ingenlunde saa lærd og berømt var Sønnen **Johannes Fabricius,** der blev sin Faders Ef-

terfølger. Han var f c 1626, studerede i Rostock og overtog Embedet 1651. Hans Hustru var Elisabeth Meyland fra Løgumkloster Mølle. Men skrev han ikke Kalendere og lærde Breve som sin Fader, har han 1666 til Gengæld givet en Skildring af Sognets og dermed Kirkens og hans egen elendige Tilstand efter Svenskekrigen:

»Under alt det nu overstandne Krigsvæsen er – desværre skrækkeligere end andre Sogne her i Egnen – dette Sogn gennem den svære Belejring af Sønderborg bleven fast ruineret«. Alene i Bovrup ligger 13 Boel øde hen – de har nu i syv Aar intet kunnet yde til Kirke og Præst. Ogsaa i Varnæs ser det slemt ud. Og det Korn, som de to Byer trods egen Mangel dog yder Præsten, er baade for lidt og for ringe. Højtidsofferet er nu ikke som i hans Faders Dage faste Beløb. Men enhver ofrer »efter sin *gode,* frie Vilje, nogle faa 3 Skilling, andre kun 1 Skilling«. Ved Offer for kirkelige Handlinger maa regnes med, at der er mest »arme Indvaanere i dette Sogn«, som kun formaar at give efter egen frie Vilje. Kirken er i elendig Stand. Thi Sognefolket er vel skyldigt at holde den vedlige, men beholder Kirketienden for sig selv. Og Præsten slutter: »Ydmygt beder jeg min edsvorne Øvrighed række mig den hjælpende Haand og beskytte min Ret, at jeg – det mest mulige er – maa naa til en retmæssig Ordning, hvorfor jeg med min uafladelige og ivrige Bøn til Gud for Samme erkender mig villig og skyldig at gøre Gengæld«.

Nøden er stor i Sogn og Præstegaard. Derom vidner ogsaa Kirkeregnskabsbogen, som JF fører videre efter sin Fader. I Aaret 1667 f Ex er kun anskaffet to nye Alterlys til Kirken. 1668 er slet intet anvendt paa Kirke eller Præstegaard. 1669 er foretaget en Tagreparation. Og 1670: »I dette Aar af den Velbaarne Junker paa Skovbølgaard Marquart van Buchwald to Lys foræret til vor Kirke« – Manden paa Nabosognets Herregaard, der jo søger Kirken her, skænker iaar de nye Alterlys; for vi har ikke selv Raad!

En ganske særlig Begivenhed skete her i Præstegaarden i JF's Tid. 1682 samlede Aabenraa-Provsten Troels Arnkiel alle sine Præster til Provstisynode i Varnæs-Præstens Hus. Mødets Formaal var – bl a under Inspiration af, hvad Superintendenterne Stephan Klotz i Flensborg og Johannes Reinboth i Slesvig 1646 og 1648 havde opnaaet – Konfirmationens Genindførelse i Provstiets Menigheder. Og Mødet resulterede i, at alle Præsterne vedtog straks at genoptage den saa længe forsømte Konfirmandforberedelse og atter foretage selve Konfirmationen, hvilket ogsaa skete 3. Paaskedag 1683, Provstens Begrundelse for denne kirkelige Handlings Genoplivelse var bl a dens Omtale i Slesvigs Kirkeordning 1542 og i den slesvig-holstenske »Kirchen-Buch« 1655. Derfor blev ogsaa dens Liturgi den i sidst nævnte trykte »Formula Confirmationis«. Og hermed var Kirkens ældgamle, men længe forsømte Konfirmation gjort obligatorisk for Aabenraa Provsti. Stedet for denne saa betydningsfulde Beslutning var altsaa Varnæs Præstegaard!

Om JF's Embedsførelse ved vi intet. Men som barnefødt og opvokset i Sognet har han jo kendt Hvermand og sikkert staaet paa en god Fod med sine Sognefolk. I modsat Fald var efter hans Død 28. August 1683 Embedet nok ikke blevet givet til hans ældste Søn, der bar Bedstefaderens Navn.

6. **Peter Fabricius.** Han var ved sin Faders Død endda kun 21 Aar gammel – f 27. Marts 1662 – studerede i Kiel og blev efter sin Ordination 4. April 1684 Præst her. Den 1. Juni 1686 ægtede han i sin egen Kirke Anna Hinrichsen, der var født 1664 i Bov og allerede var Enke efter Herredsfoged Nis Lensen paa Oldmorstoft.

Ej heller om denne Fabricius som Præst tør vi sige ret meget. Hans pastorale Virke kender vi ikke. Kun i Kirkens Regnskabsbog møder vi hans Spor. De viser til Gengæld, at han med fast Haand har ordnet Kirkens Økonomi: »Fortegnelse over Kirkepengene, som er blevet inddrevet af mig (!) Kirken til Bedste« – og saa følger en Række Navne paa Sognefolk, der var i Restance med deres »Kirkepligt«, samt enhvers skyldige Beløb. Videre: »Fortegnelse over Kirkepengene, hvordan de efter at være inddrevet er givet ud af mig (!) til Kirkens Nytte« – bl a er en Del Arbejder udført paa Kirkebygningen; og 1690 har den lille Klokke været i Husum for at blive omstøbt. Og af særlig Interesse: »Fortegnelse over S Georgii Rente, der aarligt af visse Boel skal betales til Præsten« – det er de Gaarde i begge Byer, der siden Middelalderen har betalt Vedligeholdelsen af den særlige Messetjeneste i Kirkens Sidekapel, Sct Jørgens-Kapellet. Her var siden Reformationen ikke bleven holdt Messe for de Spedalske, som Stiftelsens oprindelige Hensigt var. Og det er her i Aaret 1690 første Gang, Sct Jørgens-Renten nævnes i Regnskabsbogen. Maaske er derfor denne Afgift længe ikke bleven betalt. Men Præstens faste Haand gennemfører Betalingen, der fra nu af udgør en fast Post i det aarlige Kirkeregnskab indtil et Stykke ind i det følgende Aarhundrede. En anden fra nu af fast, aarlig Post er den saakaldte Kohyre: At hver Gaard, der som Sjælegave ved Begravelse før eller siden har skænket Kirken en Ko, for al Tid er pligtig at betale en Afgift af denne og – naar den dør – skal sætte en ny i Stedet, paa hvilken Afgiften saa falder.

Men ogsaa sig selv har PF husket: »Fortegnelse over det, som aarligt ved Kirkeregnskabet betales Præsten, og over det, som resterer«. Det kostede jo at huse Provst med Tjener og Skriver samt Sognefolk, naar det aarlige Regnskab skulde gennemgaas: Kost og Fortæring, en Tønde Øl til Visitatorerne, Honorar til Provsten, Drikkepenge, Skriverpenge, Øl til Sognemændene, en Mark til Degnen, hvilket alt blev Præsten godtgjort foruden, hvad han siden sidste Aar havde udlagt til Altervin og -brød og til Exulanterne, de mange Flygtninge og Fattige, der med højere Vedkommendes Anbefaling i Haanden fik Hjælp af Præstens Lomme, samt hans Extrahonorar for Udførelsen af det nu nedlagte Kapellanembedes Forretninger.

Tiderne synes bedre nu end i hans Faders Dage. Han har vist siddet godt i det og haft gode Forbindelser – han var jo bl a gift med en Herredsfogeds Enke, der tilmed var en Herredsfogeds Datter; og som hans Farbroder Johann havde været Birkefoged i Varnæs, sad dennes Søn Heinrich nu i samme Embede paa samme gode Helboel. Der blev da ogsaa Raad til at anskaffe en stor Ligsten til ham selv og hans Hustru, som endnu pryder Gulvet i Kirkens Kor. Og da Prædikestolen 1691 trængte til Reparation og nye Farver, lod Præsten dette Arbejde udføre til Guds Ære og Kirkens Pryd, men – som Inskriptionen ikke undlader at bemærke – ogsaa »propriis sumptibus«, paa hans egen Bekostning!

PF døde allerede 23. August 1700 og efterlod sig en ung Enke med fem ukonfirmerede Børn. Dog, der blev snart sørget for dem. Thi Efterfølgeren overtog baade Embede og Enke.

7. Han hed **Barthold Christian Ægidius** og var døbt i Bylderup Præstegaard 23. November 1673. Gennem sin Fader Gjøde Laurentsen var han en Ætling af Historikeren Anders Sørensen Vedel og Biskop Hans Tausen i Ribe. 1693 kom han til Universitetet i Kiel og har maaske ogsaa studeret andre Steder, inden han 1701 kom hertil og skulde blive den Varnæs-Præst, der fik størst og videst rækkende Betydning – nemlig gennem den Salmebog, han udgav 1717.

Om hans Virke taler Kirkens Regnskabsbog. Bl a lod han Nytaarsdag 1706 »af kristelig Kærlighed til de Arme« opsætte en Fattigblok i Kirken, hvis Indhold paa »Festo Michaelis« – Mikkelsdag 29. September – skulde ligeligt fordeles mellem trængende Folk i Varnæs og Bovrup. 1709 blev Kirkens Vestpulpitur opført, i hvilket Arbejde ogsaa Præsten havde sin Andel. 1707 melder Kirkeregnskabet, at der er anvendt 8 Skilling »til en ny Maatte i Skriftestolen« – i den uopvarmede Kirke sidder Ægidius i Skriftestolen og fryser om Fødderne, naar han om Lørdagen som sine Sognebørns Sjælesørger administrerer Bodens Sakramente.

Prædikener har han ikke efterladt sig. Og dog kom hans Røst til at lyde længere i Kirken end nogen anden Varnæs-Præsts – ja, vi kan høre den endnu gennem den Salmebog, han udgav i Flensborg 1717: Varnæs-Salmebogen med Titelen »En Nye Psalme-Bog/Som indeholder de sædvanligste Gamle/Som ogsaa mange Nye Psalmer«.

Hidtil havde man ikke brugt Salmebøger i Kirken. I Hjemmet og i Skolen lærte man et vist Antal Salmer udenad. Og dem sang man under Degnens Ledelse Aar efter Aar, Slægt efter Slægt – mange steder ogsaa tyske Salmer. Sangen blev naturligvis derefter – som Pastor Petræus i Felsted udtrykte sig: »Kun en tom Skraalen«. Der maatte nye og flere Salmer til. Og Salmebogen maatte fra kun at være en Hjemmets Andagtsbog flyttes ind i Kirkens Gudstjeneste – noget helt nyt og ukendt, ja, uønsket.

Men støttet af bl a Provsterne Reimarus og Koch i Tønder og Aabenraa gik Ægidius i Gang med Opgaven: At skabe den første paa Dansk trykte Kirkesalmebog i Nordslesvig. Og 1717 var Bogen trykt. Dens ialt 414 Numre rummer en Del ældre danske Salmer, som er bleven lempet sprogligt og metrisk. Dernæst adskillige nye tyske Salmer, af hvilke mange her er oversatte for første Gang – saaledes kan vi takke Varnæs-Præsten for den første danske Oversættelse af Paul Gerhardts »Befal du dine Veje«. Og endelig nogle helt nye danske Salmer – de er digtet af Ægidius selv. Vigtige er her Salmerne til alle Kirkeaarets Søn- og Helligdage. Det er jo utænkeligt, at Ægidius ved her at udlægge Aarets Evangelier paa Vers ikke har sagt en hel Del af, hvad han ogsaa sagde paa Prædikestolen. Disse Salmer maa være Genklange af hans Forkyndelse i Kirken, saa vi ved her at lytte til Digteren Ægidius ogsaa hører Prædikanten Ægidius. Theologisk er Salmebogen – og dermed dens Skabers Prædiken – et Barn af den saakaldte Bodsfromhed inden for det 17. Aarhundredes lutheranske Orthodoxi med Vægtlæggen paa den rette Kirkelære forenet med den samtidige Fromheds stærke Præg af katholsk Mystik og Jesus-Kærlighed – for saa vidt en Vejbereder for Pietismen.

Varnæs Kirkes Regnskabsbog oplyser under Aaret 1717, at der er anvendt 2 Mark til Anskaffelse af fire Tavler i Kirken. Og fra og med Aaret 1722 har Regnskabet en Række Aar denne nye Post: »For at skrive Salmerne op 1 Mark«. Her er det nye Stykke Kirkeinventar: Nummertavlerne, paa hvilke Degnen med Kridt nu skriver Salmernes Begyndelsesord. Og hermed er Præstens egen Salmebog taget i Brug af hans egen Menighed.

Efterhaanden indførtes den i Kirkerne i et Bælte fra Abild i Vest til Broager i Øst. Ogsaa i Emmerske Bedehus kom den i Brug; og her har selveste Brorson anvendt den, hvilket har sat Spor i hans egen Salmedigtning. Helt til Norge naaede Varnæs-Salmebogen: Da Hans Nielsen Hauge 1799 udgav sin Salmebog, rummede den 20 af Ægidius' Salmer. Men et Stykke ind i det 19. Aarhundrede begyndte Bogens Tid at løbe ud. Kirke efter Kirke gik over til at bruge nyere Salmebøger. Længst var den i Brug i sin Skabers eget Sogn. Men da dens femte og sidste Oplag var trykt i Tønder 1765 og forlængst udsolgt, blev Bogen – trods al Omhu for at bevare de enkelte Exemplarer, der gik i Arv fra Slægt til Slægt – en Mangelvare. Og fra Advent 1882 gav Menigheden omsider Slip paa sin kære, gamle Salmebog og indførte Meyers og Boesens Salmebog fra 1844 – da havde man i Varnæs Kirke ogsaa sunget med Pastor Ægidius' Røst i mere end 160 Aar!

Og da havde han forlængst lukket sine Øjne, idet han døde 3. April 1733. Hans Hustru var død to Aar før. Og hendes Navn og Data var da bleven anbragt paa hendes og hendes forrige Mands fælles Ligsten i Kirken. Saa da nu ogsaa hendes næste Mand døde, var der faktisk ikke mere Plads paa Stenen. Dog, nederst paa denne

og med mindre Bogstaver lykkedes det at klemme Ægidius' Navn og Data ind paa en beskeden Plads – et ikke helt værdigt Mindesmærke over Sognets betydeligste Præst!

8. Med den næste Præst, **Peter Meyland** rykkede gammelt Blod atter ind i Præstegaarden. Thi han, der var døbt 5. September 1700 i Hoptrup Sogns Præstegaard, som dengang laa i Marstrup, var en Slægtning af Fabricius'erne her – hans Fader, Pastor Johann Meyland var Fætter til Peter Fabricius d Y. I November 1720 begyndte han at studere i Jena, blev 1728 Diakon i Sottrup og overtog Embedet i Varnæs 1734, i hvilket Aar han ægtede Præstedatteren i Vonsbæk Ingeborg Catharina Schrøder, der var f 4. Februar 1707 og døde 17. April 1783.

Om PM som Præst ved vi næsten intet. Provsten i Aabenraa var betænkelig ved at faa ham til Varnæs – han sagdes at kunne være stridbar og ufordragelig. Det er maaske udaf dette Sind, han 1750 klager over Præstegaardens elendige Forfatning: At det regner ned i Stuerne, og at han med sin Familie ikke tør bo der længere af Frygt for Sammenstyrtning. Dog, han flyttede ikke, men blev boende endnu 27 Aar indtil sin Død. Og han synes med sin Familie at have staaet i et godt Forhold til Sognets Folk. Derom vidner Kirkebogen, naar den nævner de usædvanlig mange Gange, da hans Hustru samt Datteren Charlotta Maria og Sønnerne Nicolaus og Johannes stod Faddere ved Barnedaab. PM døde 3. Maj 1777. Igen blev Efterfølgeren en Slægtning.

9. **Johann Christian Klincker,** hvis Moder var PM's Søster. Ogsaa han var født i Præstegaarden i Marstrup 4. Februar 1743 som Søn af Pastor Nicolaus Klincker. Han gik i Skole i Tønder og Haderslev og studerede fra 1762 i Halle. 1773 blev han Præst i Øster Løgum og ægtede Marina Meyland, og 1778 fik han Morbroderens Embede her.

Ej heller om JCK som Præst ved vi noget. Muligt var han Pietist – han studerede jo i Halle, den tyske Pietismes Højborg, hvor ogsaa hans Fader havde studeret (Hoptrup Nr 9). Des mere ved vi om Livet i Præstegaarden. Denne maatte han 1779 lade opbygge fra ny af og kom derved i økonomiske Vanskeligheder. Hertil kom huslige Sorger. Af seks Børn var fire dødfødte. En Datter døde knap tre Aar gammel. Og kun Sønnen Nicolai naaede voksen Alder. Den sidste Fødsel i April 1788 kostede hans svagelige Hustru Livet – i Maj døde hun selv, kun 32 Aar gammel. Hendes Søster Elisabeth og Præstens Moder var ogsaa i Huset her. Men allerede 1792 maatte de med den tolvaarige Søn forlade Hjemmet – da døde JCK selv, 11. November, knap 50 Aar gammel.

Om Kristenliv af Vækkelsens Type i et enkelt Hjem i Varnæs ved denne Tid vidner en endnu bevaret Nytaarshilsen fra den 16-aarige Anna Jürgensdatter Christensen til hendes Fader, skrevet 1783. Hun takker for Oplæring i »Salighedens Orden«, ønsker Guds Velsignelse over sit Hjem »til vore Sieles evige Velfærd og Salighed« og ser med Eftertanke frem til den Pagt, hun ved Foraarets Konfirmation skal »stadfæste med min Gud« – »min allerkiæreste Frelsere Jesus Christus – hand optager mig til sin med sit saa dyrekiøbte Blods-Eyendom«. Her lyder herrnhutiske Klange. Men om videre Indflydelse fra Christiansfeld eller fra den herrnhutiske Kreds i Nabosognet Ullerup vides ellers intet.

For første Gang fik Sognet nu en Ikke-Slesviger til præst.

10. 1793-1817 **Peter Ludvig Lauritsen Bernth,** f Kbh 18/6 1754. Forældre: Fuldm Asiat Komp Laurits B og Marie Henriette Æbeltoft. Dim Herlufsholm 70, imm Kbh 25/7 s Aa, bacc 74, c 27/4 75 (1), g 1) Kolding 4/9 82 Elisabeth Adelus Volquartz, f Farup 8/1 56, d Enge 31/12 86. Forældre: Sp Kolding Carsten V og Margrethe Bork Hagerup. G 2) 87 Hedewig Elwers, f Husum 45, d Varnæs 1/5 1817. 20/3 82 Rkp Før St Laurentii K, 84 Sp Enge, 89 Sp N Løgum, 93 Sp Varnæs, d Aabenraa 18/7 17.

Hverken før eller efter PLB's Død lød mange Lovord om ham – han er nok den særeste Præst, Sognet har haft. Han begyndte som en habil Theolog, der 1774 og 1775 udsendte to theologiske Disputatser i Rationalismens Aand – 1791 fulgte en trykt Prædiken om sande Kristnes Glæde ved under Monarkiet at kunne nyde deres Menneskerettigheder. Og han havde Ry som en dygtig Prædikant. Men ogsaa svære Karakterbrist prægede ham. Øster Løgum-Præsten Peter Kier kaldte ham »en hovmodig og meget selvoptaget Mand«, der »viste afskyelige og menneskefjendske Grundsætninger«.

Værst var hans Pengegridskhed, der bl a førte ham til at anlægge Sag mod sin Tærskemand, fordi denne bredte for tykt Smør paa Brødet – Manden blev idømt otte Dages Fængsel pa Vand og Brød! Men værre var den Strid med Sognets Folk, som han indledte 1815, fordi han fandt Højtidsofferet for lille. De Bovrup Bønder appellerede til deres Øvrighed, Hertugen paa Augustenborg og Bøjskovs Ejer, Lehnsgreve Chr D Reventlow, der truede Præsten med en Retssag. Dette blev ham for meget – gammel og ensom, som han var efter baade sin Hustrus og begge Sønnernes Død, og dertil en »gennem sin ubekvemme Krop plaget og tillige ilde lidt Mand«. Brat forlod han Embede og Sogn 1817, drog til Aabenraa, hvor han testamenterede Provsten hele sin Formue og døde, før Aaret var omme. Til de Skader, han voldte Sognet, hørte ogsaa den, at han i Kirken fik indført Biskop Adlers rationalistiske Liturgi.

Atter blev en Slesviger Sognets Præst.

11. 1818-49 **Peter Petersen,** f Aabenraa 20/12 1777. Forældre: Gartner Brundlund Slot Aabenraa Andreas P og Susanne Maria Petersd. Dim Aabenraa 96, imm Kiel 14/4 s Aa, c Gott 1802 (2. Kar), g 21/4 04 Ingeborg Christiane de Teilmann, f Endrupholm 18/3 80, d Aabenraa 12/6 61. Forældre: Propr Endrupholm, Etatsraad Thøger Reenberg og Sophie Amalie v Gersdorff. Huslærer Endrupholm, 10/1 06 Sp Hellevad-Egvad, 13/1 18 Sp Varnæs, d sst 13/7 49.

PP var sin Forgængers Modsætning. Opvokset i et Hjem præget af Fromhed og Kunstsans, holdt til Skole og Studium af sine Forældres Velgører, Amtmand von Schmettau og kendt med de højere Kredses Livsstil fra Aarene paa Endrupholm kom han hertil med en særlig Baggrund. Peter Kier i Øster Løgum, der ogsaa søgte dette Provstiets bedste Kald, paastaar, at PP blev hjulpet til Embedet af sine fine Forbindelser, bl a Amtmand von Blücher i Aabenraa. Vi ved det ikke. I alt Fald fik Sognet en god Præst. Provst Paulsen nævner ham med Agtelse, omend han dadler hans Fastholden ved Sognets gamle Salmebog. Provst Rehhoff kalder vel hans Prædiken overfladisk, men roser dog dens jævne Hjertelighed, der gør den opbyggelig. PP's Rationalisme var nemlig ikke saa renlivet som førstnævntes, og han var ikke saa sikker en Prædikant som sidstnævnte. Hans milde Væsen og store Tjenstvillighed bragte ham i et positivt Forhold til sin Menighed.

Hertil bidrog vel ogsaa den Række Dødsfald, der ramte Præstefamilien: Af elleve Børn døde fem; Præstens Søster druknede i Dammen ude bag Laden; og begge hans Forældre lukkede deres Øjne her. Nationalt var PP neutral og tog ikke Del i Tidens nationale Røre. Under den Krig, det førte til, sluttede Døden hans 31-aarige Virke her 1849. PP og hans Hustru er det første Præstepar, som der kendes Portrætter af: To Elfenbensminiaturer fra ca 1805, det unge, nygifte Par paa Endrupholm i standsmæssig Klædning.

Kapellaner og Diakoner

Et Tingsvidne fortæller 1577 at da Jürgen Lund for mere end 50 Aar siden blev Sognets Præst, ønskede han at faa en Kapellan til Embedets bedre Forrettelse. Nogle Sognemænd drog da til Sønderborg Slot for at faa Kong Christian II's Tilladelse til et Kapellanis Oprettelse. Og paa en Mark Nord for Bovrup, der var Kirkeeje, byggedes en Kapellanbolig. Dette skete omkring 1520.

Dog er Kapellaniet sikkert meget ældre. Thi allerede i det 14. Aarhundrede rejstes paa Kirkens Sydside et Kapel: Sct Jørgens-Kapellet, et Led i Kirkens Omsorg for de Spedalske, en Stiftelse grundet paa Jorder, der skænkedes af visse Gaarde i Sognet, og af hvilke Kirken helt frem til ca 1720 modtog den aarlige »S Georgii Rente«. Denne tilfaldt i det 17. Aarhundrede Diakonen – som Kapellanen da kaldtes – og peger herved tilbage i Middelalderen: At allerede da har Sct Jørgens-kapellet krævet Oprettelsen af et nyt Præsteembede – Kapel-Præstens Embede, Kapellaniet.

1. Men af de katholske Kapellaner kendes kun den sidste: **Hr Johann,** der fik Embedet omkring 1520 og ifølge Tingsvidnet var i det endnu 1577, nu som en gammel, helt affældig Mand og muligvis hjulpet af Sognepræst Nr 2, før denne efterfulgte sin Fader. Hr Johann døde vist nævnte Aar og efterfulgtes af

2. *ny Kapellan,* hvis Navn vi ikke kender. Og dennes Efterfølger blev ca 1594

3. **Jørgen Lund,** Søn af Sognepræst Nr 2. Hans Fødselsaar kender vi ikke, men ved, at han gik i Skole i Flensborg og omkring 1590 studerede i Rostock. Hans Hustrus Navn er ogsaa ukendt, men ikke Bryllupsdagen: 26. Februar 1604. Han er den Præstesøn her, der har bragt størst Sorg ind i sit Hjem, og omtales som »et forbryderisk Menneske, mere vant til Vaaben end til Bøger«, ja, som en Slyngel og Gudsbespotter.

Ved Midsommer 1608 forlod han med Familie og Kreaturer sin Bolig i Bovrup og holdt sit Indtog i Præstegaarden for at tage Embedet fra sin Stedfader Johannes Georgius, hvem han ogsaa med Vold og til Menighedens Vrede hindrede i at komme paa Prædikestolen. Det gik dog ikke af uden Følger. Alligevel blev han 1609 – omend paa ulovlig Vis – Præst i Hellevad og Egvad. Da, i Foraaret 1610, blev Aabenraas Borgmester Claus Esmarch pludseligt myrdet. Herefter forlod JL lige saa pludseligt og flugtagtigt sine Sogne, men blev paagrebet i Flensborg. Anklagen lød paa Trolddom, Ildspaasættelse og Meddelagtighed i Mordet paa Borgmesteren. Han blev dødsdømt og halshugget 22. Oktober samme Aar uden for Flensborg. Ikke uden Grund omtalte Provst Arnkiel 1681 – noget summarisk – de Varnæs Kapellaner som Horkarle, Drukkenbolte, Troldmænd og Mordere, der maatte henrettes ved Sværdet!

4. Omkring 1600 døde Degnen i Varnæs. Og Degneembedet med dets Indtægter overdroges Kapellanen, der herefter kaldtes Diakon. JL's Efterfølger blev **Nicolaus Ketelsen.** Han fødtes i Kolding 1584 og afsluttede sine Studier i København 1609, blev Diakon her fra dette Aar, indtil han 1617 fortsatte i Kliplev og derfra 1620 kom som Sognepræst til Holbøl, hvor han døde 18. April 1636. Om hans Ægteskab vides kun, at hans Hustru var en Chrestensdatter fra Vilsbæk. NK var en ordentlig – »schicklich« – Mand, der lagde Vægt paa den gamle Degnepligt: At oplære Ungdommen i den kristne Børnelærdom.

5. Den næste Diakon var **Lorenz Thomsen Hammer.** Han var født i Ribe 1589, Søn af Thomas H, og blev Student der 1613. Diakonatet beklædte han fra 1617 helt til 1681 og døde dette Aars 18. Januar. Trods hans ualmindeligt lange Embedstid ved vi intet om ham.

6. Atter blev en stedlig Præstesøn Diakon: **Jacob Fabricius,** f her 1617 som Søn af Sognepræst Nr. 4. Efter Skolegang i Haderslev studerede han fra 1637 i Rostock, i København fra 1641 og blev Diakonadjunkt 1663 og endeligt udnævnt ved sin Forgængers Død, men døde selv allerede 24. Juli samme Aar. Om hans Ægteskab vides kun, at han var gift med Ann. Fra 1641 til 63 har vi ikke Klarhed over hans Færden. Maaske levede han i Tyskland. I alt Fald blev han 6. Oktober 1659 immatrikuleret i Helmstädt – søgte han derhen, hvor hans lærde Faders Korrespondent, Professor Georg Calixtus havde virket? Men fra 1663 var han herhjemme som sin gamle Forgængers Medhjælper i Embedet, som

han ved sin Død siges at have været i gennem atten Aar.

JF blev Sognets sidste Diakon. Dette Embedes Indtægter havde aldrig været gode. Og 1681 udvirkede Provst Arnkiel dets Nedlæggelse – kun en ustuderet Degn blev valgt med Bolig i Varnæs. Dette vakte Borpningernes Vrede. De havde altid set Diakonen som *deres* Præst og nægtede nu at betale Degnen, hvad de hidtil havde ydet Præsten. Og de holdt ud: Gennem mere end 50 Aar maatte Degnene slaaes for deres Ydelser fra Bovrup.

Tiden 1850-1920

Først et Aar efter PP's Død kunde p Gr a Krigen Efterfølgeren vælges: *Henrik Roth* (1850-64), en Købmandssøn fra Ærø, der efter nogle Ungdomsaar som Skolelærer fik theologisk Examen og blev Kateket i Frederikshavn og 1849 Præst i Asserballe. Han var af anden Type end sin slesvigske, tysk uddannede Forgænger: Kongerigsk præget, nationalt aabent dansk med Uddannelse fra Skaarup Seminarium og Hovedstadens Universitet, en typisk Repræsentant for den nye slesvigske Gejstlighed efter Treaarskrigen, theologisk paa Midterlinien og kulturelt aaben med særlig Interesse for Skolevæsenet, hvilket han ofrede nogle litterære Arbejder, ligesom han ogsaa lod enkelte Prædikener trykke.

Udadtil virkede HR kun lidt, men var dog fra 1857 Vicepræsident for det slesvigske Bibelselskab. Indadtil var han meget afholdt og agtet af sin Menighed. Adskilligt var ham fremmed, da han kom hertil. Men han evnede at forstaa Mennesker og handle derefter. Saaledes m H t den gamle Varnæs-Salmebog, der stadig var i Brug. 1851 skriver han til en Ven, at han meget gerne ser den afløst af en anden og nyere; men at han ved at nævne dette for Folk møder en maabende Uvilje. Han lod klogeligt de gamle Salmers Klang fortsætte. Men uden for Kirken havde han frie Hænder og kunde f Ex forære Konfirmanderne nye Salmebøger – saa opdagede Folk, at der dog fandtes saadanne!

Pastor Roth var en meget god Ven af Pastor Mørk Hansen i Nabosognet Felsted, og der var stadig Forbindelse mellem de to Præstegaarde. Men han var ikke som sin Nabo politisk aktiv. F Ex heller ikke ved Rigsraadsvalget 1856, da han undlod at stemme. Dette fik Mørk Hansen til at ymte, at han nok hellere med Hjemmetyskerne vilde være Ven med Amtmand Heltzen i Haab om ved dennes Hjælp at blive Provst. *Da* brast Venskabet – dog kun for en Tid. Og da i Februar 1864 de tyske Tropper naaede hertil, maatte de to »als der Spionage verdächtig« dele Arrest i Graasten og Flensborg en kort Tid.

Men herefter maatte HR ikke færdes frit i sit eget Sogn. Til Gengæld fik han en ny, særpræget Menighed. Flere Steder i Varnæs og Bovrup oprettedes Lazaretter, til hvilke han maatte komme ledsaget af en Vagt. Her var han nu Præst blandt saarede og døende, for Danske som Tyske. Og efter Stormen paa Dybbøl 18. April blev ogsaa Præstegaarden Lazaret. Sit Virke under denne nye Situation skildrede han i Skriftet »Lazaret-Erindringer fra sidste Krig« – en kort, men indtryksfuld Beretning om Soldaters Lidelser, tyske Lægers Dygtighed og en betydelig Sjælesørgers Indsats for Landsmand og Fjende. En tysk Feltpræst, W F Besser, der ved denne Tid besøgte Præstegaarden, giver et meget sympatisk Billede af HR, som uden at vige fra sin Danskhed besad det Sind, der evnede at *elske* Modstanderen om til en Broder. Og karakteristisk for Roth er, at i et Lazaretlokale, hvor Danske og Tyske laa sammen, læste han selv Paul Gerhardts tyske Salme »Warum sollt' ich mich wohl grämen«, hvorpaa den tyske Embedsbroder læste C J Boyes danske Salme »Du bange Sjæl, hør Trøstens Bud« – som Tyskeren bemærkede: »Zwei Zungen, Eines Trösters Sprache!«. Men 23. Juli blev HR afsat af det nye Styre og blev Aaret efter Præst i Vigerslev paa Fyen.

Fredag Morgen 29. Juli indsatte den nye Amtmand i Aabenraa, Advokat Jürgensen – ikke i Kirken, men i Varnæs Kro! – en ny Præst: *Erich Peter Frederik Raben* (1864). Han virkede her kun faa Maaneder og blev saa Præst i Halk.

Imidlertid havde Sognets Kirkeværger spurgt den nye Provst Göttig i Aabenraa, hvem der skulde udføre Vinterens Konfirmandundervisning. Provstens svar: At Sognet behøvede ingen ny Præst foreløbig, da Embedet hørte til de ringere aflagte; og Konfirmanderne kunde Degnen tage sig af; saa maatte Kirkeværgerne selv bede en Nabopræst holde en sidste Overhøring af dem – vakte saa stor Forargelse i Sognet, at Provsten blev betænkelig og straks efter Høst lod afholde Præstevalg. Hans indledende Tale ved dette huskedes siden som en Skandale: Ikke een Sætning var ordentligt Dansk, det meste uforstaaeligt; og Provstens Brug af tyske Ord som »Angesichter« og »Dinge« fremkaldte Smil og Latter i Kirken.

Valget blev ej heller det bedste. Thi *Nis Petersen Hoeck* (1864-81), der kom hertil fra det stærkt tyske Uge Sogn, var af gammel tysksindet Slægt fra Øster Højst Sogn, bl a Slægtning til Augustenborg-Hertugens Ven, Provst Johannes Hoeck i Ketting. Allerede ved Visitatsen i Uge 1857 nævnedes han som en middelmaadig Prædikant – især hans Udtale var for stærkt præget af det tyske. Bedre blev det ikke her. Biskoppen omtaler hans Prædikener og Katekisationer som værende under Middel; de mangler Sammenhæng og Sikkerhed. Og helst – hedder det ved Visitatserne 1877 og -80 – bør Præsten søge sin Afsked. Men Menigheden synes at være tilfreds med ham; og tvinges bort kan han ikke.

Fra Generalvisitatsen 1868 foreligger en interessant almen Karakteristik af Sognet. Kirkebesøget er godt og Altergangen stor. Nogle Familier holder Husandagt om Søndagen, om Gudstjenesten har maattet forsømmes. Bordbønnen er ikke almindelig undtagen ved Bryllup og Begravelse. Sekter findes ikke, ej heller noget Arbejde for Ydre Mission eller særlige kirkelige Foretagender. Det sædelige Liv – specielt m H t

det sjette Bud – er ikke daarligt; de sidste tre Aar kan kun fire uægte Fødsler noteres. Ringere er det, hvad angaar Drikkeriet. Hertil medvirker f Ex de store Bryllupsgilder, der ofte samler Hundreder af Gæster. Ogsaa Begivenheder som Valgene til den nordtyske Rigsdag og den preussiske Landdag 1867, hvis danske Sejre greb Store som Smaa, blev her fejret meget »vaadt« – »im dänischen Sinn und Geist«, bemærker den tyske Pen. Ved Altergangen er det endnu Skik, at »deflorirte« – Piger, der har født udenfor Ægteskab og ikke giftet sig – gaar frem som de sidste. Ellers øves ingen Kirketugt mere. Iøvrigt har denne Menighed fra Arilds Tid kirkeligt og politisk levet uden Forbindelse med andre Mennesker og samlet sig om sig selv. Er end dette Udsagn noget summarisk, rammer det i kirkelig Henseende ikke ved Siden af. Alle aandelige Vækkelser gik jo udenom Sognet. Man sang konservativt videre efter den gamle Varnæs-Salmebog. Og den Huspostille, der i næsten alle Hjem var et fast Tilbehør – Rostock-Theologen Heinrich Müllers »Evangeliske Hierte-Speyl« fra 1705 – og er pietistisk præget, har nok efter de bevarede Exemplarer at dømme ikke været for flittigt læst.

I denne saa gammeldags indstillede Menighed kunde NPH ikke udrette noget. Ogsaa havde han – født 1805 – sine bedste Aar bag sig. Og en tidligt indtrædende Alderdomssvækkelse prægede hans Virke her. 1881 døde han – Vest for Kirken er hans og Hustruens Grave endnu bevaret med Bibelordet paa Støbejernskorset: »Dersom vi leve, leve vi for Herren, og dersom vi døe, døe vi for Herren; derfor, enten vi leve, eller vi døe, ere vi Herrens«.

Stærk og handlekraftig var derimod *Hinrich Wolf* (1881-1903) fra Schwabstedt. Uddannet i Erlangen og Kiel blev han Præst bl a i Bylderup og kom hertil med sin anden Hustru og sit eneste Barn, Datteren Auguste. HW tilhørte den tyskslesvigske Indre Mission med Hovedsæde i Breklum – i den store Breklum-Huspostille 1888 er en Prædiken af Danskeren Vilhelm Beck oversat af ham – og var Medlem af »Landesbibelgesellschaft«. Han holdt godt besøgte Bibelmøder om Vinteren og enkelte Missionfester – ved en saadan 1887 indsamledes 90 Mark, der deltes mellem Missionsanstalten i Breklum og Missionær Th Petersen i Indien.

Men dette bar ingen Frugter i Sognet. Endnu 1882 og -83 var Kirkegangen paa 8-10% af Indbyggertallet. Især Bønderne fejrede Søndagen ret, hvorimod de talrige Daglejere den Dag passede deres hjemlige Arbejde. Men allerede 1887 var Gudstjenestebesøget dalende – saaledes kom f Ex. Børnene næsten slet ikke i Kirke mere – et Vidnesbyrd om den begyndende Sækularisering fremkaldt bl a af de politiske Rørelser.

I en særlig Henseende gjorde HW sig bemærket. Tysk var og blev han, ogsaa tysk Embedsmand. Trods dette var han en aaben Modstander af Regeringens nationale Tvangspolitik i Nordslesvig. Især efter 1888, da den nye Skolelov gjorde al Undervisning tysksproget. Han protesterede herimod 1889 i en Skrivelse til Overpræsident von Steinmann og hævdede Lovens Skadelighed for Landets Kirke- og Kristenliv. Fuldt klar over det nytteløse i sin Protest anmodede han om, at Loven for Varnæs Sogns Vedkommende maatte blive ændret derhen, at alle Ugens seks Religionstimer skulde meddeles paa Dansk; at mindst to ugentlige Timers Undervisning i det danske Sprog indførtes; og at Præsten fritoges for at skulle tale Tysk til Børnene, i det mindste uden for Skolen, og overvaage, at de i Skolen kun talte Tysk indbyrdes. Da Anmodningen blev pure afvist, tog han det usædvanlige Skridt at nedlægge sit Hverv som Lokalskoleinspektør, et Hverv, der normalt paahvilede enhver Sognepræst.

Men ved den aarlige Provstisynodes Møder stod han stædigt frem og hævdede Aar efter Aar sit Krav om de ugentlige Timers Danskundervisning. En Rigsdansker, som overværede Synodemødet 1898, talte med Beundring om Varnæs-Præstens Optræden her: Han, Tyskeren, kæmpede mod de danske Nordslesvigeres Nød, der dybest set var Kirkens Nød. HW var Præst mere, end han var Tysker.

Det faldt ogsaa i hans Lod at foretage et dybt Indgreb i Sognets kirkelige Tradition: At gøre Ende paa Varnæs-Salmebogens Brug i Kirken og indføre en ny. I Skolen var den allerede veget for Meyers og Boesens Salmebog fra 1844 – Børnene kunde jo ikke læse dens gamle Skrift. Og i det hele taget var den nu blevet en uanskaffelig Sjældenhed. Den var sidste Gang bleven genoptrykt 1765; og de existerende Exemplarer, der gik i Arv fra Slægt til Slægt, var ikke alle lige komplette. Derfor, i Efteraaret 1882 tog Kirkeforstanderskabet den svære Beslutning: Fra Advents Søndag samme Aar er den Meyer-Boesen'ske Salmebog Sognets Kirkesalmebog. Og for at lette Overgangen indkøbte man et Antal Exemplarer af denne til gratis Fordeling i Sognets to Byer. Et Tidsafsnit var til Ende i Varnæs Sogns Historie, ja, i hele Nordslesvigs Kirkehistorie!

Af Familielivet i Præstegaarden dette Træk: I 1890'erne deltog Pastor Wolf med Hustru og Datter flere Gange i Missionsfester hos Pastor Emil Claussen i Dybbøl. Datteren Augustes Person og fine Sangstemme gjorde dybt Indtryk paa den unge, ogsaa deltagende Sønderborg-Præst Carl Matthiesen – senere Forstander for Flensborg Diakonisseanstalt – hvilket 1896 førte til disse to's Forlovelse og Ægteskab. »At vi lærte hinanden at kende under Guds Ord og førtes sammen af den aandelige Sang – skrev siden Pastor Matthiesen – blev et Symbol, et Løsen for hele vort Liv – og saa længe jeg havde mine Svigerforældre i Varnæs, drog det hyggelige Præstehjem med den vidunderlige, velplejede Have os stærkest og tiest«. Men dette kom ikke til at vare længe. Thi Advents Søndag 1902 ramtes HW under Gudstjenesten af et Slagtilfælde og døde i Januar 1903.

Vakancepræsten, Pastor *Balthasar Asmussen* (1903-14) i Ensted blev Efterfølgeren – en Smede- og Dyrlægesøn fra Kliplev, Candidat fra Kiel med laveste Karakter, en maadelig Theolog og Prædikant, myndig og bevidst og helt igennem tysk, om end ikke politisk aktiv. Selvom et nyt Aarhundrede var begyndt, i hvilket alt skulde blive anderledes, skete i Sognets Kirkeliv ingen særlige Ændringer. Kirkebesøget var »tilfredsstillende«. En Tælling 1906 viste et Gennemsnitstal paa 100 af godt 1500 Indbyggere. Tallet paa Altergæster var samme Aar 886. Aaret efter afløstes Meyers og Boesens Salmebog af den nye »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« fra 1889, hvis Indhold siden 1895 blev baaret frem af Tonerne i H S Prahls og C Heinebuchs fortræffelige Koralbog, der endnu i Dag delvis er i Brug her i Kirken. Oprettelsen af et Kirkekor af Skolebørn bidrog ogsaa til Styrkelse af Salmesangen. Og 1909 meldes, at den nye, slesvigske Gudstjenesteordning fra 1892 nu er helt indført. De sociale Tilstande var gode i BA's Tid – Aarhundredets første Aar var jo i det hele en Opgangstid for Landbruget, hvilket ogsaa kom Arbejderne og Haandværkerne til Gode, men tillige medførte en begyndende Opløsning af nedarvet Nøjsomhed. Særlige kirkelige Arbejder fra Lægfolks Side var ikke i Gang, naar bortses fra en ganske lille Kreds i Varnæs, der nogle Aar samledes maanedligt i Byens Konditori som en Udløber af Frimenigheden i Aabenraa. Og Nordslesvigs Indre Mission, der stadig skabte Vækkelser, mødte heller ikke nu aabne Døre i Sognet.

Nogle Barndomsminder, der belyser Livet i Kirke og Præstegaard, har BA's Søn, Korvetkaptajn Carl Asmussen nedskrevet 1965: Fader vilde se sin Dreng i Kirken hver Søndag. Det føltes ikke som Tvang. Thi han var Medlem af Kirkekoret, der sad oppe ved Orgelet. Det indbragte for hver Søndag 5 Pfennig, hvilket ved Aarets Slutning gav en net Sum. Han huskede som gammel mange Salmer, der brugtes fast. Ved den hellige Nadver: »Nu skal du, min Sjæl, dig smykke«. Ved Brudevielser: »Saa tag mig da ved Haanden og led du mig«. Ved Begravelser sang Degnen altid over Graven: »Herrens Venner ingensinde mødes skal for sidste Gang«. Dødegraveren Wilhelm Weide traadte Orgelets Blæsebælg. Og Kirketjenere var Skomagerens to Drenge Christian og Henrik Hørlück. Naar der holdtes Altergang, tændte de Alterlysene, som ellers ikke brugtes. Og under Salmen før Prædiken bar de Klingpungen om i Kirken til Indsamling af det faste Søndagsoffer.

Carls Forældre blev ofte inviteret ud og øvede selv stor Selskabelighed med fint Kaffebord og Underholdning. Fru Pastor spillede Klaver og sang til – Højdepunktet naaedes, naar hun foredrog sit Glansnummer, den romantiske Sang »Duen«. I Studereværelset samlede Præsten de Kirkeældste til Drøftelse af de kirkelige Anliggender. Men han modtog ogsaa private Besøg: Den gamle Sømand Andreas Hattesen kom med sine Skipperhistorier og fik sin Grog og en stor Cigar. Og oftest kom Aftægtsmand Johann Juhler og holdt Snak – altid fint klædt som den selvbevidste, tysksindede Storbonde, han var, en passende Omgangsfælle for den ligesindede Præst, men en Smule frygtet af jævnere Folk. Og hver Juleaften var Præstegaardens Forpagter, den ugifte Peter Johannsen, og hans Husholderske Familiens Gæster. Da sagde Peter hvert Aar ved Synet af Drengens Julegaver: »Carl, det æ naue, dæ daue«.

Men ogsaa som Sjælesørgeren mindedes Drengen sin Fader: En helt ung Tjenestepige, besvangret af sin Husbond, søgte i sin Fortvivlelse Døden i en Mergelgrav og blev begravet i Stilhed. Trods Forbudet mod præstelig Medvirken ved en Selvmorders Begravelse var Pastor Asmussen til Stede og holdt en Tale ved Graven. Og den Skyldiges Samvittighed drev ham omsider til hans Præst. »Hvad der blev talt mellem de to, unddrager sig naturligvis mit Kendskab. Men jeg kan forestille mig, hvor svært det har været at bringe den Trøst, som forudsatte Tilgivelsen«. For Carl selv var det svært, hver Gang han skulde overbringe Præstefamiliens Krans ved et Dødsfald. Thi »da var det Skik, at man blev opfordret til at se den Døde i Kisten«. Særlig svært var dette, da han som 14-aarig maatte staa ved sin jævnaldrende Kammerat Rasmus' Kiste: »Hvorfor skulde han dø saa tidligt?«

BA's Forhold til sin Menighed var helt igennem godt. Skønt alle vidste, at han var tysk – slutter Carl sine Minder – tog ingen Anstød heraf. Begge Parter kunde i gensidig Respekt holde til at se Kejser Wilhelms og Kong Christians Portrætter hænge paa Væggen. 1914 lod Præsten sig pensionere og levede med sin Hustru de sidste Aar i Flensborg.

Med *Lauritz Michael Lauritzen* (1914-29) fik Sognet en Præst af helt anden Type. Bortset fra Pastor Roth var han, siden det nationale Problem opstod i det 19. Aarhundrede, den første dansksindede Præst, der stillede sig helt paa sin danske Menigheds Side. Som Søn af et dansk Bondehjem i Hammelev Sogn blev han efter Studenterexamen i Haderslev og Studieaarene i Kiel Præst paa Rømø og i Tinglev. Sidstnævnte Sted med dets stærkt tyske Præg oplevede han, hvor vanskeligt det var baade for en tysk- og for en dansksindet Præst at tjene den fædrene Kirke, som – med hans egne Ord – »hverken vil udslette gudgivne personlige og folkelige Forskelligheder eller splitte og sprede, men slaa Bro over Modsætninger og samle et Folk af alle Slags Tunger«. Og da han ikke kunde hindre, at »den politiske Røvermoral blev indført i det kirkelige Liv«, og da Verdenskrigen brød ud, følte han sig ikke som den rette Mand i Tinglev, men søgte og fik Embedet i Varnæs Sogn.

De kirkelige Forhold – skriver LML 1915 – har ikke ændret sig. Kun er Kirkebesøget steget noget p G a Krigen og Præsteskiftet. Og Folks Omhu for hinandens Ve og Vel – »die freie Liebestätigkeit« – er paafaldende stor og viser

sig især »unter der Hand« – ogsaa et Udslag af den onde Tid nu.

Ja, Krigens onde Tid krævede det særlige – ogsaa af Præsten. Og han skrev i Kirkebladet for December 1915: »Nu lakker det igen mod Jul, uden at der er gjort Ende paa den umenneskelige og ukristelige Krig. Snart vil ... vi paany komme sammen og med hverandre synge Englenes gamle Julesang: *Fred over Jorden!* – men alt imens vil Europas »kristne« Folkeslag ligge i Krig med hinanden! Hvor bagvendt dog at holde *Jul* og føre *Krig!* – Ja, jeg tror, at den, der sørger allermest, det er endda hverken dig eller mig, men selve den store *Fredsfyrste.* Hvor maa han, som er kommen for at afskaffe Djævelens Gerninger, ikke lide, naar han ser ... al den aabenbare Elendighed og al den tavse Sorg, som denne Krig afstedkommer allevegne! Det er sandelig ikke efter *hans* Hoved«. Men naar du ser al Krigens »forargelige Løgn og Grusomhed«, da vil »Julekongen« give dig den Tillid til Gud, »at han bygger sit Rige i det skjulte og fører det ad mange, lange Omveje, men sikkert til Sejr, at Løgn og Uret vel kan blomstre og triumfere, men kun en liden Stund, at Ret og Retfærdighed, Sandhed og Kærlighed, Fred og Barmhjertighed ... altid sejrer *i Længden,* at de altid sejrer *tilsidst*«. Et Exempel paa LML's Prædiketone: Folkelig, aktuel med tydelig dansk Undertone og centralt bibelsk udaf den fælles Lidelse med hans Menighed.

Og denne Medliden mærkes endnu stærkere Aaret efter, da alles Haab er endnu svagere, og Præsten i samme Anledning kun ved at skrive i Kirkebladet: »Kære Venner! I denne Krig er jeg kommen til at holde særligt meget af følgende Julesalme: Hjerte, løft din Glædes Vinger«, hvorpaa han aftrykker hele Salmen med bl a dette Vers:

I, som tunge Stier træde,
Stands og hør:
Her er Dør
Til den sande Glæde;
Og I skulle inden Døre
Trøstes med
Slig en Fred,
Ingen Sorg tør røre.

Pastor Lauritzen erfor snart, at Sognets Folk – som han udtrykte det – ikke havde for Skik at rende Kirkedøren ind. For at øge Kirkegangen gjorde han da et Forsøg: I Stedet for at prædike over Aarets faste Evangelier valgte han selv nye Texter fra Det Gamle som fra Det Nye Testamente. Ikke et Emne i en given Text søgte han, men en Text til Belysning af et Emne, der umiddelbart ramte ind i Tidens særlige Forhold og bragte Kirkens gamle Budskab ogsaa nu i den konkrete Nød. Af saadanne Prædikeemner fra Krigsaarene nævner han selv: Hvem er Skyld i Krigen? Serbien, Østrig, Centralmagterne, de Allierede? Den ydre Anledning, den dybere Aarsag, den egentlige Grund: Den Sum af Synd, som kostede Jesus Livet, og som vi alle har Del i – Hvem vil sejre i Krigen? Løgnen er et yndet Krigsvaaben, men har kun korte Ben; den indhentes og afsløres; og da kommer Bagslaget. Alt, der bygger paa Løgn og Uret, ramler før eller senere. Sandhedens og Retfærdighedens Gud sejrer altid til sidst – Hvor længe vil Krigen vare? Mennesket spaar, men Gud raa'r. Han kæmper ogsaa skjult i Tidens Kaos med en grænseløs Udholdenhed, indtil han faar sat Skik paa Tingene. Og Forsøget bar Frugt: Kirken fyldtes stadigt mere, indtil Søndagenes Gennemsnitstal af Kirkegængere naaede 200.

Nævnes bør ogsaa, at i Pastor Hans Tonnesens Jubilæumsskrift ved Reformationens 400 Aars-Fest 1917 – hvilken under den herskende Krigsnød kun faa orkede at tænke paa – skrev LML betegnende nok om »Luther og Modersmaalet«. Trods nogle Fortegnelser af kirkehistoriske Facta og trods sin ensidige Luther-forherligelse er denne Artikel interessant som et Udtryk for de danske Nordslesvigeres Kamp for deres Moders Maal. Bag Skildringen af Luthers Strid mod Rom og Latinen høres tydeligt den nordslesvigske Protest mod Berlin og Tysken: Luther kom, »fordi han var et sundt, praktisk og energisk Kristenmenneske, til Forstaaelse og Hævdelse af Pinseunderets Gave og Krav: *Enhver paa sit eget Maal!*« Og derfor har Grundtvig ret:

Modersmaal er vort Hjertesprog,
kun løs er al fremmed Tale,
det alene i Mund og Bog
kan vække et Folk af Dvale.

Saa aabent dansk vovede den tyske Embedsmand at tale! Han blev da ogsaa 1918 af den danske Vælgerforening indvalgt i det Udvalg, der gennem en Betænkning skulde forberede den nordslesvigske Kirkes Indlemmelse i den danske Folkekirke. Han kunde imidlertid ikke gøre de slesvigske Synspunkter gældende i dette af Politikerne nedsatte og af de grundtvigianskradikale, saakaldte »Frihedskrav« dominerede Udvalg.

Tiden efter 1920

Ved Genforeningen var der overvældende Flertal i Sognet for, at LML skulde forblive i sit Embede. Men de følgende Aar bragte ham Skuffelser. Hvad han selv kaldte uægte Krigsreligiøsitet, forsvandt med Krigen. Genforeningens mange Oplevelser, de talrige nye Indtryk og Fornødenheder spredte Sindene bort fra det ene fornødne. Kirkebesøget sank igen. Og Tallet paa Altergæster gik betydeligt ned. Hertil kom den økonomiske Krise med nye politiske Bevægelser, der bragte en hidtil ukendt Uro ind i Sognet. Interessant og iøvrigt karakteristisk for manges Erfaring i disse Aar er LML's Vurdering af alt det nordfra kommende:

Sammen med meget godt fra Danmark kom desværre ogsaa »Rigsdanskerne«, der ikke forstod Slesvigerne. De kritiserede Sproget og sagde, at det var en tysk Dialekt – »det samme, som Tyskerne forgæves havde søgt at indbilde os i et halvt Aarhundrede«. De saa ned paa de kirkelige Forhold: Daabens Praxis med udbredt Hjem-

medaab, Salmebogen, Liturgien – »der kaldtes tysk, men var oldkirkelig« – og den paastaaede Ukirkelighed – her minder LML harmfuldt om, at i tysk Tid saaes Nordslesvig i Kongeriget netop som det attraaede kirkelige Eldorado p G a de vitterligt mange fulde Kirker og den store Offervillighed over for Indre som Ydre Mission. Men Landets egne Børn kritiserer ogsaa »Rigsdanskernes« overlegne Mine og Tone og den af dem indførte kirkelige Centralisering med det kirkelige Selvstyres Ophør og Kirkens nye Afhængighed af Staten – altsaa den frie slesvigske Synodalkirkes politisk gennemtvungne Indlemmelse i Kongerigets statsstyrede, forfatningsløse Folkekirke.

Nej, det var ikke idel Glæde at blive »genforenet«. Saa 1920'rnes Vanskeligheder i Sognet bidrog vel til, at LML fulgte Biskop Ammundsens Opfordring til at søge Embedet i Bov Sogn, da dette blev ledigt 1929.

Omtales maa ogsaa hans Hustru *Anna Cornelia,* f Braren, Datter af Missionsdirektor Cornelius Braren i Breklum. Hun var Sognets sidste virkelige »Fru Pastor«. Lille, spinkel af Ydre bar hun i sig et stærkt Aandens Liv – som det er sagt om hende: »Hos hende stod evighedens himmel høj og lys over selv den mindste grå og trivielle dagligdags ting«. Som Grænsebo var hun »zweiströmig«. I hendes Bogreol stod tyske og danske Klassikere Side om Side. Og hendes store Begavelse og fine Kultur berettigede hende til f Ex ved Præstekonventer at tage Ordet med vægtige Indlæg. Hvad der rørte sig i hende, gav hun Udtryk i de Digte paa begge Grænselandets Sprog, af hvilke et Udvalg blev trykt efter hendes Død 1966. Følgende to Vers karakteriserer denne betydelige Kvinde:

Men just i Kampen mod alt dødt
bli'r selve Livet dobbelt sødt.
Og tydeligst fra Kampens Front
ses Evighedens Horisont.

So schnell und behende eilt uns're Zeit hin.
Wir fragen am Ende: »Was war der Gewinn?«
Er war's, und *Er* ist's, der verwandelt das Nichts
in quellendes Leben durch Wellen des Lichts.

Jens Anton Marius Rodholm (1929-50), opvokset i Aarhus og uddannet som Typograf, drog som ung til Amerika, fik her Præsteuddannelse og virkede indtil 1923 i forskellige danske Menigheder. Efter nogle Aar paa Djursland kom han til Varnæs Sogn. I Forhold til sine Forgængere kom han med helt fremmede Forudsætninger, hvilket skulde præge hele hans Virke og personlige Skæbne her. Amerikansk uddannet, »hele mit Liv nært knyttet til den grundtvigske Retning« og ærligt dansk, men paa den særligt kongerigske Manér, der ikke vil lade Slesvig være Slesvig, naaede han aldrig ind til Kærnen i Sognets slesvigske Egenart – og ønskede det vist heller ikke. I alt Fald skrev han mange Aar senere til sin Efterfølger: »Det skulde glæde mig, om De kunde naa endnu et Stykke fremad med Hensyn til at udslette Forskellen mellem »det gamle Land« og Sønderjylland i, hvad jeg under eet vil kalde Kirkeskik«.

JAMR afskaffede derfor den slesvigske Liturgi i Kirken og tog fat, »som jeg var vant til fra mit Embede i Aarhus Stift«, men mødte »stigende Uro« og Nedgang i Kirkebesøget. Menighedsraadet spurgte, »hvorfor jeg ikke holdt Gudstjeneste paa samme Maade som tidligere«. Og Parterne enedes om, at Folkekirkens Ritual i Hovedsagen skulde følges saa, at »Menigheden efterhaanden kunde føle sig hjemme i Kirken paa gammel dansk Grund«. Hvad Præsten mødte her, var Sønderjydernes »gamle Traditionsbundethed«, at de »er meget konservative kirkeligt set«. Derfor maatte han ogsaa paa nogle Punkter blive ved Stedets Skik. Saaledes, at Altergangen efter en endnu i den slesvigske Liturgi forekommende Bestemmelse holdtes som en selvstændig Gudstjeneste umiddelbart efter selve »Højmessen«; og at Daaben ifølge meget gammel Skik foretoges før Prædikenen, som det sker endnu idag. Ogsaa ved Begravelser gik JAMR med til at bevare Traditionen: At før Kirkefærden mødte baade Degn og Præst op i Hjemmet, hin for at synge, denne for at tale Liget ud – den saakaldte Parentation, en smuk Skik, der desværre faldt bort ved Ligkapellets Opførelse 1968, som nu alle bruger.

Sognets kirkelige Traditionsbundethed mødte Præsten ogsaa – og det ikke paa udelt behagelig Maade – da han 1930 indledte en, ikke umotiveret Regulering af Kirkegaarden: »At skulle se deres Gravsteder sløjfede og Stier ført over dem var uhyre vanskeligt at faa dem til at gaa med til«. Det lykkedes vel efterhaanden, men kostede ogsaa en Del Strid. Præstegaardens gamle Forpagtningsordning med den vestre Sidelænge som Forpagterbolig og Stald blev ændret 1938. Da fik Præsten denne Længe ombygget til eget Brug og med stor Ændring af dens oprindelige Indre. Dog værre var, at han samtidig fik nedrevet den meget gamle Lade, hele Aabenraa-Egnens eneste Bulhuslade, tilmed Danmarks sydligste. Bedre var, at han havde sin store Andel i, at Hovedparten af Kirkens kostbare Inventar 1942 fik sin paakrævede Restaurering.

At JAMR's egentligt gode Hensigter imidlertid ikke naaede deres Maal, skyldtes dog ikke kun hans egne, helt ikke-slesvigske Forudsætninger, men ogsaa, at Sognet i Løbet af 1930'rne og især fra og med Aaret 1940 forvandledes til en Heksekeddel p Gr a det politiske Røre og den anden Verdenskrig. I det overvejende danske Sogn havde de ikke talrige hjemmetyske Familier hidtil levet i det bedste Forhold til deres danske Naboer og Frænder. Virkelige Problemer havde her ikke været, ej heller fra dansk Side. Men i Bovrup laa den danske Nazismes Hovedkvarter! Der boede Sognets afholdte Læge Frits Clausen, der blev Nazistpartiets Fører og drog

mange med sig ind i Troen paa en ny Ideologi. Og i Husene rundt om Lægeboligen virkede Partiets Kontorer og Medarbejdere. Sognet deltes herved i to Lejre, der bekrigede hinanden. Ikke Dansk mod Tysk paa den gammeldags Vis. Men Nabo mod Nabo, Ven mod Ven ofte i et personligt Had ud af en ny dybt ulykkelig Modsætning, der 1945 endte i det tvivlsomme Retsopgør med de følgende Aars Bitterhed.

Under alt dette stod Præsten aabent paa den antinazistiske Front. Han gav selv raat for usødet – nægtede f Ex i Vinteren 1945 en rigstysk Præst Tilladelse til i Kirken at holde Gudstjeneste for de tyske Flygtninge i Sognet – men betalte ogsaa Prisen herfor: Medens Uvejret rasede, »har jeg nu i de sidste 5 Aar levet under saa at sige konstant Chikane og Trusel paa Livet« fra lokal, nazistisk Side; og da det stilnede af, var han en gammel, træt Mand uden Mod eller Energi.

Pastor Rodholm er en tragisk Skikkelse i Sognets Præsterække. Hans Forventninger til Gerningen her – udsprungne af Mødet i Amerika med to næsten rent nordslesvigske Udvandrermenigheder – skuffedes dybt, da han omsider var i Nordslesvig. Intet lykkedes rigtigt for ham. Da saaledes Communicanttallet i hans første Aar stadigt sank – i 1932 kun 217 – holdt han stadigt færre aarlige Altergange – i 1933 kun seks ialt. Og 1934 indfører han i Protokollen kun Skærtorsdags og Langfredags Tal og skriver saa intet mere. Og hans efterladte Prædikener, der ingenlunde er daarlige, men med Aarene bliver stadigt kortere, antyder sammen med den i Sognet endnu levende Erindring, at ogsaa Prædikestolen med dens Krav blev ham en svar Byrde. Han kom med den gode Vilje, men mistede Modet, Energien under alt det uventet svære, der mødte ham. Og Efteraaret 1949 gav han op og tog sin Afsked.

En delvis Selvkarakteristik har han givet paa et løst Blad blandt sine efterladte Papirer beskrevet i Alderdommen: »Der bliver gennem Læserbreve og Artikler i Bladene rettet megen Kritik mod og givet mange gode Raad til Præster om, hvorledes de skal forkynde. Jeg vil gerne med de mange Aars Tjeneste i den Gerning sige, at der er kun een sand og ret Maade. Og det er paa Troens Grund ud fra Skriftens Ord om og af Vor Herre Jesus Kristus at pege paa ham som Opfyldelsen af Guds Forjættelser om Fred og Frelse for det enkelte Menneske som for Menneskeslægten. Og denne Jesu Kristi Frelsergerning kan alene ved Helligaandens Gerning gøres til Liv og Sandhed gennem Ordet i det enkelte Menneskehjerte«.

Til Efterfølgeren *Urban Schrøder* (1950-) sagde Biskop Noack kort efter Ankomsten: »De overtager et meget vanskeligt Embede. Jeg giver Dem dette Raad: Husk, De er *Sogne*præst! Gaa derfor roligt ind ad alle Døre i Sognet, uanset hvad Folk har været og er, indtil De bliver smidt ud! Byg Bro!« Endnu efter 30 Aar er han ikke blevet smidt ud af nogen Dør, men oplevede, at ogsaa Hjemmetyskere og gamle Nazister kom til ham og kom til Kirke. Selv af slesvigsk Slægt med noget tysk Blod i sig, fra Barnsben kendt med Nordslesvigs Sprog og Sind og theologisk udfra sit Stade i det »højkirkelige« Syn søgte han at kalde til Kirke og saa en Hovedopgave i at genopbygge Gudstjenestelivet med ugentlig Fejring af Den hellige Nadver og paa Grundlag af den slesvigske Liturgi.

Dette Arbejde indledtes 1953 og fortsattes Led for Led gennem syv Aar, indtil Den hellige Messe kunde fejres fuldt ud. Altergæsternes Tal steg fra 730 i 1953 til 1734 i 1960 og 1910 Aaret efter. Gennem det meste af 1960'erne laa det over Sognets Indbyggertal. Med 1970'erne kom Afmatningen, og Tallet sank til 14-1500. Ligesaa maatte forskellige Møder i Præstegaarden ophøre i 1960'erne ligesom noget senere de maanedlige Børnegudstjenester. Og siden Slutningen af 1970'erne er Kirkebesøget aftaget. Atter som altid før gik Vækkelsen udenom Sognet.

Dette skyldtes dels, at US flere Gange har været langvarigt syg, saa Kræfterne ikke mere slaar til. Dels den almene Ændring af Samfundsforholdene: Sognet er idag slet ikke det samme som for 30 Aar siden. Generationsskiftet i Landbruget har voldt stor Skade. De gamle indfødte Bondeslægter dør ud. Nye, fremmede Mennesker kommer til, rodløse, ubundne af al Tradition, kun optagne af Kampen for Parcelhus og Levestandard. Og den nye Slægt fatter ikke, at Sognets Kirke er det sidste Tilflugtssted for Sognets Menneskelighed. Dette er efter de 30 Aar den aldrende Præsts daglige »Hovedpine«, der dog blandes med Glæden over, at Messen bestaar.

US har forfattet en lang Række theologiske og kirkehistoriske Afhandlinger i Tidsskrifter og Bøger og specielt givet sig af med den gamle, »katholske« Lutherdom og slesvigsk Aandslivs Historie. Han er Tillidsmand for »Historisk Samfund for Sønderjylland«, Medlem af dettes Aabenraa Amts-Udvalgs Bestyrelse og af Redaktionen af »Dansk Præste- og Sognehistorie« X, Haderslev Stift. 1958 begyndte han som et Bidrag til kirkelig Fornyelse Udgivelsen af Bladet »Re-Formatio« og var samme Aar Medstifter af »Fraternitas Corporis Christi« (Kristi Legems Broderskab).

Til det fulde Billede af Sognets Kirkeliv idag hører ogsaa, at siden 1972 er her to Præster. Da blev Dr Frits Clausens tidligere Bolig i Bovrup erhvervet af den romersk-katholske Præst *Niels Oppermann,* der i det gamle Nazihovedkvarter indrettede sin Huskirke – Det allerhelligste Sakramentes Kapel – med det altid aabne Hjem for Egnens spredte Katholikker og for enhver anden, som vil komme der. Her fejres nu daglig Messe, ogsaa med Forbøn for Husets tidligere Beboer – et ægte præsteligt Svar paa alt det, der var fulgt i hans Spor! Og »Bovrup-Præsten« er siden vokset naturligt ind i sin Bys Liv, færdes blandt dens Folk og formaner dem flittigt til at søge deres Sognekirke.

Skoler og Degne

Skolen er Kirkens Datter. I dens Vaabenhus minder endnu de to lave Stenbænke langs Væggene om Sognets ældste Skole, da Degnen her samlede de større Børn og lærte dem Troens Hovedpunkter og Messens Gang. Derfor har Vaabenhuset i slesvigsk Folkemaal Navn efter al Undervisnings og Lærdoms Skytshelgeninde, Sct Catharina eller Karen af Alexandria: »Æ Karnhus«.

Men hvornaar en egentlig Skole oprettedes her, vides ikke bestemt. Sandsynligvis er det sket tidligt. Thi ca 1600 døde Degnen i Varnæs, og hans Embede samt Indtægter overdroges Kapellanen. Og da Fortegnelsen 1609 over Præsternes Indtægter taler om »Degnens *og* Kapellanens« – underforstaaet: Een og samme Mands – Aflønning, og da Varnæs-Kortet 1641 viser »Costers hoff« – Degnens Gaard – liggende lige Nord for Kirken der, hvor siden Degneskolen kom til at ligge, tør vi antage, at Kapellanen, nu kaldet Diakonen, i sin Egenskab af Degn allerede tidligt i Aarhundredet har holdt Skole her. Men man var nok ikke tilfreds med *Diakon Hammers* Virke som Skolemester. Thi 1671 ansatte Varnsingerne selv en saadan: *Peter Rieper,* der var født i Kappel og to Aar havde tjent som Skriver paa Blansgaard i Nabosognet Ullerup. Og da Diakonatet nedlagdes 1681, blev han tillige Degn.

Hermed holdt et Degnedynasti sit Indtog i Sognet. Thi efter PR's Død 1703 blev hans Søn *Hinrich Valentin Rieper* baade Degn og Skoleholder. Og ved dennes Død 1728 blev Sønnesønnen *Hinrich Rieper* Efterfølgeren. Og da den næste Degn efter hans Død 1751, *Andreas Andersen* fra Løgumkloster, selv kun levede faa Maaneder, blev hans Enke Margaretha Jensen boende i Degnehuset, idet hun ægtede Efterfølgeren *Jes Asmussen,* der var født 1718 i Bylderup Sogn. Han savnede ikke Evner som Lærer, men det kneb ham med Flid og Troskab i Dagens Arbejde. Saa der opstod ikke Utilfredshed med, at han 1770 frasagde sig Skolegerningen. Folk lejede selv en Aarrække Skolemester til at undervise deres Børn. Han døde 1790, men var 1788 bleven afløst af sin Stedsøn, HR's Søn *Jørgen Rieper,* der var født 1749 og nu trods mindre Duelighed i Faget som Slægtens fjerde Generation sad paa Katederet her – dog længe afløst af skiftende Hjælpelærere – og først døde 1832.

Bortset fra PR holdt disse Degne Skole i et Hus inde i Varnæs By, medens de boede i Degneboligen ved Kirken. Sandsynligvis er efter Byens Udskiftning 1710-11 den gamle Skolevej bleven for lang for de nu ude paa Markerne boende Børn. Og man har rejst et Skolehus midt i Byen. Dette bekræftes deraf, at Huset 1738 omtales som behøvende en grundig Istandsættelse – det er altsaa dette Aar gammelt. 1780 maatte et nyt Skolehus bygges, der forøvrigt staar endnu. Men det afløstes allerede 1833 af en ny Skole knyttet til Degneboligen ved Kirken, der brugtes indtil 1899.

Ved Udskiftningen var Stedet Blaakrog i Sognets sydøstlige Hjørne blevet en lille Landsby. Vejen til Varnæs var lang og ringe. Saa Blaakrogerne oprettede deres egen Skole og lønnede selv en Skoleholder. Herover klagede Degnen til Amtet. Og Skolen ophævedes 1735. Med Anledning i Degn Asmussens Forsømmelser kom den dog i Gang igen 1756. Ny Klage fra Degnen og en Menneskealders Tovtrækkeri mellem Øvrighed og Blaakrogerne! Da i 1786 faar disse endelig deres Skole anerkendt af Overkonsistoriet paa Gottorp. Dog, efter Fremkomsten af Aabenraa Provstis nye Skoleregulativ 1801 blev den for stedse nedlagt. Af dens Lærere kender vi kun *Hans Hansen Casse,* der nævnes 1765: Han er en 40-aarig, ugift Krøbling og faar paa Omgang i Hjemmene Føde og Natteleje samt 8 Rigsdaler aarligt for sit Arbejde. Han kan i Regning klare Reguladetri, læser jævnt godt – ogsaa Tysk – og er ikke udygtig i Religion, men hans Skriven er ringe, og synge kan han slet ikke.

Sognets anden By, *Bovrup,* synes tidligt at have haft sin egen Skole. Den var ikke underordnet Varnæs Skole undtagen for det sidste Skoleaars Vedkommende: Da skulde Børnene før deres Konfirmation søge Degnens Skole. Denne Bestemmelse, der gjaldt indtil 1760, stammer antageligt fra Tiden kort efter Aar 1682, da Konfirmationen blev obligatorisk for alle Aabenraa Provstis Sogne, og vidner indirekte om, at Bovrup Skole saa er endnu ældre. Om et Skolehus i Byen høres første Gang ca 1718 og dernæst 1738: Stort og rummeligt med lerklinede Vægge, godt vedligeholdt og forsynet med Kaalgaard. Det er bygget af »Herskaberne« – Bovrup hører jo ikke til Aabenraa Amt, men til Adelsdistrikterne: Hertugen af Augustenborg og Herren til Skovbølgaard. Disse forbedrede Huset 1744; og nu mangler kun en Ovn i Skolestuen og en Stald til Skolemesterens Ko – saa er alt tilfredsstillende.

Den første Skoleholder, om hvem noget nærmere vides, var *Jep Johansen,* der døde 1771. Han var examineret – d v s var ikke skoleuddannet, men efter en Prøve hos Provsten erklæret for egnet til Gerningen – var kaldet af Herskaberne og var en »tro, flittig og ufortrøden« Mand. Hans Efterfølger blev fra 1772 *Peter Petersen* fra Sommersted Sogn, der ægtede Enken og døde 1813. Efter ham fulgte *Jacob Petersen,* der kom fra Sønder Hostrup Skole i Ensted Sogn og ved sin Død 1825 blev meget rosende omtalt af Pastor Petersen.

Om Undervisningen i Sognets Skoler indtil ca 1800 ved vi kun meget lidt. Fagene var Religion, Læsning, Skrivning og Regning. Hertil anvendtes mest tyske Bøger som i de fleste andre Skoler. Derfor bestemte Provst og Amtmand i Aabenraa 1788, at de Børn, der endnu ikke kunde læse ordentligt Dansk, ikke maatte oplæres efter de tyske ABC'er og Katekismer. Og Biskop Adler stred i 1790'erne for at faa de tyske Skolebøger ud. Og i Aarene omkring 1800 veg de for nye danske. Her i Sognet kendes kun eet Exempel paa Modstand herimod: 1806 forlangte Kromand *Johannsen* i Bovrup, at hans Datter

skulde begynde sin Skolegang paa Tysk. Kravet blev under Bødetrussel afvist af Visitatorerne – men Kromandens Slægt har indtil nyeste Tid hældet stærkt til det tyske.

1801 kom Skoleregulativet for Aabenraa Provsti og 1814 den nye Skolelov med bl a Krav om fast Aflønning af Lærerne og Indførelse af nye Fag: Naturhistorie, Fædrelandshistorie, Geografi og Sang. Og 1840 fulgte Reskriptet om frivillig Tyskundervisning. Alt dette gennemførtes i begge Sognets Skoler, om end ikke straks. Børnetallet steg, saa Bovrup Skole blev ombygget og Varnæs Skole helt nybygget pa Degnejorden ved Kirken. Ogsaa Kong Frederik VI's Yndlingsidé, den indbyrdes Undervisning indførtes – i Varnæs 1826, i Bovrup p Gr a hertugelig og lokal Modstand først 1837 – men opgaves igen efter Treaarskrigen. Et bedre Middel til at hæve Undervisningens Niveau var at klassedele Skolerne og ansætte flere Lærere. Dette skete i Varnæs 1863, i Bovrup 1872.

Den nye Skolemester i Varnæs blev fra 1832 Degn *Christian Nielsen Gammelgaard* – vel Sognets betydeligste Skolemand i nyere Tid. Han ledede Degneskolen med stor Dygtighed, udnævntes for sin Indsats for den indbyrdes Undervisning 1853 til Dannebrogsmand og holdt Aftenskole for Karlene, der her lærte Matematik, Landmaaling og Naturlære. Pigerne samlede han til Aftenmøder i sit Hjem og læste højt af Blichers og Ingemanns Værker – et Vidnesbyrd om hans danske Sindelag. Siden 1863 havde han skiftende Andenlærere; indtil 1870 sin Søn *Andreas,* der desværre døde ung. Først 1876 tog han sin Afsked og flyttede med sin Hustru hen i hendes Fødegaard, hvor han døde 1890. Med Rette har Kirkegaarden fredet denne betydelige Mands Grav.

Hans Efterfølgere i Kirke og Skole blev *Christian Sørensen* (1876-87) – »der tüchtigste Lehrer in meinem Bezirk«, udtalte Skoleembedsmanden, Gehejmeraad Sass i Slesvig om ham. Men han skrev jo ogsaa tyske Hyldestdigte til Kejseren. Dog er hans Digtsamling »Stimmen und Bilder« (1905) stærkest præget af hans fromme Sind og af Kærligheden til hans slesvigske Hjemstavn. *Johan Hinrich Schlüter* (1887-98), der som eneste Lærer i Nordslesvig fik Børnene til at tale Tysk paa Legepladsen. En Søndag, før Kirken fik Orgel, skulde han indlede Salmen »Nu takker alle Gud«, men greb fejl og istemte den tyske »Dybbøl-Storm-March« fra 1864 – Folk ytrede siden noget om, at »hvad Hjertet er fuldt af –«! *Christian Peter Wieding* (1899-1905). *Jakob Friedrich Duus* (1905-15), der meldte sig som Frivillig i Verdenskrigen og døde paa Lazaret. Og *Ferdinand Bruno Theodor Schmidt* (1917-20-39) – tysk opdraget og uddannet tog han Konsekvensen af Aaret 1920 og blev ærligt dansk; men paa lokalt Initiativ fra »gode, danske« Folk maatte han lide den Tort at blive degraderet fra Første- til Andenlærer; dog forblev han Degn og Organist, indtil en begyndende Blindhed tvang ham ud af baade Kirke og Skole.

Efter 1888-Anordningen om tysk Skolesprog bibeholdtes dog i Varnæs Skole de danske Religionstimer helt til 1920. Anderledes i Bovrup: Her naaede Fortyskningen saa vidt, at de ophørte 1906. Af Bovrup Skoles Lærere skal nævnes: *Christian Melitor Agertoft* (1825-59), hele Sognets første seminarie-uddannede Lærer. *Jens Jensen* (1854-59, Hjælpelærer), der kom til Snogbæk Skole og her fik en senere meget kendt Elev: H P Hanssen fra Nørremølle; om Lærerens danske Sind og Optræden, der vel ogsaa har vist sig i Bovrup, fortæller Eleven meget smukt i sine Erindringers første Bind. *Peder Jepsen* (1877-93), der sært nok endte som Postmester og Kommuneforstander i Møgeltønder. *Johann Markussen* (1893-1900), der var præget af Indre Mission. *Jens Christian Sørensen Bull* (1900-07) var tysk indstillet og kom siden til Sønderborg tyske Skole. Oprindeligt tysk indstillet var ogsaa *Jens Peter Ferdinand* (1907-34), men han fulgte 1920 sin Ven, Degn Schmidt og gik med ind under dansk Skolelov.

Efter Genforeningen fortsattes i Varnæs Skolens Gerning i den store Bygning fra 1899 paa Bakken i Byens Udkant. 1963 rejstes Nord for Kirken den nuværnde 7-klassede Centralskole, der 1975 optog Bovrup Skole i sig og blev Skole for hele Sognet. Bovrup fik ellers 1955 efter nogen lokal Strid en ny, fin Skole, der nu siden sin Nedlæggelse er Hjemsted for Kurser og Møder og huser det 1979 oprettede lokalhistoriske Arkiv. Den gamle Skole omdannedes 1958 til Sundeved Ungdomsskole, der under Forstander *Aage Rasmussens* og Fru Toves dygtige Ledelse har været et godt Springbrædt ud i Livet for mange Unge. Bovrups sidste Førstelærer var *Laurits Petersen* (1937-74), en pligttro Skoleleder og 1939-65 Sognets Degn – som saadan nu efterfulgt af Gaardejer *Svend Melitor Agertoft,* en Efterkommer af Bovrup-Læreren Christian M A. I Varnæs skiftede Førstelærerne ret hurtigt – kun een skal huskes her: *Johannes Krogsgaard* (1942-54) foruden af den øvrige Lærerstab den længst udholdende, den tro Fru *Lise Lauritsen* (1951-). Skoleinspektør er idag *Erik Hansen.*

Da Vandene skiltes under sidste Krig, byggedes 1941 i Bovrup en tysk Skole, der ledtes af »Asmus von der Heide« – som hans Pseudonym lød, naar han skrev nazistiske Avisartikler – Lærer *Asmus Jürgensen.* 1945 blev Skolen nedlagt, og Læreren flyttede siden mod Syd. Idag er her Børnehave.

Tre Portrætter

Degn Gammelgaard i Varnæs – engang vidste alle, hvad det Navn betød; og der stod med Rette Respekt om det. Thi Christian Nielsen Gammelgaard, der var født 1805 i Rurup i Branderup Sogn, uddannet paa Vesterborg Seminarium og siden 1832 ledede Degneskolen her, var en mangfoldig Begavelse. Foruden at virke som Skolemester og Degn var han Jæger, Fisker og Fuglekender. Da Ornitologen, Dr Niels Kjærbølling i København omkring 1850 arbejdede

paa sit Værk »Danmarks Fugle«, opholdt han sig en Tid hos Gammelgaard for at tegne efter dennes store Samling af udstoppede Fugle.

Ogsaa Indsamling af Folkeminder gav Degnen sig af med og samarbejdede her med Evald Tang Kristensen. Det er saaledes hans Fortjeneste, at vi idag kender Træk af Folkeliv og Kirkeskikke i Varnæs helt tilbage i det 18. Aarhundrede. Ogsaa at den ældste stedlige Sagnoverlevering er bevaret, skyldes, at Gammelgaard lyttede til gamle Folks Fortællinger og skrev det fortalte ned. Allerede 1840 fik han skriftfæstet det meget perspektivrige Sagn om Junker Vigge, hvorover han senere formede sin Fortælling »Junkeren fra Vigge-Viig«. Og han leverede foruden denne ogsaa andet Stof til Aabenraa-Redaktøren Frederik Fischers Samling »Nordslesvigske Folkesagn«.

Digte kunde han ogsaa. Allerede som 22-aarig digtede han for Børnene i Galsted Skole, hvor han da var Lærer. Og fra hans Alderdom har vi Mindedigtet ved Hustruens Anna Maria Thøjsens Død 1886 og hans »Farvel til Skovsø« fra Aaret før hans egen Død 1890. Hans Slægt lever stadig i Varnæs og andre Steder.

Endnu en Pennens Mand havde Sognet: Væveren *Thomas Jørgensen Kaufmann* i Bovrup, født 1877 i Felsted Sogn, død 1971. En ustuderet Haandværker med en langtrækkende Hukommelse, opøvet ved Barndommens Lytten til de Gamles Fortællinger. Ivrigt dansk, politisk virksom, ofte paa Farten til Møder for Afholdssag og alt nationalt Arbejde. Som Soldat i Verdenskrigen sendte han sine »Feltbreve« hjem til H P Hanssens Avis »Hejmdal« – de blev yndet Folkelæsning. Og siden skrev han flere Bind »Fortællinger fra Grænselandet«, Romanen »Den onde Herremand« og 1962 sine »Minder og Tanker«. Alt dette er som Bogen om Krigen 1864 den jævne, poetisk begavede Mands Fortælling for jævne Folk. Og det har blivende Interesse ved at bygge paa den nærmeste Hjemstavns Erindring, der – opbevaret i denne Mands enestaaende Hukommelse – rækker smaa 200 Aar tilbage i Tiden.

1924 nedsatte den unge *Frits Clausen* sig som Læge i Bovrup. Han var født 12. November 1893 i et dansk Købmandshjem i Aabenraa, gjorde Verdenskrigen med og fik Eksamen i København. Som Læge og Menneske blev han snart en afholdt Mand. Han stiftede den danske Ungdomsforening i Bovrup og var en ofte brugt Taler i danske Kredse og en ivrig Skuespiller paa den stedlige Amatørscene. Ogsaa et lokalt Orkester oprettede han – det voksede og blev Begyndelsen til det idag saa kendte Sønderjyllands Symfoniorkester!

Med sit følsomme, idealistiske Sind gik han stærkt op i det politiske Røre omkring 1930, Landbrugskrisens og de mange Bevægelsers Tid. Og 1931 gik han ind i det nystiftede DNSAP, Dansk nationalsocialistisk Arbejderparti og blev senere dets Leder. Lægeboligen i Bovrup blev saaledes den danske Nazismes Hovedkvarter med vidtrækkende Følger for Sogn og Egn. Alt dette skal ikke skildres her. Kun saa meget skal nævnes, at som politisk Leder egnede Dr Clausen sig ikke. Nok var han den store Idealist og saa altsaa Nazismen som sit Ideal. Men til den politiske Magtkamp – ogsaa inden for selve Partiet – var hans Hænder for bløde. Han var ikke brutal nok. Efter et stort Nazistmøde i København, hvor han som Hovedtaler blev modtaget med Trompetfanfarer og Førerdyrkelse, udtalte han til en Mand herhjemme sin Væmmelse ved alt dette »Gøgl og Væsen«.

Men Bølgen rev ham med sig og gik ham over Magten. Han blev et Offer ikke kun for egen Naivitet og Mangel paa Klarsyn, men ogsaa for andres Misbrug af ham. Især under den totalt ændrede Situation efter 9. April 1940. En Dag kom han ind til sin Nabo og gamle Ven, der slet ikke var Nazist, og udbrød: »Var jeg bare aldrig kommet ind i alt dette! Men nu kan jeg ikke slippe ud af det«. Baade danske og tyske Nazister afskrev ham som politisk ubrugbar. Og skuffet rejste han 1943 til Berlin, meldte sig i sin Forvirring til Krigstjeneste paa Østfronten, men kom aldrig af Sted. 1945 blev han arresteret og sad fængslet, indtil han døde i December 1947.

Fra hans unge Dage har vi bevaret hans Tegneblok: Godt opfattede og gengivne Scener fra Hverdagen, Landskaber, Mennesker, Dyr og hastigt henkastede Skitser. Fra de sidste Aar i Fængselet er bevaret et lille Maleri, han udførte: Et Kig ind gennem Gaardens Port, Gaardspladsen, Længerne og Vognen. Frits Clausen var mere musisk end politisk begavet. Men hans Liv blev en Tragedie – han valgte det, han ikke var begavet for. Saa farligt er det at være Barn af Grænselandet med dets mange Valgmuligheder.

Oversigter

Menighedsrådets Sammensætning 1922 7 up; 1934 7 up; 1945 7 up; 1953 7 up; 1965 7 up (sidst kendte fm gdr Chr Andersen, Bovrup).

Folketal 1860 1396, 1910 1688, 1921 1551, 1960 1348, 1970 1325 (Stat Tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 1365 (Stat Tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal Altergæster 1926 489, 1934 300, 1942 225, 1954 978, 1966 1812.

Kirken, Kirkegaarden og Præstegaarden

Varnæs Sct Petri Kirke ligger paa en Banke Syd for Byen med aabent Udsyn ned mod Præstegaarden ved Blaabæk, der bugter sig ud fra det sumpede Brudekær. Sikkert ikke tilfældigt ligger Kirken netop her. Thi her var vist i Hedendoms Dage et Helligsted – derpaa tyder Stednavne og Træk i Sognets Sagnoverlevering. Den hvidkalkede, teglhængte Kampestenskirke er i Tiden efter 1150 opført i tre Omgange – først Koret, dernæst Skibet og sidst dettes Vestforlængelse – det viser Granitsokkelens tre forskelligt hugne Profiler. I det 14. Aarhundrede tilføjedes mod Syd Sct Jørgens Kapel, hvori Messen fejredes for Sognets og Egnens Spedalske. Og i det 15. Aarhundrede, da Mandsdøren var bleven tilmuret, rejstes mod Nord »æ Karnhus«, Sct Karens Hus eller Vaabenhuset.

Kirkens Hjerte er det kampestensmurede, mere end 800-aarige Alter, fra hvis Helgengrav nu ukendte

Hænder engang røvede Relikvierne af Sognets Værnehelgen, Apostelfyrsten Sct Peter. Men selve Alteret staar – Kontinuiteten er ubrudt her trods alle Tiders Ændringer; Hjertet slaar stadig. Og over Alteret rejser sig det store Pragtstykke: Altertavlen skabt om ved 1460 i en tysk Østersøstad. I Midtfeltet sees Golgatha med den Korsfæstede omgivet af mange Personer, bl a en smukt udskaaren Guds Moder. Og paa Sidefløjene, der kan lukkes til, de tolv Apostle. Af Passionsmalerierne paa Fløjenes Bagside er kun bevaret Resterne af Korsfæstelsen. Det hele omsluttes af en baldakinprydet Ramme og bæres af Predellaen, der paa Midten smykkes af et Maleri: Den hellige Nadvers Indstiftelse, udført af Aabenraa-Maleren Jes Jessen, som 1790 ogsaa gav Altertavlen dens nuværende Farver. Lokalhistorisk er Predellaen spændende derved, at dens Bagside bærer en Mængde indskaarne Initialer, Navne og Aarstal samt flere Bomærker og rent ud magiske Tegn, der afslører gammel Udøvelse af Trolddom i selve Guds Hus.

Paa Alteret staar to ens Par Malmstager, det ene senmiddelalderligt, det andet en Kopi heraf med Aarstallet 1692. Og under Tavlens Nordfløj hænger Røgelseskarret af Bronce fra det 14. Aarhundrede. Kalk og Disk af forgyldt Sølv er Klenodier fra det 15. Aarhundrede. Og Oblatæsken skænkede Ejeren af Skovbølgaard Benedict Friedrich von Rumohr og hans Hustru til Kirken 1702.

Døbefonten er et enkelt, romansk Granitarbejde paa yngre, muret Fod. Langs Overkanten sees Rustspor af Jernbaandet, der fastholdt det oprindelige Laag. Messingfadet er 1942 skænket af Pastor Rodholm. Og lige over hænger Fontehimmelen, et fint Træskærerarbejde fra 1632 med plattysk Inskription. I Koret staar ogsaa Skriftestolen skænket Kirken 1621 af Nis Thomsen i Varnæs – det var her, Pastor Ægidius sad og frøs om Fødderne.

Over Korbuen hænger det store Krucifix, der ca 1260 er udgaaet fra Hürup-Værkstedet nær Flensborg – Kirkens ældste træskaarne Klenodie i en Blanding af romansk og gotisk Stil. Og Nord og Syd for Korbuen stod engang Guds Moders og Sct Peters Sidealtre, hvoraf Spor er fundne under Gulvet.

Paa førstnævntes Plads staar nu Prædikestolen – et sprudlende Stykke Renæssancekunst fra 1606, hvis Mester desværre ikke kendes, med detailrige Relieffer af Mariæ Bebudelse, Julenat, Korsfæstelsen og Opstandelsen. Stolens Lydhimmel fra samme Aar er skænket af Birkefoged Mads Asmussen i Varnæs og er særlig interessant, idet den prydes af tre udskaarne Buster: To Mænd og en Kvinde i fine Dragter, og forrest har to Slægtsvaabenskjolde med Initialerne M A – Birkefogeden – og M M – hans Hustru Maren Mads'es. Disse to havde Sønnen Lorents – er derfor de tre Buster et Forsøg paa at portrættere Forældre og Barn?

I Vest rejser sig Pulpituret fra 1709, hvis 14 Fyldinger Jes Jessen 1790 smykkede med sine yndefulde, sløjfebundne Blomsterbuketter, og som bærer Orgelet, der 1892 opstilledes af Marcussen & Søn i Aabenraa og 1952 fik en ny, stilren Facade. Midt i Kirken hænger den store Lysekrone, som Hr Jasper van Buchwald paa Skovbølgaard skænkede ca 1650. Og i Buen ud til Sct Jørgens Kapel sejler Kirkeskibet sin Kurs mod Øst – en meget fin Model af Kong Christian V's Fregat »Norske Løve« skænket 1784 af den i Varnæs fødte Aabenraa-Skipper Asmus Schmidt og hans Søn Cornelius.

Kirken har intet Taarn, men er blevet ved Egnens ældste Skik: Klokkehuset. Det staar paa Kirkegaarden lidt Nord for Koret, spaantækket og opført af svært Egetømmer, hvori trods flere Fornyelser endnu findes middelalderlige Bestanddele. Her hænger Klokkerne: Den lille fra 1690 og den store, Genforeningsklokken fra 1920. En tredie, støbt i Eckernförde 1774, maatte 1917 desværre afleveres til Krigsbrug.

Tværs gennem Kirkegaarden, hvor vi finder nogle fredede Præste- og Degnegrave, gaar fra Øst til Vest et usynligt, men vigtigt Skel. Thi her raader en ubrydelig Deling: Varnæs-Siden mod Nord og Bovrup-Siden mod Syd. Ingen Varnsing begraves paa Bovrup-Siden, ej heller omvendt. Og betragter vi med Kendskab til de stedlige Bebyggelsesforhold de gamle Slægters Gravsteder, opdager vi noget mærkeligt: Kirkegaardens »Geografi« er – om end noget udvisket – en mindre Kopi af Sognets Geografi. Her har vi det ældgamle Fænomen »De Dødes Sogn«: At de Døde begraves saadan, at de hviler i Retning mod de Steder, hvor de levede. De skal efter Folketroen kunne ligge og se hjem. De skal i Julehøjtidens Hellignat, da de for en kort Stund rejser sig, og paa den yderste Dag, da alle skal opstaa, let kunne finde Vejen hjem til Gaarden, til Slægtens Sted. I alt Fald skal de Varnsinger og Borpninger, der er jordet her, kunne finde Vej til deres egen By.

Præstegaarden har altid ligget, hvor den endnu ligger, Syd for Kirken helt ned til Blaabæk. Tidligst ser vi den aftegnet paa Johannes Meyers haandtegnede Kort 1641 som en stor, trelænget Gaard. Idag er her kun to Længer foruden det fritliggende »Bachhus«: Det af Pastor Klincker 1779 opførte Stuehus og den noget yngre, tidligere Forpagterbolig med Stalden. Stuehuset er en statelig, solid, rørtækket Bygning i ægte slesvigsk Stil fredet i Klasse B. Saavel i sit Ydre med det høje Tag og de valmede Gavle som i sit Indre med f Ex de originale, senbarokke Døre bærer det et værdigt Præg af sine 200 Aar. Og omgivet af sin skønne Haves gamle Træer og med de endnu synlige Spor af sin Forgænger hvisker dette gode Hus bestandigt om henfarne Tider – her lugter af Historie.

Den nyere Præsterække

Præsteløn 1907 6984 Rm, 1922 u f Lønkl, 1929 2. Kl, 1946 3. Kl, 1958 12. Kl, 1968 L R 16-31.

12. 1860-64 **Henrik Roth,** se sp Vigerslev.

13. -1864- **Erich Peter Friedrich Raben,** se sp Halk.

14. 1864-81 **Nis Petersen Hoeck,** f V Højst, Højst 22/8 1805. Forældre: Gdr V Højst Peter Emilius H og Anna (Zinna) Maria Nissen. Dim Had 32, imm Kiel 19/10 s Aa, c Gott 37 (2. Kar), g 24/4 50 Helena Stolzenburg, f Aabenraa 2/8 28, d sst 4/5 99. 31/8 46 Sp Uge, 27/9 64 sp Varnæs, d her 20/4 81.

15. 1881-1903 **Hinrich Wolf,** f Svavsted 6/12 1835. Fader: Skomagermester Svavsted Jürgen W. Dim Slesvig 59, imm Kiel 3/6 s Aa, imm Erlangen 10/5 62, c Kiel 64 (2. Kar m A), g 1) Johanne Margrethe Augusta Ferchen, d Lendemark 73, g 2) Hermine Tadey, d 1919. 12/2 65 Diakon Krempe, 13/4 67 Sp Hjerpsted-Skads, 6/11 69 Sp Bylderup, 1/9 81 Sp Varnæs, d her 11/1 03. Svigerfader med 2, til Sp Rødding C A Matthiesen (Menschen unter Gottes Befehl. Aus meinem Leben, 1948, s 94, 106, 148).

16. 1903-14 **Balthasar Asmussen,** f Kliplev 13/6 1854. Forældre: Dyrlæge og Smed Kliplev Hans A og Anna Emilie Juhl. Dim Flensborg, c Kiel 73 (3. Kar), g Had 16/4 79 Caroline Martha Buhbe, f Had 31/10 59, d Flensborg 8/10 1934. Forældre: Vinhandler Had Amandus Heinrich

Alphæus B og Marie Christine Lundbeck. 16/5 74 adj min Magstrup-J, 4/2 75 Sp Ensted, 03 Sp Varnæs, d Flensborg 26/7 23.

17. 1914-29 **Lauritz Michael Lauritzen,** se Sp Bov.

18. 1929-50 **Jens Anton Marius Rodholm,** f Hasle, Aarhus 23/9 1881. Forældre: Arbmd Hasle Peter Jensen R og Ane Jensen. Amerikansk Præsteeks Grand View College, Des Moines, Iowa 1908, g 4/10 10 Martha Christine Nielsen, f Bramdrup, Ødis 5/12 84. Forældre: Gdr Ohio, Therkel N og Cathrine Hansen Bjerregaard. 08 Pr Cleveland, Ohio, 10 Pr Portland, Maine, 15 Pr Manistee, Michigan, 20 Pr Danevang, Texas, 3/10 23 Sp Gesing-Nørager, 15/11 29 Sp Varnæs, afsk 31/3 50, d 19/7 76.

Til 15 Fm 2. Hovedkr af Dansk Ungdomsforen i U S A og Sekr 1. Kr af Den danske Ev lt Kirke sst.

19. 1950- **Urban Schrøder,** f Rødovre 19/10 1917. Forældre: Typograf Johann Jacob Moritz S og Emmy Nielsen. Dim Schneekloths Skole, Kbh 36, c 42 (1), g Hvidovre 18/7 43 Grete Marie Rasmussen, f Frbg 4/1 21. Forældre: Vognmd Otto Julius R og Ludovika Nielsen. 14/2 42 Hjpr Christians K, Lyngby, 10/6 43 Sp Hvilsted, 3/6 50 Sp Varnæs.

Forfatterskab: Se Kirkelig Haandbog 1943-81.

Litt: Trykte Kilder: Trap 1864, 1967; Statistisk Tabelværk 1975 II. Danmarks administrative Inddeling; Statistisk Tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; Kirkelig Haandbog 1923-75; Den danske Skolehaandbog 1945-78; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; O F Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten. Fra Reformationen til 1864 I-III, 1932; Varnæs Sogns Historie. Udgivet af Bovrup-Varnæs Sogns Danske Samfund, 1944; P Kier: Min Rejse gennem Jordelivet. Udg ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen, 1968; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud i Danmark bd VII, 1977; Urban Schrøder: Varnæs-Salmebogen 250 Aar. Sdj Maanedsskr 1967; Thade Petersen: Den sønderjydske Salmebogs Historie. Sdj Aarb 1944. Utrykte Kilder: Generalsuperintendentens Arkiv 1856-80, Aabenraa Provstearkiv, begge La Aabenraa; Aage Dahls og Paul Nedergaards Samlinger; Varnæs Sogns Kirkebog, Varnæs Kirkes Regnskabsbog; Lærer Ib Andersens lokalhistoriske Samlinger, Varnæs.

SUPPLEMENT

Nedenfor bringes tilføjelser og rettelser til 1., 3., 4. og 5. hefte med tak til alle, der har bidraget til dette supplement.

Til Vojens-Christiansfeld Provsti. A De østlige Sogne (3. hefte)

Fra Helge Rønnow
Christiansfeld, s 215 1. sp nederst: Frederik Christian Høy... hustru Kjestine Holm... d Chrf 9/9 72 (ikke 13/5 60). Han døde selv Chrf 13/5 (ikke 18/5) 60.

Fra Rudolf Dahl
Aller, s 241 1. sp midten og 243 1. sp nederst: Faderens rette navn var Hans Peter Dahl. Det 3. fornavn Frederik er en fejl.

Fra Arne Frees Christiansen
Taps, s 245 1. sp nederst og s 248 1. sp midten og 2. sp: Jacob Johan Herman Nansen (1) (ikke Johann), dåbsdag 16/8 13 (ikke 26/8), forældrenes navne hhv Nathanson (ikke Nathansen) og Ester Herforth (ikke Esther Herfort); pastor Martin Filip Meisner (7) (ikke Philip); pastor Mikkel Jørgensen Kjær (10) (ikke Michael); pastor Thygesen (11) f i Emmerlev (ikke Emmelev).

Til Vojens-Christiansfeld Provsti. B. De vestlige Sogne (4. hefte)

Fra Matthias J Olesen
Oksenvad, s 291 2. sp nederst: Pastor M J Olesen (26) (1942-46), der flyttede til Kolonien Filadelfia som andenpr (1947-60) og derefter blev sp i Rødding, endte ved St Matthæus K Kbh, først som rkp (1965-69) og dernæst som sp (1969-81).

Hertil slutter sig i præstelisten s 293 2. sp øverst ... 5/5 65 rkp Kbh St Matthæus K, 69 sp sst, afsk 31/1 81.

Fra V Hjorth
Jels, s 297 2. sp nederst: Niels Erik Rosendal (8) ... 1/1 74 sp Jels, 1/5 77 sp Timring (ikke afsk og flyttet til T).

Magstrup, s 319 1. sp: Ernst Dalberg (19) ... 11/6 37 sp Magstrup (ikke 27).

Fra Thyge V Kragh
Supplement til litteraturliste for perioden efter genforeningen, 1. hefte, s 62 sp 2 øverst: Had Stifts Landemodeakt 1923 (Besættelse af Præsteembeder m m). H Hejselbjerg Paulsen: Menighedsafstemningerne efter genforeningen. Had stiftsbog 1970.

Supplement til litteraturlisterne for flg sogne i hefte 4

Skodborg, s 282: Sognepræst A Klostergaard

Andersen: Udsmykninger i Skodborg kirke. Had stiftsbog 1974.

Oksenvad, s 293: Arkitekt m a a Rolf Graae: Oksenvad kirke. Had stiftsbog 1976.

Jels, s 297: M N Friis: Jels kirkes restaurering. Had stifsbog 1972.

Vojens, s 323: T Holm: Vojens kirke 50 år. Had stiftsbog 1975. Andreas Øster: Nogle danske salmer i tysk oversættelse (Pastor Th Aaholms samleværk kommenteret af H Hejselbjerg Paulsen). Had stiftsbog 1967.

Hammelev, s 340: H Thykjær Jensen: Hus, kapel og kirke i Hammelev. Had stiftsbog 1976.

Vedsted, s 349: Omslagsbillede af Vedsted kirkes altertavles midterfelt med tekst af H Hejselbjerg Paulsen. Troels Fink: Pastor Peder Rasmussen Prahls kantate i anledning af slaget på reden 2. april 1801. Had stiftsbog 1976.

Til Åbenrå Provsti. De nordlige Sogne (5. hefte)

Fra Friedrich-Wilhelm Levin

Åbenrå, s 395 2. sp midten (5. 1979- **Friedrich Wilhelm Levin):** ..., f 17/8 1943. Forældre: Studienrat Siegfried L og Marthe Duve. c 67/69, g gymnastiklærer Dietlind-Jues Rama. Forældre: Lædergrosserer Rudi R og Ruth Müller. 1/4 79 sp Åbenrå ty mgh.

SØNDERBORG PROVSTI

Af JWO

Sønderborg provsti, der i årene 1920-70 havde samme udstrækning som det tidligere Sønderborg amt, har været udsat for mange geografiske forskydninger gennem tiderne.

Provstiets oprindelse kan ikke tidsfæstes, men omkring reformationen omfattede det Als og Ærø og hørte under biskoppen i Odense. Sundeved hørte derimod under Flensborgs, senere Slesvigs, superintendentur.

I 1566 blev Sundeved imidlertid lagt til Sønderborg provsti, der i 5 år rummede 1) Sundeved, 2) Als og 3) Ærø, alt under Fyns stift.

1571 blev provstiet delt igen, idet de alsiske sogne blev frataget det. Af disse opbyggedes et særligt Als provsti, og i 1582 resterede kun Sønderborg by og Egen sogn tilbage på Als af det gamle Sønderborg provsti. Samtidig var Ærø også gjort til et eget provsti. Egen flyttedes dog snart til Als provsti, men 1616 blev Kegnæs flyttet tilbage til Sønderborg provsti.

Det nyoprettede Als provsti blev i 1676 delt i 2 provstier, det søndre og det nørre, og denne ordning bestod til hhv 1877 og 1879.

Vest for Alssund skete der imidlertid en stor ændring i 1622, da der igen blev dannet et Sundeved provsti af den glücksborgske del af halvøen, nemlig Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup sogne, under tilsyn af den hertugelige hofpræst på Glücksborg. Tilbage under Sønderborg provsti blev Adsbøl og Dybbøl, men deres kirker blev adelige i 1673 og sognene dermed exemte (egl exempte, d v s unddraget provstetilsyn, kun underlagt generalsuperintendenten). Det gamle provsti omfattede herefter kun Sønderborg by og Kegnæs. Bag disse omskiftelser lå selvfølgelig den politiske strid mellem kongen og hertugerne.

Over 100 år senere, 1786, blev Sundeved provsti ophævet og ført tilbage til Sønderborg provsti, medens Dybbøl og Adsbøl forblev exemte til efter treårskrigen, 1850. Adsbøl blev i 1865 overført til Åbenrå provsti. Alsprovstierne vedblev som sagt at føre deres eget liv, inden de også blev ført tilbage hhv 1877 og 1879, og Sønderborg provsti derved endelig fik den udstrækning, det siden har haft. Åbenrå provsti var af specielle grunde et anneksprovsti 1857-64.

Det lille Sønderborg provsti stod kirkeligt set, ligesom Sundeved provsti, under generalsuperintendenten for Slesvig (fra 1673), og denne status fortsatte efter udvidelsen i 1786. Als provstierne hørte derimod med korte afbrydelser under bispedømmet i Odense indtil 1819, da de blev sammenlagt med Ærø provsti til det lille Als-Ærø bispedømme. Det søndre provsti var dog tillige underlagt hertugen af Augustenborg i kirke- og skolesager. Bispedømmet blev ophævet igen 1864, da de 2 øer gik hver sin vej nationalt set, hvorefter den første også kom under generalsuperintendenten i Slesvig. Det fra 1879 samlede Sønderborg provsti beholdt dette stiftslige tilhørsforhold, indtil det i 1922 henlagdes under det nyoprettede Haderslev stift.

I 1976 var provstiets areal 442 km^2, efter Haderslev domprovsti det udstrækningsmæssigt mindste i Sønderjylland. Med sine 67.679 indbyggere er det imidlertid samtidig det tættest befolkede – ca 150 indbg pr km^2 – i landsdelen. Landskabsmæssigt set er det meget ensartet, jordbunden er stort set frugtbart moræneler, hvilket har medført meget intensivt udnyttet land- og havebrug. 7% af arealet er skovvækst, der i øvrigt er ret jævnt fordelt og derfor træder stærkt frem i landskabet og sammen med de store, frodige haver og de levende hegn giver det et præg af trærigdom. Højeste punkt er Høgebjerg – 81 m – i Asserballe sogn.

Administrativt omfatter provstiet efter amts- og kommunalreformen 1970 6 kommuner: Sønderborg kommune med St Marie, Christians, Dybbøl og Ulkebøl sogne, samt en ubetydelig del af Sottrup sogn, der ellers hører til Sundeved kommune; Sundeved kommune med Nybøl, Sottrup og Ullerup sogne, samt en ubetydelig del af Dybbøl sogn (samme kommune indeholder i øvrigt også en ubetydelig del af Adsbøl sogn i Aabenraa provsti); Broager kommune med Broager og Egernsund sogne; Augustenborg kommune med Augustenborg, Ketting, Notmark og Asserballe sogne og en ubetydelig del af Ulkebøl sogn; Sydals kommune med Tandslet, Hørup, Lysabild og Kegnæs sogne; Nordborg kommune med Nordborg, Svenstrup, Havnbjerg, Oksbøl og Egen sogne, samt en ubetydelig del af Notmark sogn.

Der er 22 sogne med 22 tilhørende kirker, 23 sp, 5 rkp og 183 menighedsrådsmedlemmer i Sønderborg provsti pr 1/10 1980 (Had Stiftsbog 1980).

Provster

7/1 1850-9/11 56 cst **Jørgen Stephensen,** se sp Broager.

28/5 1857-28/4 64 **Kristian Karstensen,** se sp Gelsted-Rørup.

9/4-7/9 1864 cst **Bertel Petersen Godt,** se gensup Slesvig og sp Felsted.

26/9 1864-23/6 77 **Peter Hjort Neiling,** se sp Tyrstrup-Hjerndrup.

Menighedsråd 1965

	Kirk fælles	Kirk fris	Soc	Ty	kir-kelig	Borg	Fælles kirk	Husm	IM	Gr	up	Højk	Fælles liste	
St Marie	3	3	6	3										
Christians		4	6	1	4									valg
Dybbøl			3			4								
Ulkebøl			4				3	1						
Nybøl			3			3								
Sottrup			2						2	3				
Ullerup			2						1	3	1			
Broager			4			5								
Egernsund			3								4			
Augusten-borg			3			5								
Ketting										1	5			
Notmark			2						2	2		1		valg
Asserballe			2										4	valg
Tandslet			2						2		5			
Hørup											7			
Lysabild			2						1		4			
Kegnæs									2		4			
Nordborg			3			6								
Svenstrup			2						1		4			
Havnbjerg			3				6							valg
Oksbøl											7			
Egen			3			5								
	3	7	55	4	4	28	9	1	11	9	41	1	4	

24/7 1877-18/8 79 cst **Georg Friedrich Jessen,** se sp Ulkebøl.

18/8 1879 cst, 24/5 1880-31/8 86 **Niels Schmidt,** se sp Svenstrup.

11/8 1886-31/3 1902 **Ludwig Andreas Reuter,** se sp Broager.

26/3 1903-31/10 18 **Otto Friedrich Valentiner,** se sp Sønderborg.

23/6 1919-20 **Heinrich Asmus Langlo,** se sp Lysabild.

3/5 1920 cst (fast ansat 23)-23/9 31 **Emil Kristian Thyssen,** se sp Ulkebøl.

1/12 1931-27/2 41 **Torvald Biering,** se sp Dybbøl.

6/5 1941-31/5 42 **Halfdan Raunsøe Høgsbro,** se biskop Lolland-Falster stift.

29/5 1942-21/12 57 **Harald Rohleder,** se sp Broager V.

19/12 58-31/8 72 **Erik Petersen Alshauge,** se sp Oksbøl.

1/9 1972- **Jens Iversen,** se sp Ulkebøl.

Bisperækken for det alsiske bispedømme

Iflg reskript af 23/4 1819 blev Als-Ærø udskilt som et selvstændigt stift. Forinden var gået lange forhandlinger med de vedkommende myndigheder, herunder hertugen af Augustenborg, der følte, at ordningen ville indebære en begrænsning af hans patronatsret til de 7 af Als s hrds 8 kirker.

1. -1819- **Peter Krog-Meyer,** f Øystadgård, Værdalen Norge 7/1 1780. Forældre: Major Niels M og Inger Marie K af Værdalens præstegæld. Dim Trondhjem 96, imm Kbh 25/8 97, c 20/1 1800 (egr), g 24/6 04 Frederikke Vilhelmine Wexels, f Kbh 12/9 85, d sst 24/4 30. Forældre: Administrator de norske glasværker i Kristiania Hans W og Hedevig Elisabeth With. 01 Kbh Univ guldmedalje, s å adj Metropolitansk Kbh, 02 overlærer Kristiania sk, 06-08 prof ekstraord theol Kbh Univ, 08-16 lærer Augustenborg, 22/3 17 prof ord theol Kbh Univ, 18/7 s å konsistorialass, 23/4 19 biskop Als-Ærø stift, d Kbh 24/6 s å. Fader til sp Snoldelev-Tune Hans Wexels K-M og sp Niløse Christian Frederik Carl Emil August K-M.

P K-M blev foretrukket fremfor 2, fordi han var en personlig bekendt af hertugen, men døde inden indvielsen og tiltrædelsen.

2. 1819-47 **Stephan Tetens,** f Horsens 7/5 1773, Forældre: Biskop Viborg Peder Jacobsen T og Anania Henriksd Wederkinch. Dim Viborg

	Folketal	kkg%	Altergæster								Mh	Fh	Mgh
	1976	1965	1922	%	1942	%	1957	%	1965	%		1965	
St Marie			833		1.894		2.000		2.000				
Den tyske del af menigheden	8.242	jævnt		19		18		21		27			
		god	820		350		200		200				
Christians		god											1
Den tyske del af menigheden	13.511	3					1.511	17	2.500	20			
Dybbøl	2.452	4	620	62	450	40	250	21	354	23		1	
Ulkebøl	4.588	3-4	300	13	370	13	434	19	1.054	33		1	
Nybøl	1.246	3-4			230	31	225	27	244	26			
Sottrup	1.717	5	600	41	370	28	400	30	400	29	1	1	
Ullerup	1.857	5	700	32			300	18	500	27			
Broager	4.131	1-2							600	15		2	
Egernsund	1.637		400	9					200	14			
Augustenborg	2.776	2-5	200	26	200	15	500	29	800	34		1	
Ketting	936	2-3	195	25	101	13	100	12	100	11			
Notmark	1.669	2-3	500	41			300	24	300	20		1	
Asserballe	1.097	4-6	338	41	337	37	319	32	531	50			
Tandslet	1.247	4-5	450	38	340	30					1	1	
Hørup	2.727												
Lysabild	1.852	1-5	700	44									
Kegnæs	704	10	540	55	375	43	275	32	635	78		1	
Nordborg	5.058		600	28	310	16	700	25	950	30		1	
Svenstrup	1.685	3	600	52	280	28	350	27	150	10		1	
Havnbjerg	4.554	2-3	375	43	140	16	150	10	350	10			
Oksbøl	1.127	2-5	440	40	389	40	350	32	452	34			
Egen	2.866	3-4			581	34	723	37	1.012	39		1	
	67.679		Gns 36		Gns 27		Gns 24		Gns 28		2	12	1

Kilder: Kirkelig Håndbog 1923, 1943, 1959, 1967. Stat tabelværk 1978 VIII, registerfolketællingen 1976.

89, c 10/1 92 (1), c philolol 26/4 94 (1), 94-97 i udlandet på stipendium, g 20(22)/12 97 Karen Sophie Gaarder, f gården Åsvik, Norge, 13/10 71, d Ketting 21/4 1844. Forældre: Oberst Ole G og Else Sophie Meldal. 10/11 97 konrektor Ribe, 9/12 s å dr phil, 16/3 04 sp Fredericia, Trinitatis K, 5/11 11 stiftsprovst Odense, provst Odense by og hrds provsti samt sp Odense St Knuds K, 2/4 19 biskop Ribe, 3/9 19 biskop Als-Ærø stift, afsk 8/10 47, d Kbh 5/1 55.

T var en klassisk dannet, mådeholden rationalist, hvis forhold til de øvrige gejstlige i stiftet var det bedst tænkelige. Derimod kom han ret hurtigt i modsætningsforhold til hertugen af Augustenborg, ikke mindst p g a sit udprægede danske sindelag. Hertugen omtalte ham med den yderste despekt. Som alle rationalister var T stærkt interesseret i skolevæsenets udbygning. Hans kopibøger giver et godt billede af ham som den pertentlige og pligtopfyldende embedsmand, og han var et fremtrædende medlem af kommissionen af 1820 for fremskaffelse af enhed i lovgivning og administration på Als og Ærø.

I 1841 ønskede T at trække sig tilbage, 68 år gl, men en énstemmig og indtrængende opfordring fra stiftets provster og præster fik ham til at udskyde afskedigelsen i 6 år endnu. I 1844 foreslog prof H N Clausen, at Kbh Universitetet skulle udnævne ham til dr theol h c, men forslaget strandede på H L Martensens protest. Denne ville nemlig ikke have en rationalist hædret på denne vis. I sine sidste embedsår udpegede han sin efterfølger.

Udg: Mærkværdigheder i Jesu Liv, 1825; Christendommens Indførelse i Norden ved Anscharius, 1826; De kirkelige Epistler, 1831; Ordinationstaler, 1839; oversættelse af Plutarch: Levnedsbeskrivelser, 1810-11.

3. 1847-64 **Jørgen Hansen,** se Sp Egen og ovf s 21 f. (R Huhle: Bogen om Als, 1956, s 356-368). Med adskillelsen af Als og Ærø i national henseende efter krigen 1864 ophævedes stiftet.

Provstioversigten vil også for Sønderborg provsti blive suppleret af en oversigt over forholdet mellem kirke og folk 1864-1920 (ved Henry Petersen), men den vil af praktiske grunde blive placeret sidst, efter behandlingen af pastoraterne.

SØNDERBORG
St Marie sogn. Christians sogn

Af G Weitling

Topografi og historie

Sønderborg, hvis opståen – formodentlig i 1200tallets sidste halvdel – er usikker at tidsfæste, berømmes af skiftende tiders forfattere for sin skønne beliggenhed på det frugtbare Als ved indsejlingen til det smalle og dybe Alssund. Byen ligger på en bakke og var i gammel tid inddelt i 4 kvarterer. Også i dag gør den med sin smukke strandpromenade, parkanlægget ved Mølledammen, partiet omkring slottet samt en spændende gågade et godt indtryk på den besøgende.

En række oldtidsfund viser, at der har færdedes mennesker på stedet langt tilbage i tiden. I bygningsfundamenter ses endnu sten med skålformede fordybninger. I 1903 fandtes en broncestatuette, sandsynligvis et udenlandsk arbejde fra yngre romersk jernalder. Det oldtidsfund, der har vakt mest opmærksomhed, er den såkaldte Als-gemme, en kun 3 cm lang og 2,5 cm bred, oval, blå glaspasta, i hvis overflade der er indgraveret 3 menneskefigurer. Fundet stammer antagelig fra yngre stenalder.

Slottet

Sønderborgs byvåben fra første halvdel af 1500tallet viser en stiliseret gengivelse af slottet. Efter 1922 er dette heraldiske billede rødt med blå bølger i sølvfelt. Byvåbnet afspejler den kendsgerning, at by og sogn er vokset op i læ af slottet, der i dag fremtræder med sit smukke barokydre som resultatet af en gennemgribende, men også omhyggelig og nænsom restaurering 1964-73 (J Slettebo).

Den massive borg er en af landets ældste. Valdemar den Store skal have lagt grundstenen i 1169. Formålet var at skabe et fast værn imod de vendiske sørøvere, der hjemsøgte den sydlige del af Als. Borgen døbtes efter sin beliggenhed den søndre, medens en borg på øens nordside blev benævnt Nordborg.

Med sin brogede og komplicerede bygningshistorie igennem middelalder, renæssance- og baroktid har slottet oplevet en række krigeriske overfald og dannet rammen omkring vigtige begivenheder i Danmarkshistorien.

I 1253 erobredes slottet af Kristoffer I, og i 1276 sluttede Erik Glipping og svenskefyrsten Magnus fred her. I 1326 blev der indgået et forbund på slottet mellem grev Gert og danske stormænd imod Christoffer II, og efter grevens drab 1340 fejrede Valdemar Atterdag sit bryllup med Helvig, en søster til hertug Valdemar, der. Senere, i 1358, belejrede han borgen som et led i konfrontationen med de holstenske grever.

I 1400tallet var slottets historie særdeles omskiftelig. Erik af Pommern belejrede det forgæves 1409-10, og i 1460 blev det pantsat af Chr I til Johan Ahlefeldt, der 7 år senere blev købt ud af Chr Is bror, grev Gerhardt. Chr I kom i besiddelse af det igen senere, men pantsatte slottet på ny til sin dronning Dorothea, der benyttede det som enkesæde 1490-97, efter at Sønderborg ved hertugdømmernes første deling i 1490 var kommet ind under den kongelige del.

I 1500tallet blev kong Hans' navn knyttet til slottet og byen. Mest kendte er imidlertid begivenhederne omkring Chr IIs skæbne. Før han 9/8 1532 førtes til slottet som fange, havde han på forskellig vis stået i forbindelse med byen. Tidligere tiders forestillinger om et umenneskeligt hårdt fangenskab har vist sig uholdbare. Chr II har fået en behandling, der svarede til hans høje byrd.

Årene 1559-71 er præget af, at Chr IIIs enke Dorothea overtog Sønderborg som enkesæde.

Det blev en god tid for sognet og dets kirkelige liv. Enkedronningen opretholdt i den lutherske reformations gennembrudstid en livlig forbindelse med gejstligheden, opførte slotskapellet og fremmede på anden måde byens forhold.

Det velbevarede og kunsthistorisk betydningsfulde Dronning Dorotheas kapel i slottets nordfløj, der blev opført 1568-70, blev konserveret i 1955-56. Kapellet, der er typisk for de første lutherske fyrstekapellers indretning og i nøje samklang med tidens teologiske forestillinger, lå centralt placeret i slottets boligfløj. Det høje, lyse rum, der omfatter 2 etager, danner et parallelogram. Kapellet er usædvanligt elegant overhvælvet, og i arkitekturen indgår et galleri båret af 8 søjler med joniske kapitæler (O Norn). Også i arkaderne kommer de antikke former til udtryk. Midterrummets gulvbelægning består af sorte og grå skånske kalkstensfliser i tavlemønster, medens den øvrige gulvbelægning har bestået af mursten og lerfliser.

Af inventaret må nævnes den trefløjede altertavle, et flamsk arbejde af Frans Floris. Midterfeltet viser korsfæstelsen, medens fløjenes indersider er prydet af billeder af slangen i ørkenen og Isaks ofring. På bagsiderne ses Adams skabelse og dommedag. Ligeledes er renæssancedøbefonten af malerens berømte bror, billedhuggeren Cornelis Floris i Antwerpen, med bl a evangelistfigurer i alabast og en prædikestol af sønderborgkunstneren Niels Tagsen, fremstillet 1615, malerier af Wulff Petersen på orgelfløjene af Bebudelsen og Kristi dåb, samt det respektfulde og teknisk fuldendte portalepitafium fra 1587 omkring slotskapellets gravkammerdør, der udførtes som led i hertug Hans's indretning af fyrsteslægtens begravelsesplads, kunstværker af betydning. Epitafiet viser bl a Hans den Yngre og hans første hustru, hertuginde Elisabeth, med deres 8 sønner og 5 døtre.

Egentlige gudstjenester afholdtes kun i kapellet i den relativt korte tid, slottet eksisterede som hertugresidens. Den sidste begravelse dér fandt sted i 1843.

Byen

Ved delingen af hertugdømmet i 1564 tilfaldt Sønderborg Hans den Yngre, og efter 1571 begyndte en ny tid for byen. Hertugen satte sin vilje igennem over for adelen og gjorde forskelligt til næringslivets fremme. I 1590 fik Sønderborg en ny markedsordning, hvorved den fik tildelt fulde købstadsrettigheder. Hans den Yngres hårdhed og havesyge var dog også en belastning for borgerne. Han fratog dem bl a bymarken. Ved sin død i 1622 efterlod han sig 14 børn af 1. ægteskab, og fyrstendømmet opløstes i 5 små områder. I disse og de følgende årtier indtraf en række begivenheder, der ramte byen og dens indbyggere hårdt og medførte alvorlig økonomisk nedgang. I 1582 og 1639 hærgedes sognet af pest. I 1610, 1665 og 1666 lagde ildebrande dele af byen i aske, ligesom gentagne belejringer og besættelser af svenske tropper, især under krigen 1657-58, lagde hårde byrder på befolkningen. 1667 gik hertug Christian Adolf konkurs, og Sønderborg måtte afstås til den danske krone. Trods disse tragiske hændelser øgedes indbyggertallet fra ca 1200 i 1550 til ca 2100 i 1607. Omkring 1700 var der ca 2500 indbyggere i byen, hvis tilstand ikke var alt for strålende. Tildelte handelsprivilegier blev ikke overholdt, og konkurrencen med Flensborg var hård. I de følgende års europæiske uroligheder blev Sønderborg indirekte ramt ved de tab, handel og skibsfart led, og ved hårdt belastende indkvarteringer af militær.

Indre stridigheder omkring bystyret og forholdene i almindelighed bevirkede, at der først kunne spores en vis fremgang fra ca 1750. Efter denne tid gik det fremad for skibsfarten, ligesom skibsbyggeriet kom i gang med anlæggelsen af et skibsværft af Pechmann i 1757. Indbyggertallet steg dog kun svagt til 2761 i 1805.

Medens byen i tidligere tider havde haft håndværkerne som den dominerende stand, organiseret i en række lav, hvoraf det ældste var skomagerlavet, hvis skrå stammer fra 1488, og medens ligeledes landbrug og fiskeri havde en vis betydning, så opstod nu en række industrier. Den gode havn med 2 skibsbroer fremmede handel og søfart. I 1802 fandtes således 3 skibsværfter i Sønderborg by. Handelsstanden førte en stadig kamp for opretholdelsen af sine privilegier og for at klare konkurrencen med Flensborg og Åbenrå. Industrivirksomhederne var bl a brændevinsbrænderier, et sukkerkogeri, kalkbrænderi, dampmølle og tekstilfabrikker.

Krigen med England 1807-14 og årene derefter bragte stagnation i byens vækst, og tiderne bedredes først efter 1830. I 1843 erhvervede H H Hausschild det skibsværft, Pechmann havde anlagt i 1757. Byen fik gadebelysning i 1851 og et gasværk i 1857. Handelsflåden voksede støt. I 1862 var der 92 skibe med 2586 c lstr imod 67 skibe med 1346 c lstr i 1795. Fragterne bestod fortrinsvis af korn og teglsten fra teglværkerne ved Flensborg fjord. Byens opland var på denne tid udelukkende Als, idet trafikforbindelsen til Sundeved var dårlig. I begyndelsen af 1800tallet lod staten bygge en ny trækfærge. Trafikken var dog begrænset, og færgetaksterne høje. Forholdene ændredes først ved opførelsen af en broforbindelse i 1856.

Under treårskrigen var byen hele tiden på danske hænder, og anerkendelsen af den provisoriske regering blev forhindret. Slottet fungerede som kaserne, og de militære indkvarteringer prægede byen. Efter krigen fulgte en periode med økonomisk vækst. Byen udvidede sine arealer med jorder fra St Jørgens Hospital, Den gamle Ladegård og Mølledammen. Indbyggertallet var i 1860 steget til 3894.

Byens skæbne i krigen 1864 er velkendt. Den rejste sig kun langsomt efter denne krig. Efterhånden blev oplandet dog betydeligt udvidet, idet trafikforbindelsen til Sundeved blev forbedret. Af største betydning for den fremtidige udvikling blev det, at prøjserne stationerede tropper i byen. Som andetsteds i Nordslesvig var indbyggertallet dog faldende i de første årtier efter prøjsernes magtovertagelse. Fra 1880 til 1885 var tilbagegangen på 563 indbyggere, i alt 10%. Da marinestationen blev taget i brug 1906, medførte dette en omfattende tilflytning sydfra, og efterhånden kunne der spores en yderligere økono-

misk fremgang. Trafikforholdene bedredes, og kommunen overtog gasværkets drift 1881 og Sønderborg Bys Sparekasse, der var oprettet i 1820. 1904 blev A/S Sønderborg Bank og 1909 Folkebanken for Als og Sundeved stiftet. 1893-94 opførtes amtssygehuset, og i 1897-98 fik byen sit vandværk. 1898 startede amtsbanedriften på Als, og i 1901 blev jernbanelinien til Tinglev åbnet. I 1907-08 fik byen et elektricitetsværk.

I dag letter en række veludbyggede tog-, fly-, rutebil- og skibsforbindelser samfærdselen med et stort opland, hovedstaden m v. I årene 1933-62 bestod DSBs forbindelse mellem Sønderborg og Mommark. Jernbanelinien førtes gennem selve byen ad Jernbanegade. Trafikken i byen hindres i tiltagende grad af overbelastningen af den i 1933 åbnede Chr Xs bro. Problemet forventes dog afhjulpet ved opførelsen af en ny Alssundbro. I tiden efter 2. verdenskrig har byen været præget af en kraftig udvikling ikke uden indflydelse af Danfossfabrikkernes ekspansion på Nordals. Sønderborg fremtræder nu som en by med stort opland og en livlig aktivitet på handelens og erhvervslivets område. De fleste indbyggere er beskæftiget ved håndværk og industri. Dernæst følger handel og omsætning, administration og liberale erhverv, transport samt anden erhvervsvirksomhed.

Før 1864 var magistraten sammensat af en borgmester og 3 rådmænd (fra ca 1488). I det 16. årh blev der oprettet et deputeretkollegium på 12 medlemmer, og fra ca 1599 havde man med »de 16 mænd« en slags borgerrepræsentation ved siden af borgmester og råd. I prøjsisk tid var der foruden borgmesteren 4 rådmænd og et rådmandskollegium på 12 medlemmer.

Efter 1920 fik Sønderborg et byråd, der i årene forud og efter kommunalreformen 1970, hvorefter købstaden blev sammenlagt med Dybbøl og Ulkebøl sognekommuner, har haft 21 medlemmer, af hvis midte borgmesteren vælges (p t Harry Christensen, soc). Mandatfordelingen var ved sidst afholdte byrådsvalg: Soc 11, kons 3, venstre 3, fremskr 2, rad 1 og Slesvigsk Parti 1.

En egen stadsret har byen ikke haft. Jydske Lov samt en af Chr V i 1698 stadfæstet politiforordning og landets almindelige love har været gældende ret. Denne politiforordning, der var udarbejdet efter flensborgsk forbillede, havde 41 artikler og ordnede såvel borgernes som byens forhold. Retsvæsenet var organiseret med byting og rådstueret, der efterhånden blev byens ordinære domstol. I dag rummer domhuset på Kongevej (opført 1913), der før 1920 var sæde for amtsretten, både under- og landsret. En ny politigård er opført på Ringridervej.

Byens administration har til huse på rådhuset, der blev opført 1933-34 og udvidet i 1963 v arkitekt H Mundt. Det ligger mellem Store og Lille Rådhusgade, hvor allerede byens ældste rådhus fra 1500tallet (ombygget i 1772, 1837 og genopbygget 1865-66 efter bombardementet) har ligget. På Sønderborg Kaserne, den tidligere tyske marinestation, har fodfolkets sergentskole været anbragt siden 1926.

Byens indbyggertal var i 1930 10.765. I dag har den 28.792 indbyggere (1976).

Kirker og sogne

Sønderborg by omfatter i dag fire sogne, St Marie, Christians, Dybbøl og Ulkebøl. Indtil 1957 faldt byen stort set sammen med St Marie, men derefter blev Christians sogn udskilt. De 2 sogne har hhv 8.242 og 13.511 indbyggere (1976). De har fælles tysk sognepræst. Vedrørende Dybbøl og Ulkebøl henvises til særlig omtale. De har hhv 2.452 og 4.588 indb.

St Marie sogns omfang siden 1957 afgrænses af Kongevejen og Alsgade. Begge gader hører til sognet, og Christians sogn ligger øst for denne linie. På Sundevedsiden grænser sognet til Dybbøl sogn og mod nord til Ulkebøl sogn.

Sin første kirke har byen antagelig fået i slutningen af det 12. årh. Den var indviet til de søfarendes helgen St Nicolai og har ligget i nærheden af slottet. Blandt kirkens mange altre fik et i det 14. århundrede indstiftet alter til St Gertrud så stor betydning, at kapellet kaldtes St Gertruds kirke. På grund af krigeriske begivenheder kom kirken i forfald og blev nedrevet kort efter reformationen. Dens jord overdrog man til St Jørgen eller St Marie kirke. Allerede før den tid havde det til St Jørgensgården knyttede kapel formodentlig tjent som sognekirke. Dette St Jørgens kapel indgik i den endnu eksisterende kirkebygning, der først i forbindelse med sognedelingen og oprettelsen af Christians sogn i 1957 officielt fik tillagt navnet St Marie kirke. Indtil da vedblev den at hedde St Jørgens kirke i folkemunde.

Forholdene omkring betjeningen var usikre. Umiddelbart før reformationens indførelse var kapellerne i Sønderborg således et anneks til Fjelstrup ved Haderslev og Ulkebøl. Baggrunden har sikkert været den i pavekirken udbredte skik, at embederne overdroges til den højstbydende, den såkaldte simoni. Enkelte gejstlige kunne således samle flere embeder på deres hænder. Kun i de sjældneste tilfælde har de selv forrettet de kirkelige tjenester, men overladt dette til vikarer. Da de kirkelige forhold i Slesvig-Holsten skulle ordnes i 1538 kaldtes også sognepræsten i Sønderborg til forhandling på Gottorp. Det er dog langtfra givet, at Luthers lære på det tidspunkt havde vundet fodfæste i byen. Dette har snarere været tilfældet med Christian IIIs kaldelse af Johan Wechter til præst i St Jørgensby, d v s St Jørgens Kirke, der lå i det femte af byens distrikter, medens de øvrige benævnedes med tallene I-IV. Wechters kaldelse skete først i 1541 til »predicanntem unnt pastor inn unse Stadt Sunderborgh tho Sunte Jurgenn«. Præsten, om hvis nationalitet og virke i øvrigt intet vides, havde til opgave at prædike evangeliet »Lutter Reynr vund Clar«. Efter reformationstidens forandring af kirkens økonomiske grundlag ordnedes embedets økonomi i 1550 ved Christian III og ved dronning Dorothea i 1571.

Forholdene omkring sognets kirkelige tilhørsforhold har i øvrigt været ret komplicerede.

Fra gammel tid havde det været underlagt bi-

skoppen i Odense. Indtil den sidste katolske Odensebiskops afsættelse i 1536 hørte Als til ærkebispesædet Lund. Efter denne tid havde landsherren den øverste kirkelige myndighed. Dette førte til en del gnidninger mellem på den ene side kongen og på den anden side enkedronning Dorothea og Hans den Yngre vedrørende sognets kirkelige tilhørsforhold. For Sønderborgs vedkommende betød det, at forbindelsen til Odensebiskoppen blev ophævet. Fra 1538 til april 1540 fungerede Flensborgpræsten Nicolaus Johannis som visitator for Sønderborg og Nordborg amter. Efter at ordningen var blevet ophævet, havde provsten på Als uafhængig af biskoppen i Odense den kirkelige tilsynsmyndighed, indtil enkedronning Dorothea fik sit eget provsti omfattende Sønderborg, Sundeved, Kegnæs og Egen. Sønderborg blev ikke på noget senere tidspunkt lagt ind under Odense igen, medens Als og Ærø atter i 1571 kom under Fyns stift. Sønderborg er senere (1668) kommet under Slesvigbiskoppens jurisdiktion, og efter 1737 ophører Odensebiskoppernes forsøg på at hævde sig i byens anliggender helt.

Disse kirkeretlige forandringer, der har deres rod i reformationen, har været af allerstørste betydning for sognets kulturelle udvikling. Reformationstiden har uden tvivl fremmet den tyske indflydelse i byen. Tysk trængte igennem som kirkesprog, og dansk bevarede kun en plads i diakonens fromesse, hvor der siden sidste tredjedel af 1500tallet prædikedes på dansk for tjenestefolk, medens salmesangen foregik på tysk.

Sproget var indtil 1550 nedertysk i verdslige anliggender, hvorefter man gik over til at benytte højtysk. Også prædikesproget skiftede til højtysk få år senere, således at det højtyske var trængt igennem på alle områder ved århundredskiftet fra 1500- til 1600tallet. Et interessant dokument i så henseende er den kendte »Kerkswarenbook«, der indeholder de kirkesvornes regnskaber. Indtil 1623 er sproget nedertysk. I 1624 fortsættes med den samme håndskrift på højtysk.

Med sognets tilknytning til Slesvig stift fik menigheden mulighed for at bevare en vis indflydelse på valget af præsterne. Amtmanden præsenterede på kongens vegne tre kandidater, hvoraf menigheden valgte en, som kongen så skulle konfirmere. Denne ordning har dog kun haft varig gyldighed for diakonatets vedkommende, medens sognepræstekaldet er blevet besat umiddelbart af kongen.

Byens præster rekrutteredes fra den borgerlige overklasse og stammede i reglen fra byen eller dens omegn. De havde således dansk modersmål. Dette var dog trængt i baggrunden af den uddannelse, de fik på tyske gymnasier og universiteter. Især Rostock, hvor samtlige sognepræster siden 1566 og diakoner efter 1600 har opholdt sig et stykke tid, spillede en rolle.

Sognet havde indtil 1617 to præsteembeder, sognepræsteembedet og diakonatet. I 1617 tilføjedes vesperpræsteembedet. Vesperpræstens opgave var det at afholde aftensangsgudstjenesten på tysk. I rationalismens tid inddroges det 3. præsteembede (1816).

Præsternes økonomiske forhold ordnedes gennem byens råd og borgerskab. I 1563 bestemte man, at der skuile ydes tiende af hvert hus og ofres 4 gange årligt samt gives andre ydelser. De kirkesvorne havde til opgave at sørge for præsternes bolig og underhold.

De økonomiske forhold belyses på indgående vis i den berømte »Kerkswaren-book«, der indeholder de kirkesvornes optegnelser fra årene 1554-1733. Bogen opbevares i Landsarkivet i Åbenrå. Dens pergamentblade fortæller ikke kun om kirkens økonomiske forhold, men er samtidig en betydningsfuld kilde for byens og sognets historiske udvikling i det nævnte tidsrum.

I 1815 ændredes præsternes lønningsmåde, idet en lang række gebyrer afskaffedes, og præsterne fik udbetalt fast løn af byens kasse. Hovedpræsten fik 800 rbdl og diakonen 716 rbdl og 64 sk.

Det gudstjenestelige liv grundede sig på en hertugelig forordning af 1625. Kl 5,30 begyndtes fromessen på dansk ved diakonen. Især folk fra de laveste sociale lag søgte denne gudstjeneste. Hovedgudstjenesten, der foregik på tysk ved sognepræsten, påbegyndtes kl 8. Indholdet var sang, prædiken og forbøn for syge med navns nævnelse. Denne del af gudstjenesten skulle være afsluttet kl 10, hvorefter der var altergang. Aftensangsgudstjenesten ved den tyske vesperpræst påbegyndtes kl 14.

Siden 1782 begyndte gudstjenesterne en time senere, og der indførtes hverdagsgudstjenester onsdag og fredag. Præsterne forrettede på skift disse. Oplysningstidens reduktion af præsteembederne betød, at en af søndagens tjenester bortfaldt. Sognepræsten holdt nu hovedgudstjenesten på tysk, medens diakonen holdt den danske gudstjeneste om morgenen i sommertiden og om eftermiddagen i vinterhalvåret.

Oversigt

Ved flg valg til den tyske rigsdag fordelte de danske og tyske stemmer sig således 1867 510 da, 265 ty; 1884 274 da, 290 ty; 1890 250 da, 295 ty, 38 s; 1912 296 da, 665 ty, 302 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 2029 da, 2601 ty (tilrejsende 349 da, 919 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 960 da, 754 ty, 735 s; 11/4 1924 1487 da, 812 ty, 1459 s; 16/11 1932 1742 da, 938 ty, 2065 s; 3/4 1939 5074 da, 1376 ty (s er herefter optalt under da); 28/10 1947 6350 da, 883 ty; 14/5 1957 8636 da, 1015 ty; 23/1 1968 12563 da, 634 ty. Efter sammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Hospitaler, stiftelser o l

St Marie sogns ældste og mest kendte stiftelse er St Jørgens Hospital, der omtales første gang i 1307 som »Hospitale in Söndræburg Alsö.« I året 1400 stiftede væbneren Peder Stød eller Stord sine jorder i Dybbøl som vikarie til St Maries alter ved St Jørgens kapel. I lighed med lignende stiftelser var hospitalet indrettet til brug for mennesker, der led af spedalskhed og andre smitsomme sygdomme.

Enkedronning Dorothea gav stiftelsen en ny fundats 23/6 1505, hvorved dens økonomiske forhold blev bragt i orden. Senere, 1587, blev det bestemt af hertug Hans, at der skulle anlægges en »Jordebog og Protokol for St Jørgens Hospital«. Bygningsmæssige forandringer og udbedringer gennemførtes af hertuginde Dorothea i 1632. Syv år senere udbrød en pest i byen, der forvoldte 11 af hospitalets indbyggere samt økonomaens død. I første halvdel af 1800tallet havde hospitalet plads til 12 indvånere, der foruden fri bolig fik tildelt brændsel, et stykke havejord og et ugentligt pengebeløb. Hospitalets bestyrelse bestod dengang af amtmand, provst og byens magistrat. Nu udgør borgmesteren og byens sognepræster direktoriet.

Bygningen i Kirke Allé, der opførtes i 1860 efter professor Vinstrups tegninger, havde plads til 18 ældre, enlige kvinder. Den gamle hospitalsbygning, der lå på skråningen mellem St Marie kirke og Havbogade, blev nedrevet i 1936. Nu er der rejst en ny bygning på Ringgade 174. Den selvejende institution »St Jørgens Hospitalet« har plads til 28 enlige kvinder.

Endvidere findes den tyske stiftelse Mariahjemmet med plads til 14 enlige kvinder. Den blev opført 1965-66 ved hjælp af testamentariske gaver forvaltet af den tyske kvindeforening.

Kommunen driver flere plejehjem, hvoraf det største, Mølleparkens plejehjem med 74 pladser, ligger i St Marie sogn. Inden for sognegrænsen findes endvidere Sønderborg Sygehus, der åbnede som landshospital i 1921 i det tidligere marinelazaret. I de seneste år er sygehusets kapacitet blevet betydeligt udvidet. Til hospitalet er knyttet Den sønderjyske Sygeplejeskole.

7 af byens 15 børnehaver drives af Den danske Menighedspleje. Den ældste blev oprettet i 1870 på initiativ af en foregangsmand på det sociale område, bygger Peter Petersen. 2 børnehaver med plads til 55 børn drives af det tyske mindretal.

Kulturliv

Sønderborgs kulturelle liv har oplevet en højnelse i de seneste årtier, bl a takket være private og kommunale initiativer. I forbindelse med dannelsen af Sønderjyllands Symfoniorkester må St Marie kirkes organist gennem mange år, Håkon Elmer, nævnes. I 1977 har orkestret kunnet tage en ny kommunal prøve- og koncerthal i brug. Kulturcentre af en ny og utraditionel art findes såvel i Sønderborg Kommunebibliotek med filialer, hvorfra der udgår en lang række kulturelle aktiviteter, som i medborgerhuset »Sønderborghus«, det tidligere forsamlingshus, der blev bygget i 1914 efter Martin Nyrops tegninger. Huset rummer mange kulturelle aktiviteter, der til dels er af eksperimentel karakter. Også det nyrestaurerede Sønderborg slot med sine samlinger fra de slesvigske krige m v er rammen om skiftende udstillinger samt foredrags- og koncertvirksomhed.

Endelig bidrager en række kulturelle og nationale foreninger til højnelse af det kulturelle niveau, der efterhånden i stadig mindre grad er præget af de nationale gruppers indbyrdes kappestrid. Kendt er også Sønderborgs ringriderfester, der i deres nuværende form går tilbage til den første kredsringriderfest i 1888.

Arkitektur

I sammenligning med de andre nordslesvigske byer savner Sønderborg et bymiljø af arkitektonisk værdifulde gamle huse. Det skyldes ikke kun de seneste årtiers manglende forståelse for bevarelsen af gamle bygninger, men i høj grad den historiske omstændighed, at byen blev ødelagt ved bombardementet i 1864, og at anlæggelsen af Chr Xs bro og jernbanen krævede gennemgribende forandringer i bykernen.

I dag er dele af Havbogade med sine små hvidkalkede huse og enkelte bindingsværksbygninger, f eks Kirkegade nr 8 m fl, endnu bemærkelsesværdige miljøer. Også den gamle provstegård, Rosengade 18 fra 1767, der er bolig for sognepræsten i St Marie sogn, og enkelte andre bygninger må nævnes i denne forbindelse. Et magtfuldt indgangsparti bryder provstegårdens strenge, stilrene bygning. En række huse som P Petersens bryggeri på Rønhave Plads, det gamle St Jørgens Hospital og hospitalets bygning fra 1960 er faldet som led i byens trafikale omlægning. Den røde toldbygning ved slottet, der stammede fra 1926, er nedrevet for at lade slottes arkitektur komme fuldt og helt til sin ret efter den gennemgribende restaurering.

Mindesmærker o l

Byen rummer mange mindesmærker om begivenhederne i de slesvigske krige. Ved havnen findes en sten til minde om den danske admiral under svenskekrigene 1657-60, Peter Blædel. Ved lystbådehavnen findes en skålsten til minde om den danske rådmand Hans Hansen Norsk, der i 1848 markerede byens danske sindelag ved at hejse Dannebrog. På 100årsdagen for danskhedens forkæmper, slagtermester I P Reimers (1826-1922), blev et mindesmærke med relief rejst på Løkken. Endvidere findes mindesmærket over de faldne i 1. verdenskrig ved St Marie kirke med 196 navne og en natursten til minde om Genforeningen ved Slotspladsen. Mindeplader over faldne i modstandskampen under 2. verdenskrig findes på Politigården, Statsskolen, St Jørgens skole og i Nørre Havnegade. Foruden mindesmærkerne har kommunen og forskellige institutioner ladet opstille en række skulpturer og andre kunstværker på pladser, friarealer og institutioner.

Litt: Paul Döring: Beschreibung des Kreises Sonderburg. Programm der höheren Bürgerschule zu Sonderburg 1876; J A Dyssel: Indenlands-Reise. Sdj månedsskr 1925/26; Dr Otto Fürsen: Städtische Verfassung und Zustände in Sonderburg vor 200 Jahren. Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, 6. årg; C Hanssen: Die St Jürgens Stifte und Hospitäler in Schleswig-Holstein. Sst; H Hjelholt: Sønderborg Bys Historie I-II 1960, 1966; R Huhle: Bogen om Als, 1956; E Kühler: Vom Sonderburger Schiffbau. Heimat-Blätter für den Kreis Sonderburg, 6. årg; O Norn: Dronning Dorotheas Kapel på Sønderborg Slot. Fra Als og Sundeved 37; O Norn, J Paulsen og J Slettebo: Sønderborg Slot, 1963; H Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1906; Pontoppidans Danske Atlas, 1781; J Raben: En Gemme fra Als. Sdj månedsskr 1931/32; Schalensteine im Kreise Sonderburg. Heimatsblätter aus Nordschleswig 1936; Das Kloster St Jürgen in Sonderburg. Sst; Sønderborg Skipperlaug og et Brudstykke af Byens Søfartshistorie. Fra Als og Sundeved 8, 1934; Museet paa Sønderborg Slot og et Uddrag af Byens Historie. Fra Als og Sundeved 13, 1938; Gamle Minder og Småtræk af Byens Historie. Fra Als og Sundeved 10, 1935; Hertug Hans den Yngre af Sønderborg 1545 – 25. Marts 1945. Fra Als og Sundeved 22, 1945; Minder fra det gamle Sønderborg. Fra Als og Sundeved 24, 1947; Ringridning i Sønderborg. Fra Als og Sundeved 26, 1949; J Slettebo: Sønderborg Slot. Restaurering og historie. Fra Als og Sundeved 52, 1975; Johannes v Schröder: Topographie, 1837; Trap bd X 1967; H Wullenweber: Schloss und Stadt Sonderburg. Unsere Heimat Nordschleswig, 1912.

Den ældre sognepræsterække

-1348- **Arnold Bentzen,** sp Sønderborg.

1458-61 (?) **Wilhelm Hermansen,** 4/11 1458 sp Sønderborg.

15- **Peter Anckersen,** sp Sønderborg, till

domherre Had, hvor han nævnes 27/10 1520, se sp Fjelstrup.

-1520- **Thomas Petersen,** f Slesvig (?), 27/10 1520 sp Sønderborg, skaffede sig også ventebrev på Fjelstrup.

1520- **Henrik Brand,** f Bremen (?), se sp Fjelstrup.

1523- **Henrick Holck,** f Fyn 1505. Forældre: Bertel H (?) og Cathrine Lundt. G 46 Magdalene Andersd Reventlow. Forældre: Anders Jacobsen R til Søbo og Sidsel Nielsd Lange. 25/8 23 sp Sønderborg-Ulkebøl, imm Wittenberg, 36 degn Bergen, 38 sp Hellig Kors Kapellet Roskilde, d 79.

H H fik kun spembedet i Sønderborg på betingelse af, at han lod sig indvie inden 7 år. Dette skete formentlig ikke.

Oplysningerne om præsterne før reformationen er imidlertid meget usikre. Foruden de nævnte kendes også **Johannes v Alckendorp** i 1400tallet og **Johann Grote** i 1517 og 1522 (H H I, s. 81-82).

1. 1541-54 **Johann Wechter,** 9/1 1541 sp Sønderborg, d el forfl 54. J W blev kaldet af Chr III til »predicanntem unnt pastor inn unnse Stadt Sunderborgh tho Sunte Jurgenn«.

2. 1554-72 **Oluf Christensen (Olaus Christiani),** 1554 sp Sønderborg, d her 72.

3. 1572-85 **Johan Vaget (Johannes Vogt, Prætorius),** f Ketting. Forældre: Birkefoged Peder Christensen og Anna Lowson. Imm Rostock 1566, mag her 72. 72 sp Sønderborg, d sst 85. Svigerfader til sp Ketting J D Monrad.

4. 1586-1623 **Mikkel Nielsen (Michael Nicolai),** f Flensborg 1554. Forældre: Provst Sønderborg Niels Jensen(?) og Anna Lorentsd. Imm Wittenberg 78, imm Rostock 79, mag her 2/4 86. 86 sp Sønderborg, d her 27/2 1623. Fader til sp Nybøl S Nielsen.

M N var ortodoks og udgav prædikener og disputatser på plattysk. Han interesserede sig for den studerende ungdom, indstiftede et legat og betænkte kirken med boggaver (C P, s 85; H H I, s. 80, 85). Efter ham var kirkesproget højtysk.

5. 1623-54 **Johannes Madsen Brandt (Brandius),** f Sønderborg 21/4 1588 (G W). Forældre: Kbm og rådm Sønderborg Mads (Matthias) B og Margrethe ... Dim Lübeck 1605, imm Rostock s å, imm Wittenberg 07, imm Leipzig, imm Jena, imm Tübingen, imm Giessen, imm Heidelberg, imm Erfurt, imm Frankfurt a d Oder, 17 vesperpr Sønderborg, 16/4 23 mag Rostock. G 1) 24/4 15 Margaretha Bocatia (Bock), f Parchim, d Sønderborg. Forældre: Superintendent Parchim, Mecklenburg-Schwerin Anton B og Margaretha Jacobsd Bording. G 2) 6 (23)/1 31 Margrethe ..., d Sønderborg 27/3 41. G 3) s å Brigitte Hansd. Poss. Fader: Rådm Sønderborg Hans P. 23 sp Sønderborg, d her 11 (21)/4 54. Fader (med 1) til vesperpr Sønderborg Johannes J B.

J M B, der fik tilbudt et professorat i Rostock, men afslog det, var eksponent for den måde-holdne Lutherdom, der dengang doceredes i denne by, og har udgivet enkelte opbyggelige skrifter og afhandlinger i den ånd samt en prædikensamling på højtysk (H H I, s 85).

6. 1654-80 **Nicolai Nielsen Brandt,** f Egen 21/10 1613. Forældre: Sp Egen Nicolai N B og Margrethe Nicolaisd Conradi. Dim Lübeck 35, imm Kbh 23/4 s å, imm Königsberg s å, imm Rostock 45, g 7/6 46 Margrethe Pedersd, f Sønderborg 15/7 28, d her 6/11 1713. Forældre: Borger og rådm Sønderborg Peter Paulsen og Anna Clausd. 37 vesperpr sst, 29/6 54 sp Sønderborg, 19/9 s å mag Rostock, d Sønderborg 20/10 80. Fader til 7, diakon Sønderborg Peter N B og sp Rylskov Christian N B. Svigerfader til sp Ulkebøl C Lorenzen.

7. 1680-93 **Nicolaus Nielsen Brandt,** f Sønderborg 17/7 1650. Dim sst (?) 65, imm Kiel 6/10 s å, imm Jena 69, imm Kiel 21/9 71, imm Leipzig 73, g Sønderborg 19/9 77 Anna Augusta Jacobsd, f sst 55. Forældre: Borgmester Sønderborg Jacob Jensen og Anna Sophia Boldich (A A J var enke efter søn af 5, vesperpr Sønderborg J J B). 76 vesperpr sst, pr Østerholm (?), 80 sp Sønderborg, d her 3/11 93.

8. 1693-1739 **Nicolaus Thomsen,** f Flensborg 3/6 1663. Forældre: Sp Flensborg St Nik K Samuel T og Magdalene Gerhardsd. G Mette Hedwig Esmarch, f 70 (80), d Sønderborg 2/1 1737. Hofpr Gråsten, 26/12 93 sp Sønderborg, 94 provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 1/11 39. Fader til sp Ketting Andreas S N T.

N T blev den første provst for Sønderborg provsti, der tillige var sp Sønderborg. Denne sammenstilling skulle, bortset fra årene 1805-17, bestå til 1850. I sine sidste år var han meget svagelig, og der gik en vis opløsning i det kirkelige liv.

9. 1739-46(47) **Balthasar Petersen,** se også provst Tønder, hvor hans data dog er ufuldstændige. F Tønder 7/5 1703. Forældre: Kniplingshandler Tønder Peter P og Hedewig Cathrina. Imm Jena 21, huslærer 24, g 1) Maria Fabricius, f 29/11 1696, d 6/9 71. Forældre: Sp Varnæs Peter Johansen F og Anna Hinrichsen. G 2) Tønder 24/4 72 Anna Christine Søncksen, f 2/4 43, d 15/4 79. Forældre: Ærkediakon Husum Joh Hinrich S og Christine Hinrichsen. 29 pr Læk, 39 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, 47 sp Tønder og provst Tønder provsti, d Tønder 1/1 87. Broder til sp Rise Chr P.

Gensup J Conradi omtaler B P som redelig, erfaren og teologisk velfunderet. Han opnåede gode resultater med undervisningen af byens ungdom. Det var derefter hans hensigt at rydde op i den i befolkningen herskende dovenskab og slendrian, men han kom herved i strid med borgmester, bymusikant Frederik Gorresen, der bl a afholdt en del »forargelige« gilder, og dennes søn. Sagen kompliceredes yderligere af det dårlige forhold til vesperprædikant Clausen, der stillede sig på borgmesterens parti. 1744 udløste fortrædelighederne en åndelig krise hos ham med svære depressioner. Forflyttelsen til Tønder kom utvivlsomt som en befrielse for ham.

B P's teologiske ståsted er lidt uklart. Hans

holdning peger både mod pietismen og ortodoksien. I hvert fald var han afvisende over for herrnhuterne, der på den tid havde fået en lille menighed i byen (P N bd IX, s 1102; særudg s 251-252; J Brodersen, anf værk, s 510; H H I, s 152).

10. 1746-48 **Wilhad Johansen Hoyer,** f Karlum 20/11 1700. Forældre: Sp Karlum Johannes Andreassen H og Catharina Gude Johansd Fabricius. Imm Jena 17/2 22, g Åbenrå 30/5 27 Catharina Kamphøvener, f sst 10, d her 17/7 80. Forældre: Borgmester Åbenrå Bendix K og Anna Willadsd Fabricius af Løjt, 20/11 25 adj min cum spe succ Karlum, 12/2 26 sp sst, 41 kgl feltprovst, 15/4 46 sp Sønderborg, 12/3 47 provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 7/4 48. Fader til sp Oldesloe Johannes Wilhadsen H.

11. 1748-51 **Johann Adam Flessa,** f Bayreuth, Franken 1694, g ... Prof Bayreuth, 1740 direktør Altona gym, 48 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, 51 sup Oldenburg-Delmenhorst, d Oldenburg 11/10 75. Svigerfader til sp Eckwarden Rudolph Gerhard Johann Ditmar.

J A F var pietist og har formentlig digtet salmen i Brødremghs salmebog: »Ich will dich immer treuer lieben, mein Heiland, gib mir Kraft dazu« (J Brodersen, s 511).

12. 1751-72 **Hinrich Anton Burchardi,** f Heiligenhafen 4/11 1700. Forældre: Sp Segeberg Peter Anton B og Anna Catharina Westedt. Imm Jena 2/5 18, imm Kiel 29/10 21, imm Kbh 29/8 25, g Kbh Petri K 17/9 38 Christiane Bluhme, d 79. Forældre. Hofpr Kbh Johan Bartholomæus B og Ida Amalie Georgsd Jønsius. 31 gesandtskabspr Paris, 36 sp Heiligenhafen, 41 sp og provst Segeberg, 18/11 51 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 15/11 72. Fader til sp Grube Johann A B og sp Ketting Christian A B. Svigerfader til Sp Hørup H G M Brolund. Hustrus søster g 13. Med H A B kom pietismen for alvor til Sønderborg, hvortil svigerfaderen (Bluhme) havde befordret ham. Han var meget venligsindet overfor det lille derværende herrnhutersamfund og gik aktivt ind for afholdelse af konventikler. Derimod kom han i modsætningsforhold til både diakon J P Krahe og borgmester Johan Fr Hansen af den grund. Efter førstnævntes forflyttelse i 1768 fik H A B derimod et godt samarbejde med efterfølgeren Andreas Krabbe, der også var pietist. Der fandt i øvrigt en større vækkelse sted i byen i 1766, da emissær Brau besøgte den (J Brodersen, s 512-515).

13. 1773-80 **Detlef Chemnitz,** f Giekau 8/10 1720. Forældre: Sp Schönberg Mathæus C og Christiane Catharina Gundelach. G 1) Kbh Chrborg Slotsk 24/9 49 Charlotte Marie Bluhme. G 2) Maria Margaretha Otto. Forældre: (?) Tømrermester Heide Peter O og Anna Eggers. 45 gesandtskabspr Madrid, 48 sp Bramsted, 1/4 73 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 2/11 80. Svigerfader (med 2) til 1. pr Kaltenkirchen Anton Christoph Berwald.

D C sympatiserede også med Sønderborgs herrnhutiske kreds, hvis førere var brændevinsbrænder Hans Iversen og gartner Voetmann. Førstnævnte døde i 1776, men enken vedblev at holde forsamlinger i sit hus. Forholdet til de verdslige myndigheder var også godt. Både D C og diakon Krabbe havde godt kirkebesøg.

Efter provst Chemnitz' død 1780 ønskede store dele af befolkningen, at Krabbe skulle være hans efterfølger. Ved hans valg i 1768 havde de dansktalende været utilfredse med hans dansk-kyndighed, men det havde forbedret sig, og over 200 borgere med amtmand, borgmester og 4 rådmænd i spidsen gav ham en tillidsadresse. Gensup Struensee brød sig imidlertid ikke særligt om Krabbe og udnævnte i stedet provst Burchardis søn, sp Grube Johann Anton B, til dette embede. Han afslog dog udnævnelsen, men Krabbe blev alligevel ikke provst.

14. 1781-96 **Gotthilf Johann Schmidt,** se også provst Tønder provsti (P N bd IX, s 1103 og særudg, s 253, hvor hans data dog ikke er fuldstændige). F Åbenrå 7/10 1737. Forældre: Sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti Johann(es) Johansen S og Marina Hansd Carstensen. Imm Kiel 31/8 57, imm Bützow 61, imm Leipzig 69, g Margrethe Cathrine Tychsen, f Bredsted 52, d Tønder 14/5 1816. Forældre: Kancelliassessor Sønderborg Mathias Albrecht T og Christina Boysen. 71 sp Emsbøl, 81 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, 96 sp Tønder og provst Tønder provsti, d Slesvig 9/10 08.

G J S var ligeledes pietist og venlig stemt over for Brødremgh. Under ham ændredes gudstjenesten, og den Cramerske salmebog blev indført, omend den vel næppe har haft hans fulde tilslutning. Men tiderne var ved at skifte. Med Krabbes død 1788 forsvandt en vigtig støtte, og de efterfølgende diakoner (fropræster) blev rationalister. I 1795 forsøgte diakon Prehn at få fropræ dikenen afskaffet, men G J S gik ikke med hertil. (C P, s 263; J Brodersen, s 516; H H P i Sdj årb 1935, s 174 f).

15. 1796-1804 **Ernst Ludwig Friederici,** se sp Broager. Med E L F kom rationalismen til Sønderborg. Adleragenden blev ligesom Christelig Salmebog indført uden større gnidning, mens der samtidig foregik tumulter i samme anledning på Sønderborg amtshus af protesterende Broagerboere. Provst Friederici støttedes i sine bestræbelser både af diakon og vesperprædikant. Det falder ganske i tråd med hans kirkelige syn, at han reformerede fattigvæsenet, oprettede et præstelæseselskab og et provstebibliotek med rationalistisk litteratur. Men tilslutningen til kirke- og altergang faldt stærkt fra o 1800. Om hans senere virke i Broager se ndf. (H H P, anf sted, s 200; J Brodersen, s 517; A P T VII, s 162; H H I, s 166 f, 186).

16. 1805-10 **Georg Samuel Francke,** f Hörnerkirchen 7/9 1763. Forældre: Sp Neundorf Johan Samuel F og Cathrine Elisabeth Lengercke. Dim Kiel 81, imm sst 30/4 s å, c Glückstadt 86 (1. kar), g Hohenwestedt 7/4 89 Anna Margrethe

Früchtenicht, f Hohenwestedt 1/4 64, d Kiel 30/12 1846. Forældre: Sp Hohenwestedt Valentin F og Anna Sophie Lengercken. 84 kollaborator Husum, 89 rektor sst, 5/4 05 sp Sønderborg, 10/8 06 dr phil h c Kiel, 10 prof theol sst, 12/1 13 dr theol h c Kbh, d Kiel 28/3 40. Fader til prof Joh Valentin F og sp Stenmagle-S C T F.

G S F var en af de få præster i sognet, der gjorde sig bemærket på det videnskabelige område. J Brodersen betegner ham som »mildortodoks«, s 517.

17. 1811-29 **Alexander Momsen,** f Sønderborg 23/6 1772. Forældre: Kbmd Sønderborg Johann Friedrich M og Anna Marie Jebsen. Dim Sønderborg 90, imm Kiel 20/10 s å, imm Jena 30/10 92, c Gott 96 (2. kar), g Sønderborg 29/11 99 Sophia Marsilia Prehn, f Sønderborg 78, d sst 15/11 1860. Forældre: Borgmester Sønderborg Johann Hinrich P og Louise Magdalene Kofod. 8/3 99 fropr sst, 10 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, tiltr ikke, 31/8 11 sp Sønderborg, 13/10 17 provst Sønderborg provsti, d her 26/6 29. Svigerfader til diakon Ullerup E Momsen.

Under A M fortsattes den udpræget rationalistiske linie, men han måtte snart erkende, at kirkelivet forfaldt. Det blev efterhånden sædvane ikke at gå i kirke. Det tidligere oprettede præstelæseselskab sygnede hen. I 1816 blev vesperprædikantembedet nedlagt, og den stadige skiften af diakonværdigheden mellem dette og froprædikantens ophørte. Sidstnævnte blev nu eneste diakon, og både sp og diakon fik deres faste løn forbedret. I 1825 androg deputeretkollegiet og et par hundrede borgere imidlertid om præstelønningernes nedsættelse, idet man bl a henviste til, at den faste løn gjorde præsterne ligegyldige over for deres embedspligter, hvorfor mgh også var blevet ligegyldig over for gudstjenesten og de kirkelige handlinger. Ansøgningen blev ikke taget til følge. Også Brødremenighedens venner begyndte at »falde fra« og måtte derfor tåle tilrettevisninger fra rejseprædikanterne. Den teologiske student P H Steensvang fra Felsted udgav skriftet »Glædens Kilde« i Sønderborg 1815-16, hvori han rettede et voldsomt angreb på præsterne, men han fik ikke stor betydning, da han s å forlod landet. (A P T VII, s 162 f; J Brodersen, s 517).

18. 1830-53 **Carl Philip Ludwig Jensen,** f Kiel 20/4 1796. Fader: Prof Kiel, dr jur Friedrich Christoph J. Dim Kiel 1813, imm sst 9/4 s å, c Glückstadt 18 (2. kar m r A), g Christiane Johanne Christine v Wettering, d Segeberg 29/10 55. 16/7 22 diakon Hohenwestedt, 29/6 30 sp Sønderborg og provst Sønderborg provsti, afsk provst 7/1 50, 15/7 53 forst og 1. lærer Segeberg sem, 1/1 59 tit prof, d Segeberg 21/10 60.

I C P L J fik Sønderborg en sp og provst, der indvarslede en signalforandring. Som diakon i Hohenwestedt havde han stået Harms nær, og han viste tydeligt sit kirkelige standpunkt. Provstiet fik straks indtryk af en ny kurs ved en stærk visitationsiver, der gjaldt både kirke og skole. For 1833 foreligger en udførlig provstiberetning til Adler, den første fra provstiet efter 1800, og fra 1835 sendte provst Jensen udførlige årlige beretninger til provinsialregeringen og særlige beretninger til Callisens generalvisitatser. Fra 1836 indførte han desuden en stor protokol for hvert sogn, han visiterede.

En anden af hans aktiviteter var genoptagelsen af konventsvirksomheden. Det gamle konvent var standset, men i 1832 besluttede præsterne at genoplive det. Ikke alene bøger, men også afhandlinger og prædikenudkast forelagdes og drøftedes på møder. Det var navnlig de aktuelle emner som kirkeforfatning, rationalisme og kristendom, Gustav Adolfforeninger, ny katekismus og ny liturgi, der var under debat.

Også bibelsagen fik nyt liv i provst Jensens tid, ikke gennem det officielle bibelselskab, men gennem kontakt med pastor Ph J Roentgen fra Chrfeld. Denne blev fast leverandør af bibler og nytestamenter både til provstiets skoler og flere af præsterne.

Jensens forhold til gensup Callisen var det bedst tænkelige, denne sidestillede ham med Rehhoff i dygtighed og nidkærhed og indstillede ham i 1845 til R a D.

Men Jensen mødte større vanskeligheder end Rehhoff, for Sønderborg var som følge af forgængernes rationalisme og sin beliggenhed som søstad ikke særlig kirkelig. Der kom kun flittige kirkegængere fra det velstående, men fåtallige lag. J arbejdede energisk for at få ændret denne tilstand.

I 1833 indførte han med held en særlig »skibsfartsprædiken«. I 1837 stiftede han en forening for forsømte børn, og i 1845 holdt han sammen med diakon P Christiansen en række bibeltimer, som i hvert fald i begyndelsen samlede 100-150 deltagere. Christiansen var iflg Brodersen (s 517) »en af de hellige Præster, der holdt Kristi Korsfane højt og prædikede til Omvendelse og Syndernes Forladelse og virkede til Velsignelse her i 20 Aar«. Også forgængeren J P G Claudius virkede på samme linie som Jensen. Denne mente da også i 1842 at kunne spore en vis fremgang i kirkebesøget, især hos ungdommen.

Politisk set var J moderat slesvig-holstener. Han var en »fredens mand«, der nok deltog i adressebevægelsen mod statsenhed i 1844, men ikke underskrev petitionerne (1840 og 1844) mod ansættelse af danskuddannede præster. Han måtte vige sit sæde som provst i januar 1850 for sp i Broager Jørgen Stephensen, men bevarede sin stilling som sp. Allerede 3 år senere søgte han imidlertid bort p g a ligestillingen mellem dansk og tysk som kirkesprog. (A P T VII, s 165-172, 305, Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980, s 284-285).

19. 1854-64 **Peder Wodschou Bruun,** se sp Gerlev-Dråby. P W B var gift med en datter af general Bülow, og denne medvirkede til, at han blev kaldet til embedet i Sønderborg i marts 1854.

Der foreligger 3 beretninger fra pastor Bruun

til generalvisitatserne i 1855, 1859 og 1862 (i 1855 og 1862 er beretningen kontrasigneret af hhv diakon Christiansen og diakon Nielsen). Den første, der er relativt udførlig, indeholder dels en belysning af ændringerne efter 1850, dels en række ritualændringsforslag. Den væsentligste nydannelse var, at dansk og tysk blev ligestillet som kirkesprog. Hver søndag holdtes skiftevis tysk og dansk prædiken i hhv hovedgudstjeneste og fromesse eller aftensang. Begge præster skulle skiftevis anvende begge sprog. Videre skulle kirkebøgerne føres på dansk, og konfirmationerne blev fra midten af 1850'erne udelukkende holdt på dansk, bl a som følge af skolesprogets omlægning.

Alle 3 beretninger klager over dårligt kirkebesøg. En vis fornyelse skabtes med indrettelsen af et kapel i det nyopførte St Jørgens hospital. Diakonen fik her til opgave én gang om måneden samt på de kirkelige festdage at holde en dansk gudstjeneste. Den kirkelige aktivitet må imidlertid karakteriseres som ringe, hvilket medførte kritik af præsterne. Diakon Christiansen, der havde arbejdet for indførelsen af dansk kirkesprog, blev desuden beskyldt for at nære tyske sympatier af borgmester Søren Finsen, men sikkert med urette.

Den ældre diakon (foprædikant)række

Diakonen kaldtes 1617-1816 foprædikant. Han skiftede efter alder med vesperprædikanten om at føre titlen ærkediakon (Archidiakon), mens den yngste blev benævnt diakon slet og ret.

1. 1550-70 **Herman Malchau,** diakon Sønderborg 1550, 70 (?) sp Helsingør St Marie K og slotspr Kronborg.

2. 1571-89 **Mathæus Bramherr,** f Als, 1571 diakon Sønderborg, d her ca 89.

3. 1589-1606 **Jørgen Petersen Brun,** f Snogbæk 1524. Fader: Sp Sottrup Peter B. G flere gange, kun ét navn (Anna ...) kendes. Ca 89 diakon Sønderborg, afsk 1606, d her 31 (107 år!)

4. 1606-17 **Johannes Schlüter,** f Sønderborg. Fader: Jørgen S. Imm Rostock 1600, g Engeborch ..., d 20/1 38. Rektor Sønderborg, diakon sst 06, d her 10/6 (7) 17. Fader til sp Grundtoft Hans H S.

5. 1617-58 **Johannes Thorsen,** f Flensborg 1593, imm Rostock 1614, g 1) Sønderborg 3/5 18 enken efter 4, g 2) Sønderborg 5/5 39 Birtha Jebsen, f Blans, Ullerup. Forældre: Jacob J, Blans, og Cæcilie ... 17 fropr Sønderborg, d her 20/12 58.

6. 1659-77 **Leonhard Pechmann,** se hof- og slotspr Sønderborg. Svigerfader til 7.

7. 1678-1707 **Peter Nikolaisen Brandt,** f Sønderborg 10/9 1651. Forældre, se sp 6. Imm Kiel 6/10 65, imm Kbh 14/6 73, imm Kiel 25/9 77, mag s å, imm Jena. G 1) Sønderborg 7/9 79 Augusta Magdalene Leonhardsd Pechmann, f Sønderborg 61. G 2) sst 9/1 1701 Anna Augusta Christians (?). 78 fropr Sønderborg, 80 ærkediakon, d her 4/10 07. Svigerfader (med 1) til sp Ulkebøl J F Lange.

8. 1707-37 **Severin Samuelsen Steenlos,** f Tandslet 11/7 1677. Forældre: Sp Tandslet Samuel Sørensen S og Syndet Mathiasd Platen. Imm Rostock 1700, imm Kbh 03, c 29/11 s å (h), g 10 Elisabeth Charlotte Ottosd Brandt, f Havnbjerg 91, d Sønderborg 21/12 53. Forældre: Sp Havnbjerg Otto Frederik Johansen B og Margretha Hansd Paulsen. 29/10 07 fropr Sønderborg, d her 13/4 37.

Kom iflg Aage Dahl i strid med enken efter 7.

9. 1737-48 **Johann Petersen Højer,** f Trondhjem 28/7 1703. Forældre: Kantor Trondhjem Peter H og Bothilde Marcussen. Dim Trondhjem 22, imm Kbh 18/5 s å, imm Jena, imm Halle, c 24, g 17/6 38 Anna Margrethe Paulsd Højer, f Kejtum 1/5 18, d 1800. Forældre: Sp Kejtum Poul Hansen H og Hedwig Trogillus. 31/5 37 fropr Sønderborg, 48 adj min cum spe succ Kejtum, 49 sp sst, afsk 74, d her 8/4 75. Fader til sp Grøde Paul H. Svigerfader til sp Karlum H H Roeder.

J P H sluttede sig til Balthasar Petersen i sine prædikener mod herrnhuterne i Sønderborg (J Brodersen, anf sted).

10. 1748-59 **Gerhard (Georg) Hermann Overbeck,** f Tønder 22/2 1722. Forældre: Rektor Tønder Gerhard Hermann O og Anna Catharina Johannsd Bluhme. Imm Helmstedt 40, imm Kbh 17/9 46, c 20/9 s å, g N Løgum 27/9 48 Margrethe Lorenzen, f Svenstrup 31, d Egen 70. Forældre. Sp Svenstrup Peder Pedersen L og Johanne Johansd Krag. 9/8 48 fropr Sønderborg, d her 28/7 59.

11. 1760-68 **Johann Peter Krahe,** f Ødis 18/11 1730. Forældre: Sp Ødis Hinrich K og Helene Catharina v d Hardt. Dim Had 50, imm Kbh 13/8 s å, c 20/8 52 (h). G 1) Had 29/7 60 Regine Dorothea Wøldike, f Sommersted 2/6 34, d Gl Had 12/4 77. Forældre: Sp Had domk Peter Petersen W og Anna Catharina Andersd Arnkiel. G 2) 4/11 77 Catharina Magdalene Wøldike, søster til 1, f Sommersted 24/1 43, d Gl Had 17/3 80. G 3) 5/11 80 Christiana Sophia Bertelsen, f Tyrstrup 27/3 55, d Chrfeld 11/5 1826. Forældre: Sp Tyrstrup-Hjerndrup Anton B og Christiana Maria Lottrup. 53 huslærer Major Toxwærd, 55 huslærer Vonsild prg, 7/3 57 pers kap S Stenderup, 7/4 60 diakon Sønderborg, 4/10 68 sp Gl Had, d her 29/6 89.

J P K var, som ovf nævnt, ikke venligt stemt over for pietismen og herrnhutismen. S 119 (Gl Had) siges det dog, at sandheden om ham måske nok var mere nuanceret.

12. 1769-88 **Andreas Krabbe,** f Glückstadt 16/9 1738. Forældre: Kontrollør Glückstadt Christian K og Marina Knudsd. Dim Tønder 60, imm Kbh 19/8 s å, g 1) 12/10 69 Cecilia Melchem, f Glückstadt 37, d Sønderborg 27/8 70. G 2) Sønderborg 8/10 71 Anna Poulsen, f Sønderborg 41, d Bjolderup 16/12 99. Forældre: Apoteker Sønderborg Peter P og Anna Brandt. 14/9 68 valgt Kbh, 11/6 69 fropr Sønderborg, d her 21/7 88. Svigerfader (med 2) til sp Bjolderup J H Prehn.

A K var, som omtalt ovf, pietist og »til Glæde for Guds Børn«.

13. 1789-94 **Mathæus Gottlieb Chemnitz,** se sp Ullerup.

14. 1795-98 **Johann Heinrich Prehn,** se sp Bjolderup.

15. 1799-1811 **Alexander Momsen,** se sp (17) Sønderborg.

16. 1811-16 **Peter Prehn,** se 17. Fropræ-dikanten blev herefter igen diakon.

17. 1816-25 **Peter Prehn,** f Sønderborg 17/5 1777. Forældre: Amts- og toldforv sst Christian P og Elsabe Clausen. Dim Åbenrå 97, imm Kiel 20/10 s å, c Gott 1805 (2. kar m s r A), g Ketting 3/4 15 Christiane Ulrikka Burchardi, f Adsbøl 13/1 89, d Sønderborg 16/12 70. Forældre: Sp Ketting Christian August B og Christiane Therese Sophie Hüttenrauch. 30/10 11 fropr Sønderborg, 16 diakon sst, d her 7/2 25.

18. -1826- **Friedrich Nicolai Mathias Michaëlis,** f Kiel 13/8 1794. Forældre: Frisør Kiel Johan Georg M og Charlotte Petersen. Dim Kiel 1813, imm Kiel 15/10 s å, c Glückstadt 20 (2. kar m s r A). G 1) Ærøskøbing 10/5 22 Regitze Sophie Carstens, f Ærøskøbing 1/5 01, d Risum 11/8 22. Forældre: Landfoged Ærø Peter Bugislaus C og Margrethe Dorothea Tilemann. G 2) Sophia Margaretha Louise Lütjens. 9/10 21 sp Risum, 16/5 26 diakon Sønderborg, d her 9/12 s å.

19. 1827-37 **Johann Peter Gotthelf Claudius,** se sp Burkal, hvor han kun lige nævnes og ikke er biograferet (P N IX B, s 1244; særudgaven s 393). F Kathrinegd, Tolk 12/5 1798. Fader: N C, hvis fader var sp Reinfeld Mathias C. Dim Kiel 7/4 1818, c Gott 22, g Sønderborg Anna Marie Jebsen. Fader: Rådmd Sønderborg Peter J. 23 pers kap Fjolde, 25 diakon Wilster, 27 diakon Sønderborg, 38 sp Burkal, d her 16/1 48. Fader til sp Tolk-N P H C C. Svigerfader sp Nordborg J P S Wernich. (O F Arends I, s 141).

Cs nykirkelige indstilling er omtalt ovf.

20. 1838-58 **Lorenz Peter Christiansen,** f Vesby, Medelby 3/11 1807. Forældre: Landmd Vesby Peter C og Hanne Lorentzen. Dim Flensborg 30, imm Kiel 29/4 s å, c Gott 34 (2. kar m r A), g 38 Christina Margaretha Dorothea Langenbuch, f Kiel 27/2 08, d Sønderborg 3/3 78. Forældre: Musiklærer Kiel Philip Frederik L og Christine Engel Sophie Cramer. 7/8 38 diakon Sønderborg, 12/9 50-16/1 51 cst sp Bøl, d Sønderborg 20/9 58.

C's kirkelige og nationale indstilling er omtalt ovf.

21. 1859-64 **Christian Jørgen Nielsen,** se sp Horne. Udgav i 1859 Kortfattet dansk Retskrivningslære.

Vesperprædikantrækken

1. 1617-23 (22) **Johannes Madsen Brandt,** se sp Sønderborg.

2. 1630-36 **Johannes Boldichius,** se hof- og slotspr Sønderborg.

3. 1637-54 **Nikolaus Nielsen Brandt,** se sp Sønderborg.

4. 1654-76 **Johannes Johansen Brandt,** f Sønderborg 1621. Forældre se sp sst 5. G 1) Sønderborg 7/9 56 Trinecke Hansd Steuermann. Forældre: Johannes S og ... Hansd Jebsen. G 2) sst 24/9 71 Anna Augusta Jacobsd, f sst 55. Forældre: Borgmester Sønderborg Jacob Jensen og Anna Sophie Johansd Boldich. 25/6 54 vesperpr Sønderborg, d her 76.

5. 1676-80 **Nikolaus (Nicolai) Nielsen Brandt,** se sp 6 Sønderborg.

6. 1680-82 **Johannes Paulsen,** se sp Ketting.

7. 1682-92 **Friedrich Christian (Frederik Christiansen),** f Sønderborg 6/11 1642. Forældre: Rådmd Sønderborg Christian Hansen og Eleonore Røper. G Sønderborg 22/9 72 Anna Maria Jacobsd, f sst 51. Forældre: Borgmester Sønderborg Jacob Jensen og Anna Sophia Johannsd Boldich. 62(?) hofpr Østerholm, 71 rektor Sønderborg, 82 vesperpr sst, d her 92. Svigerfader til 8.

8. 1693-1736 **Eberhard Jacobsen Vette,** f Ullerup 11/10 1666. Forældre: Sp Ullerup Jacob Eberhardsen V og Mette Joachimsd Holst. Dim Flensborg, imm Jena, g Sønderborg 14/11 93 Eleonore Friedrichsd, f sst 9/3 75, d her 27/8 1749. 93 vesperpr Sønderborg, d her 9/8 36. Fader til sp Adsbøl-Gråsten J E V. Svigerfader til 9 og sp Ullerup C H Hammerich.

9. 1736-75 **Gerhard Clausen,** f Flensborg 19/1 1707. Forældre: Borgmester Flensborg Hans C og Elsabe Petersen. Dim Flensborg, imm Jena 27/4 25, g Sønderborg 18/10 37 Ingeborg Catharine Vette, f sst 24/2 03, d her 15/4 79. 29/10 36 vesperpr Sønderborg, d her 27/1 75. Fader til 10. Svigerfader til sp Hellevad-Egvad E P Poulsen.

10. 1775-81 **Johannes Clausen,** f Sønderborg 1742. Imm Kbh 2/10 62, imm Jena 15/10 64, c 7/3 s å (1), g Sønderborg 9/11 75 Maria Paulsen, f sst 44, d her 26/1 1814. Forældre. Apoteker Peter P og Anna Brandt. 24/2 74 adj min cum spe succ vesperpr Sønderborg, 27/1 75 vesperpr sst, d her 1/5 81.

11. 1781-1816 **Johann Friedrich Thøming,** f Tønning 24/10 1752. Forældre: Bombarderforv Tønning Georg Friedrich T og Elsabe Emerentia Kann. Imm Kiel 28/11 72, c Gott 78 (2. kar), g Sønderborg 19/9 87 Sophie Christina Wilhelmina Jacobsen, f Slesvig 46, d Sønderborg 23/1 96. Forældre: Regimentsfeltskær Slesvig David J og Anna Hedwig Kastrup. 5/12 81 vesperpr Sønderborg, d her 11/3 1816. Rationalist.

Hof- og slotspræster

Embedet blev nedlagt 1694.

1. 1570-76 **Herman Malchau,** se diakon 1, sen slotspr Kronborg og sp Helsingør St Maria K.

2. 1576-84 **Peter Knudsen Conradi,** se sp Lysabild.

3. 1585-98 **Niels Gertsen,** f Hamborg 1545, imm Rostock 71, mag 78, g 3/11 88 Dorothea Johansd Berndes. Fader: Sp Broager Johann B. 8/2 85 hof & slotspr Sønderborg, 96 provst Sønderborg provsti, d her 2/4 98. Svigerfader til diakon Flensborg J P Moth.

4. 1598-1613 (?) **Jacob Schorus,** f Witzenhausen, Hessen-Nassau, imm Rostock 1592, 98 hof & slotspr Sønderborg, d el forfl 1613(?).

5. 1613(?)-22 **Dominicus Lorentzen,** se hofpr Nordborg.

6. 1623-35 **Etzardus Hesshusius,** f Westfalen mag, hofpr Beck, Minden, 1/10 1623 hof- & slotspr Sønderborg, d her 35.

7. 1636-74 **Johannes Boldichius,** f Sønderborg 15/7 1597. Fader: Christoph B (?). Imm Rostock 1623, g 1) 23/1 31 Felicitas Stakelbeke, d Sønderborg 40. G 2) 41 Jacoba Herger, f Augsburg (måske snarere Augustenborg). 30 vesperpr Sønderborg, 36 hof- & slotspr sst, 36 provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 4/4 74. Fader til sp Helsingør St Maria K og slotspr Kronborg E C Boldich.

8. 1677-94 **Leonhard Pegmann,** f Sønderborg 18/8 1623. Forældre: Borger sst Christopher P og Magdalene Lorentzen. Imm Rostock 40, imm Königsberg 1646, g Sønderborg 11/9 59 Birtha Jebsen, f Blans. Forældre: Jacob J, Blans, og Cæcilia ... 59 diakon (6) Sønderborg, 77 hof- & slotspr sst og provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 94.

Tiden 1864-1920

Krigen i 1864 havde som bekendt en afgørende indflydelse på byens udvikling og videre skæbne.

I kirkelig henseende kunne der i krigsåret ikke være tale om normale forhold. I umiddelbar nærhed af kirken udgjorde kirkebatteriet et led i forsvarsberedskabet, ligesom kirken på anden vis blev inddraget i krigsbegivenhederne. Trods sin udsatte beliggenhed led den dog ikke katastrofal overlast. Efter prøjsernes indtagelse af Als og byens besættelse skete der gennemgribende ændringer inden for det kirkelige liv. Såvel sognepræsten som diakonen blev afskediget.

Gudstjenesteordningerne fra tiden før 1850 blev genindført og forblev i grundtrækkene uforandret hele perioden igennem. Hovedpræsten holdt alle gudstjenester om formiddagen på tysk, mens diakonen holdt eftermiddagsgudstjenesterne på dansk. Den danske gudstjeneste i St Jørgens Hospitals kapel blev bevaret. Der blev afholdt skriftemål og altergang på tysk hveranden søndag, mens der på de andre søndage var dansk altergang kl 9. Også ved eftermiddagsgudstjenesterne og ved gudstjenesten i St Jørgens kapel var der mulighed for at holde dansk altergang. Katekisationer afholdtes af præsterne på skift. De fandt sted kl 9 på søndage med dansk altergang. Konfirmation foregik snart udelukkende på tysk, og for dåbshandlingernes vedkommende blev hjemmedåb klart foretrukket. Mens man ved begravelser frit kunne vælge dansk eller tysk, foregik samtlige bryllupper, som hovedpræsten havde eneret på, på tysk, uanset hvilke ønsker brudeparret måtte have i så henseende.

I 1873 skete der en fuldstændig adskillelse af den kommunale og kirkelige forvaltning. Den ejendommelige strid om den såkaldte rådsherrestol i kirken står i forbindelse med denne nyordning. Hidtil havde rådmændene haft adgang til stolen. Denne nægtedes dem nu af kirkeforstanderskabet. Efter en mægling ved amtmanden og en retssag afgjordes spørgsmålet på regeringsplan på den vis, at såvel kirkeforstanderskab som magistrat skulle kunne benytte stolen. Også bystyrets indflydelse på valg af kantor, organist m v hørte til denne tids debat- og stridsemner.

Peter Hjort Neiling (1864-77) blev sognets første hovedpræst efter krigen. Han kom fra Grünstadt i Pfalz og karakteriseres af Bertha Hahn som en »værdig og ulastelig mand«, der ikke interesserede sig for slesvigholstenere. I modsætning hertil kaldes han i H H II, s 75, for en ivrig slesvigholstener. Hverken under provst Neiling eller under hans efterfølger *Peter Hinrichsen Godt* (1877-93) skete der en forbedring af kirkelivet, der havde lidt et knæk med krigen. Da heller ikke diakonerne *Chr Müller* (1866-71) og *H Th Johs Tadey* (1871-93) formåede at trænge igennem, var kirkegang og nadverdeltagelse blevet meget ringe.

Peter Godt var fætter til generalsuperintendent Bertel Godt. Hans forkyndelse karakteriseres af Carl Matthiessen som bleg og med sin Schleiermacherske karakter ikke særlig velegnet til at få sognemenigheden til at opsøge kirken. Nadvertallene illustrerer de triste kendsgerninger.

Impulser fra den slesvigske vækkelse havde ikke formået at gøre sig gældende, og en kreds fra Jasper von Oertzens »Schl Holst Gemeinschaftsverein« førte en ret tilbagetrukken tilværelse. Heller ikke Indre Mission havde på dette tidspunkt fået fodfæste i sognet.

Pastor Godts efterfølger *Otto Friedrich Valentiner* (1894-1918) karakteriseres af Carl Matthiessen som en »fortræffelig embedsbroder« med en »god almen og teologisk dannelse, også en god karakter med behagelige omgangsformer for alskens folk«. Hans far var den kendte direktør for det nordslesvigske præsteseminarium, Chr August Valentiner i Gammel Haderslev.

Pastor Valentiner indtog ofte en kølig og reserveret holdning til sognets danske befolkning, hvilket bl a medførte, at samtlige foredrag og gæsteprædikener blev afholdt på tysk. Da Valentiner var en formuende mand, var det ham muligt at afholde en del selskabelighed, og han var af den opfattelse, at dette kunne skabe sympati for kirken. Valentiner er blevet kaldt »naiv tysk«, hvilket den danske del af menigheden bl a fandt en bekræftelse i, da han ved krigsudbruddet i 1914 velsignede de tyske troppers våben.

En præst af en helt anden type var diakonen *Carl Matthiessen* (1893-1903). Han er uden tvivl en af Nordslesvigs mest betydningsfulde præsteskikkelser i tiden omkring århundredskiftet. Matthiessen, der siden blev forstander for diakonissestiftelsen i Flensborg, stod Indre Mission nær. Hans prædikener bar præg af en folkeligt indbydende tone. Kirkebesøget tog også snart mærkbart til. På adskillige søndage var det ham muligt at fylde kirken 2 gange. Han gjorde en

indsats for hedningemissionen og især de bestræbelser, der udgik med Breklum som centrum, ligesom han arbejdede i nær kontakt til de diakonisser fra Flensborg, der bl a ledede St Jørgens hospital. Ved gudstjenesterne i hospitalskapellet, der nu foregik på tysk, indførte han diakonisseanstaltens lutherske liturgi. En fornyelse af det kirkelige liv var indførelsen af en lørdagaftensgudstjeneste i kapellet med en fortløbende læsning af bibelen.

Der blev også gjort en indsats for at give gudstjenesterne i St Marie kirke et festligere præg. Det skete bl a ved, at man lod et kor af byens diakonisser medvirke som kerne.

Da pastor Matthiessen i 1903 blev Emil Wackers efterfølger som rektor for diakonissestiftelsen, efterfulgtes han først af *Hans Bertelsen* (1903-08) og siden af *Karl Nissen* (1908-11).

I denne periode var de vigtigste begivenheder i sognets liv kirkens forsynelse med et tårn i 1883 og menighedshusets opførelse i 1910. Der blev tilføjet det kirkelige liv i sognet vigtige fornyelser ved den sidste institutions indretning. Den dag i dag er den en god ramme omkring gudstjenester og andre kirkelige aktiviteter. Årsagen til husets planlægning må søges i, at kredsen omkring »Gemeinschaftsverein« opførte sit hus.

Byggepladsen på hjørnet af den daværende Kaiser Wilhelm-Allee, nu Kongevej, og Bismarckstrasse (Østergade) blev skænket af byen. Man forbeholdt sig projektets godkendelse og betingede sig endvidere, at der blev indrettet et lærlingehjem i bygningen. Arkitekt var Carl Voss i Kiel. Bygningen blev finansieret ved hjælp af lån fra St Jørgens hospitals kapital og tilskud fra konsistoriet i Kiel.

Dette såkaldte »Evangelisches Vereinshaus in Sonderburg« er af kirkehistorisk interesse derved, at det, som biskop Kaftan fremhævede i indvielsestalen, var det »første hus i sin art i det slesvigske«. Der fandtes ganske vist lignende bygninger andre steder. Overalt blev disse dog finansieret og opført af mindre, selvstændige kirkelige fællesskaber, medens det i Sønderborg var hele menigheden, der stod bag. Kaftan understregede, at det skulle være et »fredens sted, hvor det kristne fællesskab fjernt fra politikkens ødelæggende indflydelse kunne plejes og udvikles såvel på tysk som på dansk«.

Indvielsen fandt sted den 26/10 1910 under tilstedeværelse af bl a præsidenten for det kgl konsistorium i Kiel, Müller, den geheime regeringsråd v Tschirnitz, borgmester dr Petersen m fl. Ved menighedens fest den følgende dag talte Kaftan og Valentiner om formiddagen for 300 deltagere. Biskoppen var også hovedtaler ved et dansk eftermiddagsmøde.

Provst Valentiner begrundede husets opførelse med, at en lejet menighedssal var for lille, og at familieaftener måtte afholdes i restaurationssale i byen. Ligeledes savnede »Kirkens hjælpetropper«, som Valentiner udtrykte det med sin af prøjsisk militarisme prægede sprogbrug, d v s de kristne foreninger, et hjemsted.

Kaftans danske tale for 350 deltagere ved eftermiddagens danske møde var fra et kirkehistorisk synspunkt nok så interessant, idet generalsuperintendenten stillede det spørgsmål, om han efter alt det, de danske aviser i den sidste tid dag for dag havde skrevet om ham, i det hele taget kunne møde frem for danskerne. »Men«, sagde Kaftan, »jeg har ofte erfaret, at mange ikke tror på den røg, som står over mig, for de ved, at jeg har lige så godt hjerte for de danske som for de tyske landsmænd«.

Pastor Nissen fremhævede i sine slutbemærkninger, at husets bestemmelse var, at der forsamledes en menighed, og at der fra det udgik et arbejde for Guds riges vækst. Efter en familieaften med tilslutning fra 650 mennesker og mange, der måtte gå forgæves, sluttede indvielsesfestlighederne.

Huset kom til at give plads for mange aktiviteter. Den lokale historiske forening oprettede et hjemstavnsmuseum i 3 af rummene. Lokalerne viste sig dog snart utilstrækkelige til formålet. Et rum blev brugt som lærlingehjem, hvilket medførte en del klager p g a vanskeligheder med at opretholde ro og orden. Menighedsdiakonisserne fik en lejlighed, ligesom KFUM og K, husmoderforeningen, »Jungfrauenverein«, Blå-Kors og andre foreninger fik et tilholdssted.

I 1911 tiltrådte pastor *Carl Marius Jørgensen* som andenpræst (1911-19). Hans mangeårige virke – senere som sp (1919-20) og derefter som sp for den tyske menighed (1920-53) – afspejler i høj grad grænselandets skiftende vilkår og er et eksempel på, hvordan en mand af god vilje og med forståelse for nordslesvigske menneskers sindelag kan udføre sin gerning på positiv måde.

I Sønderborg rådede i begyndelsen af 1. verdenskrig en spændt og hektisk stemning p g a byens status som garnisonsby, hvilket bl a indebar en aftale mellem kirkeforstanderskabet og militæret om benyttelse af kirken.

Såvel krigstiden som overgangstiden forud for afstemningen i 1920 lagde svære byrder på sognets befolkning. Ofte nok har den materielle nød været stor, og meddelelsen om en nær slægtnings død ved fronten voldte sorg i mange hjem. Udover de mange påbudte bededage mærkedes krigstiden i kirken bl a ved, at man i 1917 måtte afgive 2 af St Marie Kirkes klokker til kanonstøberierne.

Det må også omtales, at pastor Jørgensen gjorde en energisk indsats for at bedre de moralske tilstande i byen. Problemerne var helt tydeligt større end i de andre nordslesvigske byer, f eks var antallet af selvmord højere, og der fødtes betydeligt flere børn uden for ægteskab. 85 beværtninger og 26 handlende, der solgte stærke drikke, animerede til drikkeri og hasardspil med alvorlige sociale følger. Afholdsbevægelsen IOGT, der blev oprettet 1896, og 2 Blå-Korsforeninger virkede for ædrueligheden. Der blev indrettet en kaffebar i Nørregade, hvor der i årene fremefter også regelmæssigt blev afholdt kristelige møder. Et bordel, der blev drevet efter et

reglement af 1908, søgte pastor Jørgensen forgæves at få nedlagt.

I den nationalpolitiske debat forud for afstemningen spillede han, der i 1919 var blevet udnævnt til sognepræst efter Valentiners død året forinden, en modererende rolle. Ved møder indkaldt af den tyske fredsforening udtalte han sig til fordel for afholdelse af en folkeafstemning, der ville kunne få en afgørelse, der mindskede de i tiden efter 1864 opståede nationale spændinger. I overgangstiden 1918-20 indførtes gudstjenester skiftevis på dansk og tysk, da såvel pastor Jørgensen som den nye andenpræst *Carl Beuck* (1919-20) kunne dansk.

Tiden efter 1920

På afstemningsdagen den 10/2 ringede kirkens klokker i en time. Dagen derefter samledes sognets danske menighed til takkegudstjeneste. Pastor Hansen fra Dybbøl prædikede over ordet: »Denne er dagen, som Herren har gjort«.

I tiden efter genforeningen kom der hurtigt gang i et dansk kirkeligt arbejde. Indtil 1922, da der blev indført et menighedsråd efter dansk mønster, fungerede 12 menighedsrepræsentanter. Disse valgte ud af deres midte 4 kirkeældste, der med sp som formand dannede menighedens kirkeforstanderskab.

I foråret 1920 kunne der for første gang siden årene umiddelbart efter 1864 afholdes konfirmation på dansk.

Den præst, der kom til at holde menighedens genforeningsgudstjeneste 9/7, var provst *E K Thyssen (1920-21)*. Efter at han var blevet konstitueret i embedet som led i nyordningen af landsdelens kirkelige forhold, kunne han i oktober flytte ind i præsteboligen, mens den tyske sp fik ejendommen i Helgolandsgade 7 som ny tjenestebolig. Pastor C M Jørgensen fortsatte som sp for den tyske del af menigheden. Denne stadfæstede hans forbliven ved et valg under provst Thyssens ledelse i tilslutning til gudstjenesten 2. pinsedag 1921. 464 stemte for, at pastor Jørgensen skulle forblive i embedet. Da ingen stemte imod, var indstillingen énstemmig. Et yderligere bevis på hans anseelse forelå, da 1000 medlemmer af hans menighed i 1931, da han påtænkte at søge det tyske embede i Haderslev domsogn, udtalte sig til fordel for hans forbliven i Sønderborg. Også den tyske frimenighed har han kunnet samarbejde med, ligesom han i 1930'rne deltog i forskellige former for et fælles kirkeligt arbejde mellem den danske og tyske del af menigheden sammen med pastor Høgsbro udfra en økumenisk indstilling. Pastor Jørgensen var videre redaktør og udgiver af det fælles tyske kirkeblad for samtlige tyske menigheder i landsdelen, inklusive frimenighederne, »Gemeindeblatt für Nordschleswig«, der i 1930 udkom i 8000 eksemplarer.

Provst Thyssens konstitution blev kun af kort varighed, idet han 1921 flyttede til Ulkebøl og afløstes først af *Benedikt Nordentoft* (som konstitueret) – 1921 – og derefter af *T Biering* (1921-31) som fast sp. Forholdet mellem den danske og tyske del af menigheden blev ordnet på grundlag af et ministerielt regulativ af 23/8 1921, ifølge hvilket den danske sp skulle lede det fælles menighedsråd, medmindre der forelå en enstemmig beslutning om, at det skulle være den tyske. Det var således den danske sp, der ledede sognets administration, mens kirkebogsføringen var delt indtil 1931. Alt i alt kunne den tyske menighed være tilfreds med den måde, hvorpå forholdene blev ordnet, hvilket pastor Jørgensen også gentagne gange gav udtryk for.

I Sønderborg er det kommet til meget få kontroverser p g a nationale spørgsmål, og man har fulgt den praksis at overlade afgørelsen i spørgsmål vedrørende den tyske menighed, f eks præstevalg, alene til de af tyskerne valgte medlemmer af rådet. Betydning fik det nationale spørgsmål efter 1930 i forbindelse med menighedsrådsvalgene. Dette år opnåede tyskerne p g a danskernes manglende interesse stemmer nok til at få flertal i rådet. I stedet for 9 medlemmer, som de afgivne tyske stemmer berettigede til, fik man dog kun 7 valgt ind, fordi der ikke var opført flere kandidater på listen. Det var derfor den socialdemokratiske stemme, der blev afgørende og kom til at sikre den danske sognepræsts valg til formandsposten. Ved de efterfølgende valg udviste man større påpasselighed fra dansk side.

Menighedspleje

I årene efter genforeningen blev den danske menighedspleje opbygget. Pastor Biering trådte i 1922 i kontakt med Diakonissestiftelsen i København, og kort tid efter kom søster Anine Thomsen til byen for at påbegynde en plejegerning. Dette virke kunne til trods for sin karakter blive en brik i det nationale spil, og der opstod et konkurrenceforhold mellem den danske og den tyske menighedspleje. Arbejdet kom efterhånden til at omfatte 3 diakonisser. Under pastor *Halfdan Høgsbro* (1931-42), der afløste Biering, da denne overtog spembedet i Dybbøl, udvidedes arbejdet yderligere. Høgsbro gik aktivt ind for menighedsplejen og klandrede skarpt de røster blandt kommunalpolitikerne, der søgte at hindre denne vækst. Han forstod at knytte interesserede medborgere til børneforsorgsarbejdet samt at skaffe medlemmer til foreningen Den danske Menighedspleje (Chr Paulsen). Også hans efterfølger som sp, *N J Madsen* (1942-49), og den daværende rkp *A R Granum-Jensen* (1940-57), der som næstformand under sps fravær og internering i tyske koncentrationslejre fungerede som formand, samt senere pastor *Jørgen Rasmussen* (1949-72) gik aktivt ind for arbejdet. I årenes løb oprettede foreningen, der i en lang årrække efter 1959 blev ledet af lrs *Finn Carøe,* 14 institutioner. Siden er formandsposten varetaget af den mangeårige menighedsrådsformand, revalideringschef *Sv Å Hellesen.*

Andre aktiviteter i 30'rne

Pastor Høgsbros embedstid faldt i de svære år

med krise og arbejdsløshed. Hans og de følgende præsters virke afspejles i »Kirkebladet for Sønderborg«, der udkom første gang i januar 1932. Sognets kirkelige liv havde forskellige tyngdepunkter. Arbejdet for ydre mission udfoldede sig i en lang række DMS-kredse og i et arbejde til fordel for Santalmissionen, Østerlandsmissionen, LYM, Armeniermissionen m v. Hertil kom, at sps aktive deltagelse i det økumeniske arbejde bar frugt også i sognets eget kirkelige liv. Således var holdningen mellem den danske og tyske sp præget af samarbejdets ånd.

På denne baggrund er det bemærkelsesværdigt, at pastor Jørgensen p g a sine udtalelser i en takkegudstjeneste i anledning af Saarområdets tilbagevenden til Det Tyske Rige i 1935 fik en påtale af de overordnede kirkelige myndigheder. Men Høgsbro gik i bogen »Kirken i Grænselandet«, 1938, ind for, at folkelige forskelle ikke skulle udelukke et kirkeligt fællesskab, og at en fælleskirkelig linje måtte være »den kristeligt mest legitime« og den, »der bedst svarer til de blandede befolkningsforhold« (anf værk s 20).

Man var sig bevidst at leve i en alvorlig tid med tungtvejende sociale problemer. Arbejdsløsheden omtales ofte i kirkebladet, og igennem Blå Kors, Kirkens Korshær, KFUM m v blev der gjort en aktiv indsats til afhjælpning af den nød, mange befandt sig i. I slutningen af 1931 oprettede KFUM et hjem for arbejdsløse, der i 12 af døgnets timer var åbent for folk fra byen. I det tidligere hotel »International« samledes hver dag 70-90 arbejdsløse for at læse aviser og tidsskrifter, spille dam, skak eller nyde en kop kaffe. Tilvandrende arbejdsløse kunne ty til svendehjemmet. De arbejdsløses selskabelige og åndelige behov søgte man at afhjælpe ved månedlige fester i menighedshuset eller KFUMs bygning, Løkken 12, og ved særlige gudstjenester for arbejdsløse. Også menighedsplejens aktiviteter, f eks indsamling og uddeling af brugt tøj, havde rod i tidens sociale kår. Denne del af arbejdet fik en mere central placering med indførelsen af vedtægter og en egen bestyrelse samt tillidsmænd ud over hele byen.

De kirkelige aktiviteter var ret alsidige. Tendensen gik i retning af at formidle oplysning om Bibelen med bibelkredse, foredrag, kurser for ungdommen, salmesangsaftener o a. Den udadvendte aktivitet kom endvidere til udtryk i form af friluftsmøder i sommermånederne og helliggørelsesmøder. Også et rent selskabeligt element med cykelture, udflugter o l kom til sin ret.

Tidens teologiske dønninger slog ind over sognet med røret omkring Oxfordbevægelsen. Der blev afholdt en række møder ved sognets rkp *S M Riishøjgaard* (1933-40).

Som noget nyt blev der indført regelmæssige danske formiddagsgudstjenester i menighedshusets store sal fra november 1933. Da kirken skulle deles med den tyske del af menigheden, kunne der kun 2 gange om året holdes dansk højmesse dér. Som følge af nyordningen fik menighedshusets kirkesal en ny døbefont med fad og en stor syvarmet lysestage til opstilling på alteret. I oktober 1937 blev et nyt alter taget i brug.

Heller ikke kirkemusikken forsømtes. I 1934 dannedes et kirkekor. I 1936 afløstes organist for den danske menighed gennem 15 år K Lauritsen Tophøj af Haakon Elmer. Denne har siden virket som organist for begge menigheder i årene 1936-78 og har gjort et påskønnelsesværdigt arbejde for byens musik- og kirkemusikliv. Udover sit virke som organist har han været en af initiativtagerne bag oprettelsen af Sønderjyllands Symfoniorkester, hvis første dirigent han blev.

Af store kirkelige begivenheder i tiden op til 2. verdenskrig kan 400årsjubilæet for reformationens indførelse i 1536 nævnes. Ved denne lejlighed talte Kaj Munk i statsskolens festsal. En fælles festgudstjeneste med Høgsbro og Jørgensen fandt sted Allehelgensdag. At Europa befandt sig i en krise med antikristendom og antisemitisme som fremtrædende træk, afspejles tydeligt i kirkebladets spalter. I oktober 1938 skriver Høgsbro: »Hvad der er sket i Europa, når dette går i trykken, ved jeg ikke. Men lige meget: Selv om traktater er revet over og grænser sprængt og statssamfund styrtet sammen ... der er kun én ting, der er ubetinget nødvendigt: at Guds ord bliver sagt og bliver hørt, og at tjenesten bliver fortsat«.

Det skete ved et i dette tidsrum varieret og støt arbejde for børn, unge og voksne udfra menighedssamfundet og foreningernes frie kirkelige arbejde.

Også den nationale spænding tog til. »Nordschleswigsche Zeitung« ankede bl a i november 1939 over, at kirkebladet også blev uddelt i tyske hjem.

Besættelsestiden

At landet var besat af tyske tropper i 5 år afspejles kun indirekte af kirkebladets spalter. 14/4 1940 spørger pastor Høgsbro efter på forsiden at have citeret Klagesangene 3, 21-27; 36-39: »Hvad skal vi nu i Danmark«? Hans svar er: »Efter det sår, der er slået, trænger vi til at gro dybere sammen med vor stamme igen og hente kraft«. Udadtil var der kun få forandringer, og alt gik ligesom før med afholdelse af møder og andre aktiviteter.

I 1942 fik menigheden efter Høgsbros kaldelse til forstander for pastoralseminariet *Jens Niels Jørgensen Madsen* (1942-49) til præst. Han markerede tydeligt, hvor han stod, og citerede 21/3 1943 bl a i kirkebladet Grundtvigs prædiken på 10. søndag efter Trinitatis »Kristendom og Forsvar«: »Tør vi derfor kun sige, at det danske folk fører krig, ikke af lyst til krigen, men med inderlig lyst til fred og i følelsen af kampens nødvendighed for at beholde sine beskikkede grænser og sine forordnede tider, da skal vi som Herrens tjenere trøste og opmuntre det lille folk med den urokkelige sandhed, at sejr i krig beror ikke på hærens mangfoldighed, men på den Herre Zebaoth, der lige så godt kan frelse ved få som ved mange ...«

I forbindelse med en begivenhed 17/4 1944, hvor et tysk marinefartøj p g a en fejltagelse løsnede et skud, der dræbte en forbipasserende og sårede 2 andre på Chr Xs bro, samledes en del mennesker et par dage senere til en mindegudstjeneste for den omkomne, hvor byens danske præster talte. Da folk strømmede fra kirken, troede tyskerne, at der var ved at udvikle sig en demonstration. Forholdene blev dog ordnet uden militærets indgriben.

1/10 1944 figurerede pastor Madsen for sidste gang på prædikantlisten. Da han skjulte modstandsfolk i sit hjem, blev han arresteret af tyskerne og ført til Frøslevlejren, hvorfra han senere overførtes til koncentrationslejrene i Neuengamme og Dachau. Disse ophold kom varigt til at præge pastor Madsen. Hans fravær førte til, at der i april 1945 måtte indsættes en hjælpepræst til betjeningen af det danske spembede.

Krigssituationen medførte en del gener for menighedsarbejdet, bl a på grund af brændselsbesparende foranstaltninger. Gudstjenesterne måtte således afholdes i menighedshuset, og fastegudstjenesterne bortfaldt fra 1940. I dette år blev ligeledes et planlagt ungdomsstævne aflyst, fordi talerne fra Sjælland ikke kunne komme frem, da færgeforbindelsen var afbrudt.

Tiden efter 1945

I 1944 var der blevet dannet en komité, der skulle stå for indsamling af midler til opførelse af den ny kirke. Med henblik på den forestående situation foretog man i 1949 en ny distriktsdeling, hvorved det sydlige og nordlige distrikt afløstes af et østligt med den residerende kapellan som præst og et vestligt, der blev betjent af sognepræsten. Det østlige distrikt omfattede Kongevej, Møllegade og Alsgade samt alle de gader, der ligger øst for denne linje, og det vestlige resten.

Pastor Madsen havde hyppigt måttet søge sygeorlov som følge af koncentrationslejropholdet, og da følgerne ikke syntes at kunne overvindes, søgte han sin afsked. I begyndelsen af 1950 tiltrådte *J A E Rasmussen* (1949-72). I hans 22årige embedstid gennemførtes en række ændringer og fornyelser i det kirkelige liv, der har præget sognet på afgørende vis. Det voksede stærkt i denne periode, hvorfor der blev oprettet et kaldskapellani med *Hakon Bonde Mandøe* (1952-57, rkp 1957-60) som præst. Væksten skyldtes dels den almindelige udvikling, bl a betinget af Danfoss-fabrikkernes ekspansion, dels indlemmelsen af en del af Ulkebøl sogn i 1954 med ca 900 mennesker.

Efter atter en ny distriktsdeling overtog Mandøe det nordre distrikt, sp det søndre og rkp det østre. Pastor Mandøe, der var grundtvigianer, gik til angreb mod økumeni og kirkelige aktiviteter. Om »menneskefiskeriet« mente han, at mennesker ikke havde andet med dette at gøre »end bedst muligt at forkynde evangeliet uden emsighed eller fortrydelse på Guds vegne ...«

30/10 1954 blev grundstenen til den nye Christians kirke lagt. Ved denne lejlighed sagde pastor Rasmussen: »Kirkens kontakt med de mange mennesker i vor by vil så afgjort blive større, flere mennesker vil gennem menighedsarbejdet blive draget ind i et ansvarsbevidst fællesskab i evangeliets tjeneste ... Fra den gamle kirke vil vi følge opbygningen af den nye kirke og menighed med gode ønsker og med bøn om, at menigheden må opbygges på apostlenes og profeternes grundvold, idet hovedhjørnestenen er Kristus Jesus selv ...« Biskop Frode Beyer indviede den nye kirke 24/3 1957.

Et stort forberedende arbejde var blevet gjort, og en menighed havde efterhånden forsamlet sig til faste gudstjenester i Håndværkerskolen og til menighedsmøder i Sønderskovsskolen mv. Mange havde været engageret i kirkesagen på frivillig basis, ikke mindst som hjælpere i indsamlingsarbejdet.

Pastor Granum-Jensen blev udnævnt til sp for Christians sogn, mens kaldskapellaniet nedlagdes. Pastor Mandøe blev udnævnt til rkp i St Marie sogn.

Den næste opgave var St Marie kirkes restaurering, der var blevet udsat af hensyn til kirkesagen. Et beløb på finansloven sikrede, at arbejdet kunne påbebegyndes i foråret 1960. Den 18.3. 1962, to år efter arbejdets påbegyndelse, kunne kirken genåbnes under overværelse af kongen og dronningen. (Jfr ndf om kirkens bygningshist).

I pastor Rasmussens tid skete en del fornyelser af menighedslivet med indførelse af særlige barnedåbsgudstjenester, lørdagsandagter, hverdagsaltergang, familiegudstjenester og en udbygning af samarbejdet med garnisonen i Sønderborg. I 1954 blev der taget beslutning om at indføre »Den danske Salmebog«, og i 1965 afholdtes der første gang guldkonfirmation for årgangene 1913-15 efter en fællesindbydelse fra den danske og tyske præst.

Gudstjenstlige begivenheder af særlig art var kirkens 350årsdag, der blev fejret med en festgudstjeneste Allehelgensdag 1950, gudstjenesten den 18/4 1964 på hundredeårsdagen for Dybbølslaget, hvor kongen og dronningen samt prinsesserne var til stede, og en fælles dansk-tysk gudstjeneste dagen efter, som biskop Høgsbro havde taget initiativet til. Dette arrangement, som også menighedsrådet stod bag, vakte en del debat over hele landet. Foruden biskoppen medvirkede pastor Rasmussen, sp for den tyske del af menigheden G Weitling og den tyske pastor Pohl fra Åbenrå. Menighederne, især den tyske, mødte op i stort tal, og gudstjenesten var til megen glæde for de 2 menighedsdele. Forholdet mellem den danske og tyske menighed må i det hele taget siges at have udviklet sig på en positiv måde, således at man under gensidig hensyntagen accepterer de nationalt adskilte dele af menigheden i deres frie udfoldelse.

Da pastor Jørgensen blev pensioneret 30/11 1953, frygtede tyske kredse, at embedet skulle blive omdannet til et kapellani eller lgn. Kirkeministeriet besluttede imidlertid i april 1954 for-

ud for embedets nybesættelse med *Niels Peter Moritzen* (1955-62), at man fremtidigt skulle anvende betegnelsen »sognepræst for den tyske del af menigheden«. Særordningen, at der i de nordslesvigske købstæder også for fremtiden skulle være 2 sp, blev således bibeholdt. I forbindelse med sognedelingen i 1957 opstod der tvivl om, hvorvidt den tyske præst også var sp ved Christians kirke. Spørgsmålet blev først løst bekræftende efter pastor *Hermann Schmidts* (1966-77) afgang.

Pastor Rasmussen havde et nært samarbejde med indremissionær Enevold Smith, der i 1957 kom til sognet fra Frederikshavn. Smith udfyldte gennem 10 år en »sognemedhjælpers opgave« ved besøgstjeneste, der omfattede mange hjem. Selv om IM og Luthersk Missionsforening gennem eget hus, Bethania, på Georg Hansens vej 4 a har arbejdet i sognet hele perioden igennem, kan det kirkelige liv ikke siges at være præget af disse retninger i nævneværdig grad.

Pastor Rasmussen flyttede i 1972 efter 22 års virke til Absalons kirke i København og blev afløst af *Andreas Bülow Davidsen*. Han havde ved sin tiltræden allerede gjort 12 års tjeneste som rkp. Pastor Davidsen har yderligere styrket den folkekirkelige linie. Hans dybtgående pædagogiske og teologiske interesser har bl a ytret sig gennem vægtige religionspædagogiske værker til brug for skole- og konfirmandundervisning, der har gjort hans navn kendt. I sognet har han udført et ihærdigt arbejde for konfirmander og unge.

Den pædagogiske dimension er med årene udvidet på en for menighedsarbejdet særdeles heldig måde, bl a ved en oplysende virksomhed gennem foredragsarrangementer, studiekredse, forældreaftener o a. Menigheden har i stort omfang sluttet op om disse møder. Også som prædikant er pastor Davidsen velkendt gennem mange radio- og fjernsynsgudstjenester, to prædikensamlinger samt forelæsninger ved Aarhus Universitet og præstehøjskolen.

Der har også været større opbakning omkring gudstjenesterne. I årene efter 1969 kan der spores en tydelig stabilisering af antallet af altergæster. Medens det i 1969 nåede et lavpunkt med 1474, er tallet vokset til 2567 i 1977 efter jævn fremgang i årene forud.

En præst af en anden type er Davidsens efterfølger som rkp, *Stig Torben Christensen* (1973-), der af uddannelse er jurist. Pastor Christensen står den charismatiske bevægelse meget nær. Denne holder som bekendt gudstjenester, hvorunder der forventes mirakuløse helbredelser. Hans forkyndelse har et angelsachsisk, eskatologisk præg. Udtalelser i august 1978, der gik ud på, at et menneske var vis på at gå fortabt, hvis det ikke gik til alters, vakte en del anstød og debat.

Litt: Trykte kilder: Thomas O Achelis: Aus der Geschichte der Sonderburger Gemeinde. Heimatblätter aus Nordschleswig 1936; O F Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I-III, 1932; Frode Beyer: Kirken efter genforeningen. Chr Refslund: Liv og virke i vort grænseland 1920-60, 1966; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912 (J B); Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als 1850-70, 1913; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948; samme: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817 (H H P). Sønderjysk årbog 1934-36; Holger Hjelholt: Sønderborg Bys Historie I-II, 1960, 1965 (H H); Halfdan Høgsbro: Kirken i Grænselandet, 1938; Friedrich Jessen: Kirche im Grenzland, 1973; Kirkelig Håndbog 1923-75; Teologisk stat; Sct Marie sogns kirkeblad, 1932 ff; Carl Matthiesen: Aus meinem Leben, 1948; P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie Bd IX, 1972 (P N); Christian Paulsen: Den danske menighedspleje i Sønderborg. Træk fra den danske menighedsplejes arbejdsområder i årene 1923-75; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); J Raben: Den gamle Sct Nicolaj Kirke. Fra Als og Sundeved 10, 1935; Der Schleswig-Holsteiner 1931; Claus Eskildsen: Dansk og tysk Fødselsoverskud i sønderjyske Købstæder. Sønderjysk månedsskrift 1942; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII); Urban Schrøder: En alsisk konfirmands kirkegang i vinteren 1842. Had Stiftsbog 1977. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Sønderborg provstearkiv (begge La Åbenrå); Sønderborg præstearkiv; Aage Dahls samlinger; P Nedergaards samlinger.

Skolen

Sønderborg havde ingen latinskole i middelalderen. Efter reformationen oprettedes en sådan, og skolemesteren blev sikret et vist underhold ved Chr IIIs gavebrev af 1550. Efterhånden voksede også en tysk skole med en kantor som leder frem. Ved slutningen af 1600tallet nåede skolen et lavpunkt, og en gennemgribende ændring var blevet en nødvendighed. Denne skete i 1727. På dette tidspunkt havde byskolen for drenge udviklet sig til en fællesskole. Skrivning og kristendom blev givet af skrive- og regnemesteren, kantoren gav også latin, medens der i rektorklassen undervistes i græsk, hebraisk, teologi og tysk poesi. Et problem voldte undervisningen af de mange børn i de laveste klasser. I 1807 udstedtes derfor en »provisorisk Skoleanordning for Sønderborg«. Fra det 6. til 9. år gik børnene i 2 private elementarskoler kaldet biskoler. Skrivemesterklassen var inddelt i en nederste afdeling for drenge og piger og en øverste kun for piger. Drengene gik videre til kantorklassen og ved 13årsalderen til rektorklassen. Efter 1814 erstattedes biskolerne af en offentlig skole. 1829 blev Wilhelmineskolen opført, og i 1838 fik sognet en ny hovedskole. Skolesproget var tysk med enkelte dansktimer efter 1835. Der bestod således et misforhold mellem skole- og folkesprog. Sønderborg skolevæsen stod dengang på et meget lavt niveau, der dog næppe har været dårligere end andetsteds i hertugdømmerne. I 1850 blev dansk undervisningssprog i elementærklasserne, og allerede i april 1851 havde samtlige klasser dansk undervisningssprog. Dette vakte misfornøjelse i nogle kredse og medførte øget søgning af de tyske privatskoler. Efter 1864 indførtes atter tysk skolesprog fra påske 1865. Efterhånden blev der kun givet danskundervisning i de ældste klasser.

I 1872 fandtes en drenge- og pigeskole og indtil 1874 den såkaldte friskole for børn fra de laveste sociale lag. Byens vækst nødvendiggjorde, at der udover Wilhelmineskolen og Caroline Amalieskolen blev opført en ny drengeskole, den nuværende Ahlmannskole, opført 1907.

Som erstatning for en dansk realskole grundlagt i 1862 startedes i 1865 en tysk realskole. I 1870 tog skolen en ny bygning i brug i Kirkeallé. Senere blev den omdannet til en »Höhere Bürgerschule« og derefter i 1872 til et kongeligt realgymnasium i statsligt regi. Efter marinestationens oprettelse opstod der igen et behov for omdannelse af skolen. Den blev nu overrealskole med matematisk-naturvidenskabelig studentereksamen. Skolen fik nye bygninger på Kongevej (nuværende statsskole) i 1911. De første studenter dimitteredes dog allerede 1910.

Efter 1920 afvikledes den efter såvel samfundsmæssige som kønslige kriterier delte tyske skole og afløstes af den danske enhedsskole. Vanskelighederne p g a mangel på materiel og lokaler var størst i den danske afdeling. 1937 blev et skelsættende år for sognets skolevæsen. Derefter fandtes 3 kommunale skoler: Ahlmannskolen, Kongevej 35, opført 1907-27; St Jørgens skole, Kirketorvet, opført 1937, og den tyske Herzog Friedrich Schule, Kirkeallé 9, opført 1870. Reimerskolen var en filial til de danske skoler.

Under 2. verdenskrig undgik skolevæsenet beslaglæggelse og lukning helt indtil febr/marts 1945. I tiden efter krigen blev skolevæsenets stadige problem at skaffe lokaler p g a det stærkt stigende elevtal. Sønderborg har i de seneste årtier gjort en stor indsats for at løse probemet, bl a ved et omfattende skolebyggeri.

Efter 1920 blev forældrene frit stillet med hensyn til, hvor deres børn skulle gå i skole, idet der oprettedes såvel kommunale danske som tyske skoleafdelinger. Disse forhold ændredes atter efter 1945. De tyske afdelinger blev ophævet, og de forældre, der ønsker at børnene skal gå i tysk skole, må ty til den tyske privatskole. Denne åbnede som den første i sin art i Nordslesvig efter 2. verdenskrig 15/10 1945. I 1959 tog den en nybygning, Arnkilsgade 13, i brug.

Kommuneskolerne i Sønderborg har undervisning til og med 10. klassetrin. Alle lærerstillinger kan nu besættes med velkvalificerede lærere, ligesom de pædagogiske støttefunktioner med børnehaveklasser, psykologer, tale- og hørepædagoger og konsulenter er fuldt udbygget.

Ved genforeningen omdannedes overrealskolen til den danske statsskole i Sønderborg. Den blev udbygget med 2 gymnasielinjer samt real- og mellemskoleklasser. I de første år fandtes endvidere tyske afviklingsklasser samt indtil 1926 forberedelsesklasser. Det samlede elevtal var 26/8 1920 170. Dette tal steg kraftigt i de følgende år. Under rektorerne *J M Hertz* (1863-1954) (1920-30), *A J West* (1880-1943) (1930-41), *A Egeberg Jensen* (1889-1961) (1941-58) og *D Keller Hansen* (1911-) (1958-80) har statsskolen ikke mindst i tiden efter 1970 udvidet sig til et moderne gymnasium. I rektor Keller Hansens tid er bl a opført en ny tilbygning med forskellige faglokaler. Da elevtallet er steget meget kraftigt, og skolen er blevet udvidet med et 3 el 4 sporet HFkursus, startede et nyt amtskommunalt gymnasium undervisningen i midlertidige lokaler i 1977. Rektor efter 1980 er *Ole Jellingsø* (f 1937).

I perioden 1921-70 dimitterede Sønderborg statsskole i alt 3382 studenter og 3399 realister. I august 1978 var elevtallet 615 i 27 klasser med 58 lærere. Amtsgymnasiet i Sønderborg havde 1978 95 elever i 4 klasser med 14 lærere. Rektor er *R Henning Steen Jensen* (1937-) (1977-).

I tidens løb har en lang række andre uddannelsesinstitutioner set dagens lys. Inden for St Marie sogn ligger bl a Sønderborg Teknikum, Voldgade 5, der uddanner elektro- og maskiningeniører. Sønderjyllands Voksenuddannelse har taget den gl. St. Jørgen skole i brug. På samtlige niveauer havde Sønderborgafdelingen i 1978 ca 700 elever. På Suurløkke ligger Statens Søfartsskole, der indtil 1975 har haft 4609 elever. Et skoleinitiativ af særlig karakter er Pensionisthøjskolen Strand, der har lokaler på Strandvej 1 A. I Christians s ligger Handels- og Håndværkerskolen.

Litt: Aage Dahl: Bidrag til den gamle Latinskoles og dens Lærerstands Historie, u å; Den Danske Kommuneskole i Sønderborg 1920-1/10 1945; E Eriksen, A G Kappel, Viggo Petersen: Sønderborg Statsskole 1920-70, 1970; J M Hertz: Den højere Skole i Sønderjylland efter Genforeningen. Sdj månedsskr 1924-25; Holger Hjelholt: Sønderborg Bys Historie I-II, 1960, 1966; Den danske Skolehåndbog 1944-78.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 7 da, 5 ty, 2s; 1934 7 da fællesl, 4 ty, 4 s; 1945 5 da fællesl, 3 ty, 7 s; 1953 3 kirk fællesl, 3 kirk fris, 3 ty, 6 s; 1965 3 kirk fællesl, 3 kirk fris, 3 ty, 6 s; 1974 4 kirk fællesl, 3 kirk fris, 3 ty, 5 s.

Folketal 1860 3894, 1910 10042 (heraf 1992 militære), 1921 8533, 1960 10250, 1976 18242.

Antal altergæster 1923 1653, 1934 1623, 1942 2244, 1954 2282, 1966 2012, 1975 2303. Tallene er omtrentlige, og det er uklart, om 1966 og 1975 også indeholder tyske altergæster.

Trossamfund uden for folkekirken Katolsk menighed, St Pauls kirke; Apostolsk kirke; Sønderborg Pinsemenighed. Endvidere udfolder Frelsens Hær, adventister og Jehovas vidner nogen aktivitet i sognet. Lt Mf har et mh »Betania«, Georg Hansensvej 4 a.

St Marie kirkes bygningshistorie

Kirken blev opført under inddragelse af den middelalderlige St Jørgens kirke, der var bygget i forbindelse med hospitalet. Opførelsen blev påbegyndt i 1594, og året efter blev grundstenen lagt. Omstændighederne omkring byggeriet er veloplyste bl a gennem en kontrakt med bygmester Peter de Castello fra 1599, efter at byggeriet var langt fremskredet. Ifølge kontrakten opførtes kirken på den gamle St Jørgens kirkes sted og skulle være dobbelt så stor som denne. Murene blev forhøjet og skibet forlænget med 11 favne mod øst. Til denne forlængelse blev der føjet et kvadratisk kor med 2 vinduer mod øst og formodentlig yderligere vinduer mod syd og vest. Da kirken var færdig i 1600, præsen-

terede den sig som en luthersk renæssancekirke med en treskibet kirkehal af røde tegl i renæssanceskifte på en tilhugget kampestenssokkel. Der var adgang til kirken gennem 3 indgange. Hovedindgangen lå mod syd og havde med sin ellipsebuede dør med profileret karm en finere udførelse end den i 1962 genåbnede dør i vestgavlen og den i samme år tilmurede østlige dør. Kor, hovedskib og sideskibe blev dækket af 8delte hvælvinger.

Den oprindelige kirke måtte undvære det i kontrakten omtalte tårn og nøjes med en lille tagrytter med sekskantet lanterne og spir. Forberedelserne til tårnet blev dog truffet, idet pillerne i vestfaget var betydeligt sværere, ligesom der i sydvesthjørnet blev indbygget en rund vindeltrappe.

De Castello forsvandt fra Sønderborg før værkets fuldendelse, men han blev afløst af en mester Jacob, der ifølge de foreliggende regnskaber optog arbejdet i foråret 1600 og forestod resten af byggeriet. Kort før jul s å kunne provst Peter Fabricius indvie den nye kirke.

I tidens løb har bygningen gennemgået en række større ombygninger og restaureringer. Sakristiet ved korets nordside stammer fra 1706, hvor også tagrytteren fik et nyt blytag. I 1783 omdannedes de gamle vinduer, og 7 nye blev tilføjet. Kirken blev beklædt med fliser og hvidkalket. Ved en restaurering i 1867 sænkedes kirkens gulv, og vinduerne blev atter forandret. I 1883 fuldendtes den oprindelige plan med opførelsen af et tårn over vestgavlen. Arkitekt A W Prahle, Flensborg, stod for projektering og udførelse. Der var tale om et pseudogotisk tårn med 5 spir, nemlig 1 hovedspir og 4 hjørnespir. Der måtte anskaffes 3 nye klokker og et nyt kirkeur, ligesom tagrytteren blev ombygget.

I 1924 fandt en hovedistandsættelse sted under arkitekt Thomas Havning. Den bestod af en udbedring af piller og hvælvingeribber og omfattede videre nye stolestader og vinduer, opførelsen af et nyt orgel fra Marcussen & Søn samt en ombygning af hovedindgangen.

Kirkens nuværende udseende skyldes en gennemgribende restaurering 1960-62 ved arkitekt Helge Holm fra København. Restaureringen omfattede såvel bygningen som kirkens inventar. Der blev lagt et nyt gulv af Ølandsfliser, opstillet nye bænke og stole samt opført et nyt orgel. Prædikestolen blev flyttet til den næstøstligste arkade på nordsiden fra den næstøverste pille i den nordlige side af hovedskibet. Tårnet ændredes helt. De 4 hjørnespir blev fjernet, og hele tårnet indkapsledes i munkesten. Tårnrummet blev indrettet som våbenhus, ligesom hovedindgangen atter blev placeret under tårnet mod vest.

Inventaret er bemærkelsesværdigt ved sin skønhed. Fra den oprindelige kirke er ganske vist ikke meget bevaret. De ting, der i dag pryder St Marie Kirke, er imidlertid værdifulde kunstværker fra renæssance- og baroktid.

Alteret, der rejstes i 1618, er et renæssancearbejde af Sønderborgmesteren Niels Tagsen. Altertavlen er opbygget af 2 par korintiske søjler hvilende på relieffer af apostle. Alterets største maleri skulle ifølge et sagn være fundet i et hollandsk skib, der var strandet ved Sønderborg. Kunstværket forestiller den hellige nadver. Opstandelsesbilledet i det midterste topstykke er udført efter et kobberstik af Albrecht Dürer fra 1512. De nye altervinger fra 1924 med skriftsteder virker uharmoniske og har ikke bidraget til det værdifulde arbejdes forskønnelse.

Alterkalken bærer årstallet 1616, da den blev skænket til kirken. Den stammer dog fra den sene katolske tid. 2 andre kalke er fra hhv 1657 og 1759. En oval oblatæske er dateret 1730, og en sølvkande fra nyere tid er skænket af provst Valentiner i 1907. 2 par alterstager stammer fra sengotisk tid, medens et 3. par er skænket i 1635.

Døbefonten stammer fra år 1600 og er støbt i bronze af klokkestøber Melchior i Husum. Fra samme år stammer dåbsfadet af messing. Dette Nürnbergerarbejde viser på et reliefbillede Mariæ Bebudelse. Fontens kumme hviler på 4 evangelistfigurer, og kummens sider er forsynet med relieffer af korsfæstelsen og de 12 apostle

Prædikestolen af Ringeringh var oprindelig bestemt for Egen kirke. Sammen med himmelen stammer dette betydelige billedskærerarbejde fra 1599. I prædikestolens felter ses en række bibelske motiver fra syndefald til dommedag. Felternes hjørner er prydet med rankeslyng.

St Marie kirke har i dag 4 klokker, hvoraf en er fra 1763, en fra 1883. Det var den mindste (817 pd) af de 3 klokker, der blev anskaffet i forbindelse med tårnets opførelse. Den er støbt i klokkestøberiet Brødrene J Radler i Hildesheim og anvendtes første gang til Martin Luthers 400årige fødselsdag 10/11 1883.

De 2 største klokker omsmeltedes til krigsmateriel i 1. verdenskrig. Som erstatning modtog kirken i 1921 fra Nationalfonden af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker til Sønderjylland 2 nye klokker tegnet af Karl Beier og støbt i De Smithske Støberier i Ålborg på hhv 2330 og 1214 kg.

I 1952 fik kirken et klokkespil skænket af Møller & Co i anledning af firmaets 50års jubilæum. Det blev fornyet i 1962.

Det kirkelige liv i Christians Sogn

I årene efter sognedelingen foregik et omfattende socialt boligbyggeri i sognet. De sociale problemer, der var en følge af denne udvikling, kunne ikke lade det kirkelige arbejde upåvirket. Pastor *Granum-Jensen* startede et kirkeblad og det frivillige menighedsarbejde og søgte i det hele taget at skabe en selvstændig sognebevidsthed.

Han var dybt engageret i det sociale arbejde, der udførtes på et kirkeligt grundlag. Ikke mindst samfundets mest udsatte grupper havde hans bevågenhed. Dette havde et nært samarbejde med Kirkens Korshær og Blå Kors til følge. Stødet hertil, hvorom der foreligger et udførligt og engageret vidnesbyrd i hans jubilæumsbog: »Baggrund og glimt fra Blå Kors historie i 100 år« fra 1979, fik han allerede som hjælpepræst ved Esajaskirken i København. Pastor Granum-Jensens flittige arbejde som nidkær sjælesørger anerkendtes alment i sognet.

Da han ud fra sin opfattelse af præsteembedets væsen og tradition ønskede at overtage et kald på landet, søgte han vestpå, og *Erik Birkler,* der allerede siden 1961 havde varetaget embedet som rkp, blev sognepræst. Erik Birkler har i sin tid fremmet menighedsarbejdet på et fælleskirkeligt grundlag. Christianskirkens menighedsarbejde ledes nu af en bestyrelse valgt på en generalforsamling. Medlemmer fra samtlige kirkelige retninger og mindst ét medlem fra menighedsrådet er repræsenterede. Menighedsarbejdet er fortrinsvis koncentreret omkring en bredt oplysende og social virksomhed med afholdelse

af månedlige møder med betydningsfulde talere fra kirke- og kulturlivet. Endvidere afholdes studiekredse, møder for ældre, hverdagsgudstjenester samt en årlig udflugt for unge og ældre.

I årene efter 1967 har pastor Birkler ud fra erfaringer og indtryk fra en studierejse til lutherske menigheder i U S A arbejdet for en yderligere åbning af det frie menighedsarbejde. Også hans aktive indsats i forbindelse med en meningsfuld kirkelig symbolik bør fremhæves.

Det folkerige sogns børnearbejde har i særlig grad haft pastor *Reventlows* bevågenhed.

I midten af 70'erne var der en del røre inden for menighedsrådsarbejdet som følge af kordegn Ib Hjaltasons afskedigelse, der misbilligedes i nogle kredse. Røret medførte ændringer ved menighedsrådsvalget i 1977, idet den såkaldte gruppe 77, der støttede kordegnen, vandt flertallet i menighedsrådet. Til trods for sit flertal genansatte det nye menighedsråd dog ikke den afskedigede kordegn. I de følgende år normaliseredes forholdene atter, hvilket bl a afspejles af menighedsrådsvalget i 1980, hvor gruppe 77 blev halveret. På selve menighedsarbejdet havde disse forhold ingen nævneværdig indflydelse.

Oversigter
1959: soc 6, kirkelig fællesliste 3, kirkelig frisindede 4, tyske 1.
1965: soc 6, kirkelig fællesliste 4, kirkelig frisindede 4, tyske 1.
1973: soc 5, kirkelig fællesliste 3, kirkelig frisindede 5, tyske 2.
1980: soc 4, kirkelig fællesliste 2, kirkelig frisindede 4, tyske 1, gruppe 77 4.
Folketal: 1959: 8764, 1963: 10100, 1974: 14500, 1981: 13500.
Altergæster: 1959: 1511, 1967: 2500, 1980: ca 5000.

Christianskirken
Christianskirken er opført 1957 ved arkitekterne Kåre og Esben Klint. Den gule murstenskirke er i typisk Klintsk gotik med tudorbuer over portaler og vinduer, kamtakgavle med smalle trappestikblændinger, på sideskibene 4 delvist sammenvoksede gavle og kantede trappetårne. En udvidelse mod øst blev påbegyndt 1966 og afsluttet 1973. Alterprydelsen er et kors af palisander, og også det øvrige inventar er meget enkelt.

Litt: Søren Abildgaards Optegnelser om Sønderborg, 1776. Fra Als og Sundeved 1942; J Raben: St Marie kirke i Sønderborg. Sst 1950; samme: St Marie kirken i Sønderborg. Sst 1957; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; Trap bd X 1967; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970; Erik Birkler: Christianskirken i Sønderborg. Had Stiftsbog 1970; samme: Christianskirkens genindvielse. Sst 1973.

Den nyere præsterække
Sognepræster 1864-1920
Sognepræsteløn 1907 9974 RM, 1922 1. kl, 1958 13. kl.

20. -1864- **Christian Damm,** cst, se sp Hostrup.
21. 1864-77 **Peter Hjort Neiling,** se sp Tyrstrup-Hjerndrup.
22. 1877-93 **Peter Hinrichsen Godt,** f Buskmose, Rinkenæs 8/6 1817. Forældre: Gdr Buskmose Christian G og Elisabeth Catharina Thullesen (Aa Dahl, iflg G W Øllegaard Petersen). Dim Flensborg 39, imm Kiel 24/4 s å, c Gott 24/4 (G W) 44 (2. kar m r A), g 24/7 49 Anna Dorothea Mannhardt, f Hanerau 13/12 21, d Alnor 14/4 96. Forældre: Sanitetsråd, dr med Johannes M og Louise Kärcher. Privatlærer Had, 9/3 49 pr Had hosp, 31/5 50 afs, 6/7 52 provincial Stadtvikar Mannheim, 10/7 s å fængselspr sst, 53 sp sst, 62 sp Neckarels, Baden, 2/6 64 sp Kosel, 2/10 77 sp Sønderborg, afsk 93, d Alnor 11/3 1902. Fader til sp Gråsten-Adsbøl L H J G.
23. 1894-1918 **Otto Friedrich Valentiner,** f Bernburg 29/3 1854. Forældre: Sp Gl Had Christian August V og Helene Marie Ahlmann. Dim Had 73, c Kiel 79 (2. kar m r A), g Hamborg 13/6 82 Mathilde Julie Olde, f sst 7/7 58, d Sønderborg 25/7 1939. Forældre: Kbmd Joachim Diederich O og Juliane O. 28/5 81 adj min Gl Had, 19/5 82 diakon Tønder, 9/7 91 sp Ketting, 14/2 94 sp Sønderborg, 26/3 03 provst Sønderborg provsti, d Sønderborg 3/10 18.
24. 1919-20 **Carl Marius Jørgensen,** se sp Sønderborg ty mgh.

Diakoner 1865-1912, kompastor 1912-20
Diakonløn 1907 3114 RM
22. -1865- **Heinrich Ferdinand Emil Claussen,** se sp Dybbøl.
23. 1866-71 **Christian Albrecht Friedrich Müller,** se sp Nybøl.
24. 1871-93 **Hermann Thomas Johannes Tadey,** f Frederiksstad 10/2 1833. Forældre: Sp Frederiksstad Carl Christian T og Lovise Frederikke Wildhagen. Dim priv 53, imm Kiel 19/4 s å, c Flensborg 2/7 59 (h), g 28/4 68 Marie Elise Bruhn. 14/6 64 sp Eggebæk, 12/12 71 diakon Sønderborg, 6/6 93 sp Nykirke, Angel, d her 14/5 98.
25. 1893-1903 **Karl August Matthiessen,** se sp Rødding-Skrave.
26. 1903-08 **Hans Anton Iver Bertelsen,** se sp Sottrup.
27. 1908-11 **Karl Friedrich Wilhelm Nissen,** se sp Lintrup-Hj.
28. 1911-19 **Carl Marius Jørgensen** se sp Sønderborg ty mgh.
29. 1919-20 **Carl Jürgen Johannes Beuck,** se sp Åbenrå ty mgh.

Sognepræster Sønderborg St Marie kirkes danske menighed 1920-
1. 1920-21 **Emil Kristian Thyssen,** se sp Ulkebøl.

2. 1921-22 cst **Benedikt Nordentoft,** se sp Kolding St Nikolai K.

3. 1921-31 **Torvald Biering,** se sp Dybbøl.

4. 1931-42 **Halfdan Raunsøe Høgsbro,** se biskop Lolland-Falster Stift.

5. 1942-49 **Jens Niels Jørgensen Madsen,** f Silkeborg 20/9 1900. Forældre: Indremiss Silkeborg Mads Peter M og Kirstine Johansen. Dim Rønde 20, c 22/6 26 (h), g Hørning 28/11 27 Olga Louise Knak Jensen, f Århus 28/9 00. Forældre: Fabrikant Århus Jens J og Mette Johanne Madsen K. 27 sekr Arabermiss, 7/1 28 rkp Jerne-Skads, 25/9 36 sp sst, 3/8 42 sp Sønderborg da mgh, afsk 30/9 49, administrator Ensomme Gamles Værn, d 25/8 78. Bm Besættelsestidens polit fanger.

6. 1949-72 **Jørgen Axel Ewald Rasmussen,** f Ordrup 1/9 1905. Forældre: Murerm Jørgen Peter R og Anna Cathrine E. Dim Øregaard Gym 24, c 31 (1), g 4/7 33 Ingrid Dorothea Ebbesen, f 22/5 07. Forældre: Sp S Bjert Frederik Jens E og Emmy Schulstad. 25-29 huslærer, 31 sekr KFUM, Kolding, 32 sp Ranum-M. 40 rkp Vor Frelsers K, Vejle, 49 sp Sønderborg da mgh, 57 sp St Marie K, 72 sp Absalons K, Kbh, d 1/8 75. Fader til dr theol Anne Marie Aagaard.

7. 1972- **Andreas Bülow Davidsen,** f Årestrup, Skørping 10/11 1928. Forældre: Sp Årestrup-H Harald Bülow D og Sidsel Marie Opstrup. Dim Randers 47, c 55 (1), g Elling 6/7 58 Ane Kirstine Margrethe Nielsen, f Frederikshavn 30/4 36. Forældre: Lærer Peter Vilhelm N og Emma Andersen. 57 adj Skive sem, 28/8 59 hjpr for rkp Skive og Resen, 25/10 60 rkp St Marie K, Sønderborg, sp sst 1/5 72.

Udg: Komponenter til Kristendomsundervisning I, 1970; Arbejdsbog over Kristendomsundervisning og undervisningsvejledning til samme, 1975; Prædikener og lejlighedstaler, 1977; Komponenter II, 1978. Mange artikler i ind- og udl. Medoversætter af Luthers Skrifter i udvalg.

Komponenter III Apostlenes Gerninger (80), Kontrast og Parallel; Arbejdsbog til Læsning af Gammel og Ny Testamente (Til Gymnasium og HF) (81); Søndagsbog (81).

Residerende kapellaner Sønderborg St Marie kirkes danske menighed 1926 –
Rkpløn 1926 2. kl. 1946 3. kl, 1958 12 kl.

1. 1926-28 **Jens Lind Høgsgaard,** se sp Bjolderup.

2. 1928-32 **Hans Oluf Carl Bang,** se sp Dybbøl.

3. 1933-40 **Sigfred Marinus Riishøjgaard,** se sp Rise.

4. 1940-57 **Axel Richard Granum-Jensen,** se sp Abild.

5. 1957-60 **Hakon Bonde Mandøe,** f Rind, Herning 3/8 1923. Forældre: Lærer Niels M og Laura Kirstine Bundesen. Dim Herning 42, c Århus 50 (1), g Føvling 29/11 58 Kirsten Bek, f Frederiksb 16/6 36. Forældre: Dommer Jens Jacob Høegh B og Antonie Boyer. 17/3 51 hjpr Middelfart, 23/5 52 kkp Sønderborg St Marie k da mgh, 20/3 57 rkp sst, 1/9 60 pr Vartov valgmgh, 19/5 67 sp Janderup-Billum. Se også Vartov valgmgh.

6. 1960-72 **Andreas Bülow Davidsen,** se sp Sønderborg St Marie da mgh.

7. 1973- **Stig Torben Christensen,** f Fårvang 3/2 1944. Forældre: Fabrikant Carl Rudolph C og Anna Ragnhild Nielsen. Dim Viborg 63, c jur 69 (1. kar), g 27/3 67 Rhoda Catherine Henry, f Burnt Island 1/6 44. Forældre: Kontorchef i Ministry of Social Security Alastair Alan H og Catherine Venters Gough. 69-72 sekr socialdir Kbh komm, 70-72 lærer Den sociale Højsk Kbh, 1/1 73 rkp Sønderborg St Marie k da mgh.

Kaldskapellan Sønderborg St Marie kirkes danske menighed 1952-57
Kkpløn 4. kl.

1. 1952-57 **Hakon Bonde Mandøe,** se rkp Sønderborg St Marie k da mgh.

Hjælpepræster Sønderborg danske menighed efter 1920

1. 1923-26 **Hans Nicolai Krarup-Hansen,** se sp Marstal, afsk 66, d 15/12 69.

2. 1945-46 **Holger Carljohan Jacobsen,** (ikke biograferet i tidl bd) f Middelfart 29/5 1918. Forældre: Sp Skrydstrup Christian Georg Carljohan Adolf J og Manon Prosch Dantzer. Dim Kbh Østersøg gym 36, c 44 (1), g Århus 21/3 52 Inger Marie Prætorius, f Roum, Møldrup 10/5 28. Forældre: Trafikkontr Villiam P og Ingeborg R Christensen. 20/3 45-31/5 46 hjpr Sønderborg da mgh, 47 feltpr da brig Tyskl, 48 cst sp Skrydstrup, 50 undervisningsass Aarhus Univ, 53 cst sp Skive-Resen, 54 cst sp Skrydstrup, 55 hjpr Blovstrød-Lillerød, 27/6 57 rkp Kbh Husum k, 3/1 67 rkp Hvirring-Hornborg.

3. 1946-48 **Per Claes Frederik Bernhard Lidell,** se rkp Marstal, sp her 11/3 67, afsk 30/9 75.

4. 1949-51 **Johannes Christian Hansen Tast,** se sp Stepping-Frørup.

Sognepræster Sønderborg tyske menigheder 1920-

1. 1920-53 **Carl Marius Jørgensen,** f Løgumkloster 24/11 1883. Forældre: Sp Døstrup Theodor Emil J og Christine Hørlück. Dim Flensborg, c Kiel 1911, g 20/4 27 Hella Louise Johanne Holzdeppe, f Højer 8/4 01. Forældre: Kbmd Sønderborg Friedrich Wilhelm H og Hulda Louise Helle Bade. 11 insp Preetz Præsteseminar, 6/3 12 kompastor Sønderborg, 16/6 19 sp

sst, 20/8 20 sp sst ty mgh, afsk 14/11 53, d her 18/12 55. Fader til prof dogmatik Kbh Univ Theodor J.

2. 1955-62 **Niels Peter Magnus Moritzen,** f Krusendorf, Eckernförde 2/11 1928. Fader: Præst Johannes M. Dim Kiel 51, dr theol Erlangen 53, c Kiel 55, g 15/4 s å Ruth Becken, f Ebergötzen, Göttingen 29/1 28. Fader præst. 55 sp Sønderborg ty mgh, afsk 62, docent missionsvidsk Hamborg, sen prof samme fag Erlangen.

3. 1963-65 **Günter Weitling,** f Had 28/1 1935. Forældre: Installatør Otto Claudius W og Ellen Marie Olesen. Dim Had 55, c Kiel 60, g Had 28/2 59 Birgit Jørgensen Møller, f Had 29/8 38. Forældre: Maskinbygger Jørgen Carlo M og Margrethe J. 60-61 hjpr Kbh St Petri k, 62-63 sp Jörl og militærpr flyvebase Tarp, Eggebeck, 7/5 63 sp Sønderborg ty mgh, 4/12 65 kkp Kbh Højdevangsk, 1/2 70 lektor Sønderborg statskole, 71 dr theol Kiels Univ.

Udg: Kirchenkunde Jörls, 1963; Die historischen Voraussetzungen des kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission, 1971 (doktorafh); Kirche und Volk in Dänemark, 1971; Probleme der Kirche in Dänemark – eine kirchenrechtliche Untersuchung, 1974; Brudstykker af en evangelisk pædagogik, 1975; Aucaerne – og deres møde med evangeliet, 1976; Aucaerne – et naturfolk (AV-materiale), 1976; Den danske folkekirke 1849-1945 med særligt henblik på de statskirkeretslige forhold. Religion 1977; Focus på Gamle Testamente, 1978.

Bm Sønderjyllands Universitetsforen, DMS Jeypore udv (bm), kirkekomitéen for Vestamager (fm), fm lærerrådet Sønderborg Statssk, indre insp, H F-studievejleder, mdl forældrenævn, pæd og vidsk konsulentvirksomhed, gæsteforelæsn Kiels Univ.

4. 1966-72 **Hermann Emil Schmidt,** f Magdeburg 29/6 1906. Fader: Embedsmd. c Kiel 34, g 30/10 44 Berta Hanken, f Geesteminde 17/2 12. Fader: Professor. 34 frimghpr Nordborg og Broager, 37 ty pr Buenos Aires, 53 frimghpr Gråsten, 57 luth pr Montevideo, 66 sp Sønderborg ty mgh, afsk 72.

5. 1973-79 **Hans Egon Nicolai Petersen,** f Tinglev 17/9 1921. Forældre: Skatteinsp Nis P og Gertrud Hedwig Rost. Dim Tønder 40, c Halle 44, c Kiel 48, g 24/3 44 Jette Andrea List, f Rømø 24/5 16. Forældre: Gdr Edvin L og Caroline Nielsen. 1/8 48 sp Nordschl Gemeinde Løgumkl, 14/8 60 sp Leck og provst Sydtønder provsti, 21/1 73 sp Sønderborg ty mgh.

61 Bm Evang Presseverband Kiel.

6. 1980- **Hans-Georg Pust,** f 5/7 43 i Klein-Silber, kreds Arnswalde, Pommern. Dim Flensborg 62. 1. theol eksamen Kiel 69 (gut) 2. theol eksamen Kiel 71 (gut). F snedker Franz Pust (bortført af russerne, erklæret for død 50) og Minna Gabriel. G pastor Anke Pust-Seeburg. F læge dr med Bernhard S, død 72 og Anna-Christine Sehrödgr. Hjpr i Flensborg, Teheran (Iran) og Kiel 69-71, medarb i den sl-holst landskirkes afdeling for uddannelse (bl a tilsyn med de teologistuderende), Kiel 71-74. Sagsbearbejder for fritid og rekreation mv i Diakon Werk d Ev Kirche in Deutschland – hovedkontoret, Stuttgart (bl a forretningsfører for den Ev Arbejdskreds for fritid og rekreation og den Ev arbejdskreds for familieferie) 174-80, Spr for den tyske del af mgh i Sønderborg Købstad 80.

Udg: Ehrenamtliche Mitarbeiter (81); Theologie u Wirklichkeit. Udvalgte afhandlinger af Werner Schultz (69); Kirche und Freizeit – Politik. Dokumente und Meinungen (79); (sammen med Paul Guntermann:) Freizeit u Arbeit. Gesellschaftliche Bedingungen und theol Aspekte (80); Kirchliche Arbeit in Kurorten (81). Red medarb Für jeden freien Tag, hæfte 4-9 (75-80); An jedem neuen Tag, hæfte 3-5 (76-80); Der helle Tag. Lieder-Texte-Gebete (80) og mange art især i Deutsches Pfarrerblatt, Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphil m fl.

Sognepræster Sønderborg Christians Sogn. Oprettet 1957

1. 1957-63 **Axel Richard Granum-Jensen,** se sp Abild, afsk 30/6 1975.

2. 1964- **Erik Birkler,** f Kibæk 14/9 1916. Forældre: Inge Karl Nielsen og Ane Tomine Thomsen. Dim Randers 36, c 43 (1), g Hellerup 2/2 41 Ruth Margrethe Simonsen, f Viborg 30/6 17. Forældre: Fabrikant Chr D S og Laurine Andersen. 43 korpssekr KFUM-spejderne, 13/9 46 sp Nybøl, 48-52 lærer Folkungskolen, 53-61 lærer civilunderv Padborg, 61-63 lærer konstabelskolen Sønderborg, 19/5 61 rkp Sønderborg Christians k, 20/3 64 sp sst.

Red 44-46 og 53-70 Førermeddelelser; 48 De unges Bibelplan. 48-54 fm Yngre Præsters Forbund; 55-61 fm Sdj Idrætsforen Sønderborg amt; 55 tilsynsfør og undersøger i Kriminalforsorgen; 56-63 bm Sønderborg Idrætshøjsk; medarb Amatørscenens repertoire bd I-V. Talrige art, bl a til Kristeligt Pressebureau.

Residerende kapellaner Sønderborg Christians Sogn. Embedet oprettet 1961

1. 1961-64 **Erik Birkler,** se sp Sønderborg Christians sogn.

2. 1964-80 **Henning Detlev Aage Einar Reventlow,** greve, f Kbh 12/1 1922. Forældre: Ambassadør, lensgreve Eduard R og Else Bardenfleth. Dim Stenhus 41, c 51 (h), g Tibirke 26/8 55 Anne Sylvest Larsen, f Kbh 8/6 36. Forældre: Næstfm Dansk Funktionærforb Børge Jul L og Agnete Olsen. 51 lærer psykopatanst Herstedvester, 52 lærer observationskolonien Ellebo, 53 lærer Det kgl Blindeinst Kbh, 54 lærer kommunesk Kalundborg, 17/7 55 hjpr Kolding St Nikolaj K, 12/3 57 sp Ry, 20/6 64 rkp Sønderborg Christians K, 1/1 81 pr Tanzania.

68-73 landsfm »Terre des Hommes« hjælp til nødstedte børn.
3. 1981-

2. residerende kapellani (oprettet 1973)
1. 73-80 **Immanuel Sandahl Rommerdahl** (tillige rkp Ulkebøl, se der)
2. 80 – **Flemming Alex Lindblad** F i Kbh 12/7 29. Gift 1/4 59 med Helga Bartholdy. Dim 48 Borgerdydskolen. Civiløkonom 57. Kirkemin særudd 79. Arbejdet i erhvervslivet 50-75. 2. rkp Christians K Sønderborg 1/9 80.

Litt: Trykte kilder: Kirkelig Håndbog; Teologisk Stat 1923-79. Utrykte kilder: Aage Dahls samlinger. Jfr litteraturfortegnelserne ovenfor s. 572, 584, 585, 587.

Haderslev Stift er det tiende og sidste bind af Dansk Præste- og Sognehistorie, der omhandler præsterne og sognenes kirkelige og folkelige historie især med henblik på tiden efter 1850; desuden meddeles præsternes data, hovedtræk af sognenes topografi og skolehistorie og oplysninger om kirkerne.

Af de foregående bind kan følgende hefter leveres:

Københavns Stift (i alt 8 hft.)	hft. 2-5 og 8
Fyns Stift (i alt 9 hft.)	hft. 1, 3-4 og 6-9
Roskilde Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 9-11
Lolland-Falsters Stift (i alt 4 hft.)	hft. 3
Århus Stift A (i alt 8 hft.)	hft. 1, 4-5 og 7-8
Århus Stift B. Randers Amt (i alt 9 hft.)	hft. 1-2, 4-7 og 9
Viborg Stift (i alt 12 hft.)	hft. 11 og 12
Ålborg Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 11
Ribe Stift (i alt 17 hft.)	hft. 1-6, 8, 10-14, 17 og registerhæfte

Ribe Stift, særudgave (den sønderjyske del, i alt 6 hft.) komplet.

Pris: 30 kr. pr. hefte. Særudgaven leveres komplet for 100 kr. ved bestilling af Haderslev Stift. Dens hft. 4, 5 og 6 dækker Ribe Stifts hft. 15-16, som er udsolgt. Et supplementshefte, udg. 1974, der ajourfører Københavns og Helsingør Stifter, kan leveres for 30 kr. Desuden kan P. Nedergaard: 100 danske præsteslægter leveres for 30 kr.

I redaktionen medvirker Inga Blåbjerg, John W. Oldam, Henry Petersen og Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8204799 (tlf. 02 - 87 95 36).

Subskriptionspris: 55 kr. Uden subskription: 70 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering.

Special Trykkeriet Viborg A